

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ПРОТИВРЕЧНОСТИ

Србобран Бранковић, Љубиша Бојић, Жан-Луј Мари, Милица Јевтић,
Александар З. Стевановић, Бранко Михаиловић, Ненад Радовић,
Миљан Милосављевић

САВРЕМЕНИ СУКОБИ И ЊИХОВО РЕШАВАЊЕ

Срђан В. Старчевић, Срђан Благојевић, Стефан Вукојевић, Миша Стојадиновић,
Михајло Манић, Виолета Галовић, Слађан Милосављевић

ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ У ПОЛИТИЧКОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Александар Милосављевић, Предраг Терзић, Жељко М. Јовић, Александар Ђорђевић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић, Драгана Коларић,
Саша М. Марковић, Дејан Павловић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Адријана Грмуша

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XXIV vol. 56

Број 2/2017.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@srbbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.srbbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 2/2017. XXIV vol. 56

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукасовић (за енглеско издање)

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,

Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,

Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић,

Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,

Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,

Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,

Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/СПТ налазе се и доступни су у електронском базиу научних часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ЕРИН ПЛУС (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа - Еселоге д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Уводник 09-10

Тема броја:

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ПРОТИВРЕЧНОСТИ

Србобран Бранковић

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ДРУШТВО 13-32

Љубиша Бојић, Жан-Луј Мари

МЕДИЈСКА ЗАВИСНОСТ: СТАРИ И НОВИ МЕДИЈИ 33-48

Милица Јевтић

УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА:
ЕФЕКТИ ГРАЂАНСКОГ НОВИНАРСТВА
У МЕДИЈИМА У СРБИЈИ 49-68

Александар З. Стевановић

НОМО FANATICUS КАО МОДЕЛ САВРЕМЕНОГ
ЧОВЕКА 69-84

Бранко Михаиловић, Ненад Радовић

ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ У УСЛОВИМА
ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ 85-100

Миљан Милисављевић

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ ЈАВНОЈ ДЕЛИБЕРАЦИЈИ 101-116

САВРЕМЕНИ СУКОБИ И ЊИХОВО РЕШАВАЊЕ

Срђан В. Старчевић, Срђан Благојевић

КРЕВЕЛДОВ СПОР СА КЛАУЗЕВИЦЕМ – ДА ЛИ ЈЕ
СМИСАО РАТА ПОЛИТИЧКИ? 117-134

Стефан Вукојевић

КОРПОРАТИВНЕ КОНСОЦИЈАЦИЈЕ –
УСЛОВИ УСПЕХА И СЛОМА 135-151

Миша Стојадиновић, Михајло Манић

СИРИЈСКА КРИЗА – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ 153-167

Виолета Таловић, Слађан Милосављевић

МОГУЋА РЕШЕЊА УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ 169-191

ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ У ПОЛИТИЧКОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Александар Милосављевић, Предраг Терзић

ПОЛИТИЧКА ФУНКЦИЈА СИНДИКАТА:
ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ И ПРАКТИЧНА
ДИМЕНЗИЈА..... 193-208

Жељко М. Јовић

ЕНЕРГЕТСКА БЕЗБЕДНОСТ
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 209-224

Александар Ђорђевић

НАЧИН ИЗБОРА ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ – АКТУЕЛНА ПИТАЊА УСТАВНЕ
РЕФОРМЕ 225-241

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић

САНКЦИОНИСАЊЕ ДРЖАВА ЧЛАНИЦА ЕУ
ЗБОГ НЕИЗВРШЕЊА ПРЕСУДА СУДА ПРАВДЕ
И НЕОБАВЕШТАВАЊА О СПРОВОЂЕЊУ
ДИРЕКТИВА 243-261

Драгана Коларић, Саша М. Марковић

НАЧЕЛО *NE BIS IN IDEM* У ПРАКСИ
УСТАВНОГ СУДА СРБИЈЕ И ЕВРОПСКОГ
СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА 263-280

Дејан Павловић

УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА
НА ЗАШТИТУ ЉУДСКИХ ПРАВА РАДНИКА
У СРБИЈИ 281-301

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Адријана Грмуша

ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ: НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

РАСТУЋЕГ ПРОБЛЕМА 303-306

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word 9-10

This Issue's Theme:

SOCIAL CHANGES AND CONTRADICTIONS

Srbobran Brankovic

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SOCIETY 13-32

Ljubisa Bojic, Jean-Louis Marie

ADDICTION TO OLD VERSUS NEW MEDIA 33-48

Milica Jevtic

USE AND ABUSE: EFFECT OF CITIZEN
JOURNALISM IN THE MEDIA IN SERBIA 49-68

Aleksandar Stevanovic

HOMO FANATICUS AS A CONTEMPORARY
MODEL OF A HUMAN 69-84

Branko Mihailovic, Nenad Radovic

ETHICAL CHALLENGES IN THE CONDITIONS OF
GLOBALIZATION 85-100

Miljan Milisavljevic

CONTEMPORARY CHALLENGES TO PUBLIC
DELIBERATION 101-116

CONTEMPORARY CONFLICTS AND THEIR SETTLEMENT

Srdjan Starcevic, Srdjan Blagojevic

CREVELD'S DISPUTE WITH CLAUSEWITZ – IS THE
ESSENCE OF WAR IN THE SPHERE OF POLITICS? 117-134

Stefan Vukojevic

CORPORATE CONSOCIATIONS – CONDITIONS
OF SUCCESS AND FAILURE 135-151

Misa Stojadinovic, Mihajlo Manic

SYRIAN CRISIS – CAUSES AND CONSEQUENCES 153-167

Violeta Talovic, Sladjan Milosavljevic

POSSIBLE SOLUTIONS OF THE UKRAINIAN
CRISIS 169-191

**CHALLENGES AND DILEMMAS IN
THE POLITICAL SYSTEM OF SERBIA**

Aleksandar Milosavljevic, Predrag Terzic

POLITICAL FUNCTION OF TRADE UNIONS:
THEORETICAL BASIS AND PRACTICAL
DIMENSIONS 193-208

Zeljko M. Jovic

ENERGY SECURITY OF KOSOVO AND METOHIJA 209-224

Aleksandar Djordjevic

THE MANNER OF ELECTION OF PRESIDENT
OF THE REPUBLIC OF SERBIA – CURRENT
ISSUES ON CONSTITUTIONAL REFORM 225-241

LAW AND POLITICS

Zoran Radivojevic, Nebojsa Raicevic

SANCTIONING EU MEMBER STATES FOR
NON-ENFORCEMENT OF THE COURT OF JUSTICE
JUDGMENTS AND FAILURE TO NOTIFY
DIRECTIVES' IMPLEMENTATION MEASURES 243-261

Dragana Kolaric, Sasa M. Markovic

NE BIS IN IDEM PRINCIPLE IN PRACTICE OF
THE CONSTITUTIONAL COURT OF SERBIA AND
THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS 263-280

Dejan Pavlovic

THE IMPACT OF THE EUROPEAN COURT FOR
HUMAN RIGHTS ON PROTECTION OF HUMAN
RIGHTS OF WORKERS IN SERBIA 281-301

REVIEWS

Adrijana Grmusa

SCHOOL BULLYING: NEW PERSPECTIVES ON
A GROWING PROBLEM 303-306

УВОДНИК

Поштоване колеге/нице, тема овог броја часописа носи назив „Друштвене промене и противречности“. Савремено друштво карактеришу бројни процеси и промене које свакодневно утичу на његову структуру и динамику. Глобализација, транзиција, модернизација, индивидуализација, свакодневни социјални конфликти на глобалном нивоу, вртоглави технолошки развој, само су неки од изазова савременог друштва који са собом доносе велике противречности. За XX век се оправдано може рећи да је век највећег технолошког напретка у историји људске цивилизације, док је у XXI готово немогуће претпоставити где ће и у ком правцу развој технологије тећи. Овај број часописа у свој фокус ставља развој вештачке интелигенције, положај медија у савременом друштву, као и бројне етичке изазове које са собом носе процес глобализације и противречности на путу демократског развоја. Једна од најактуелнијих тема савременог друштва је развој вештачке интелигенције, што представља свакако епохалну новину људске цивилизације и због тога јој је потребно посветити посебну пажњу. Нарочито је актуелно посматрати ову тему са аспекта последица које ће вештачка интелигенција имати не само на појединца, већ и на целокупно друштво. Такође, проблем вештачке интелигенције у том контексту повлачи са собом и бројна етичка питања. Оно што се, такође, може навести као карактеристика савременог друштва јесу медији и њихов утицај на креирање ставова. Медији своју снагу црпе управо из своје свеprisутности, и то од средства информисања, до свакодневне забаве и разоноде. Медији („стари“ и „нови“) су толико постали нераскидиви део наших живота да је просто немогуће замислити живот без њих, што доводи чак и до раћања зависности од медија. Како медији представљају изузетно битан део демократског друштва јер представљају главни извор информисања, они веома често могу бити злоупотребљени, због чега о томе треба водити посебно рачуна. Наравно, ни медији нису имуни на притисак јавности, те у том смислу према њима треба имати критички приступ, селективно прихватајући информације које нам нуде. У том смислу, потребно је позабавити се и одређеним етичким изазовима које са собом носи глобализација у циљу сагледавања њиховог утицаја на друштвене и економске односе.

Поред главне теме, у овом броју часописа налазе се и рубрике „Савремени сукоби и њихово решавање“, „Изазови и дилеме у политичком систему Србије“ и сада већ стандардна рубрика „Право и политика“.

Поштоване колеге/нице надамо се да ћете и у овом броју часописа наћи радове који ће задовољити потребе вашег научно-истраживачког рада. Подсећамо вас да своје радове за следећи број часописа „Српска политичка мисао“ можете доставити најкасније до 1. августа 2017. године.

ТЕМА БРОЈА

**ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ
И ПРОТИВРЕЧНОСТИ**

Србобран Бранковић

Факултет ФЕФА, Универзитет Метрополитен

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ДРУШТВО

Сажетак

Аутор сматра да ће развој ВИ – у делу који се односи на појединца – вероватно ићи ка стварању неке врсте „дигиталног ’Ја’“, док ће у равни фактографије о друштву старинску статистику заменити свеобухватни снимак живота појединаца и колективних ентитета. Поред револуционарних достигнућа, на платформи ВИ развија се и супротан тренд – еродирање саме интелектуалности: зависност од великог броја апликација које троше енергију и време и слабе моћ рационалног расуђивања и поимања света. Друга врста изазова јесу *социјалне последице*. Замењујући људски рад ВИ доприноси *поларизацији савремених друштава* на повлашћене богаташе и стручњаке и на плебс који ВИ користи као потрошач роба и као конзумент јевтине забаве, заостајући не само у материјалном богатству, већ и у области сазнања и аналитике. У раду су поред аналитичког и синтетичког метода коришћени и методи искуствених истраживања, које је аутор спроводио током своје пословне и универзитетске каријере.

Кључне речи: вештачка интелигенција, анализа осећања, комуникација, друштвене мреже, методологија, напредна истраживања, когнитивне технологије

Вештачка интелигенција (ВИ) се одређује као начин закључивања и поступања по изведеним закључцима, уз потпуно ослањање на логику, при чему то не чини човек, већ *машине* у најширем смислу. ВИ се класификује: 1) према пољима примене, почев од паметне телефоније, као вештачке метаинтелигенције, преко економије, комуникације, забаве, културе, државне управе; и 2) по степену интелектуалности – прво као алатка која рутински извр-

шава стриктно одређене задатке, и друго као паметна машина која, слично људској интелигенцији, развија *способност учења*.

У основи машинског учења су *когнитивне технологије*, које остварују *интеракију с корисником*, идући ка *потпуној персонализацији услуга*. Аутор посебно описује две најпопуларније алатке из нове генерације машина које уче – *Гуглов преводилац* и *Аналізу осећања*.

Вештачка интелигенција (даље ВИ) је епохална новина у повести људске цивилизације. Њени зачеци јављају се с кибернетиком и аутоматиком и њен развој је у почетку био усмерен на машине и роботе, посебно на космичку и сличну технологију. Међутим, појава и масовна примена дигитализације довела је до снажне експанзије ВИ и проширила њено поље деловања практично на све области људског живота. Придев „паметан“ почео је да краси све већи број именица: паметна машина, паметни телефон, аутомобил, град, паметна играчка, зграда, расвета, учионица, табла – што најбоље илуструје брзи размах ВИ.

1. ПОЈАМ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Интелигенција се дефинише из углава различитих научних дисциплина те се сходно стајним тачкама сваке од њих може другачије одређивати. За потребе ове теме даћемо опширнију дефиницију, имајући у виду поменути чињеницу да ВИ има примену у најразличитијим областима.¹⁾

У најширем значењу *интелигенцију* можемо описати као способност и праксу:

- уочавања и сазнавања света око себе, што укључује и самосазнавање;²⁾
- налажења начина за властити опстанак и добробит;
- поштовања друштвених норми у мери у којој ће дата јединка или група наћи своје место у друштву и оправдавати свој *raison d'être*;
- налажења начина да се бар у елементарној мери остварују постављени циљеви.

1) Психолози, филозофи, социолози би вероватно другачије одредили овај појам, али дефиниције се с разлогом разликују ако свој предмет описују из различитих углава.

2) Максима „Упознај самог себе“ (*Γνώθι Σεαυτόν*) била је још у 7. веку п.н.е. исписана на улазу у Аполонов храм у Делфима.

У овом базичном виду интелигенције може се говорити и о интелигенцији животиња па чак и биљака.³⁾

Друго поље интелигенције лоцира се на значајно вишој равни: то је уочавање и описивање дубљих правилности и односа у природном, друштвеном и духовном свету, превасходно у циљу сталног увећавања квалитета живота. У истој равни је и уметничка спознаја и изражавања света и живота, било оно вербално, сликовно, звучно, у облику скулптуре или грађевина, потом позоришна, балетска, спортска или нека друга игра, као и све остало што се практикује с циљем постизања одређеног задовољства и среће.

Трећа и најапстрактнија равна је област метафизике – спекулативна филозофија и „знање ради знања“, а не само ради остваривања мање или више практичних циљева, као и уметност ради уметности (*l'art pour l'art*), а потом и читав низ религиозних и дружних представа о бољем свету, о божанском и оностраном.

Вештачка интелигенција је начин закључивања и поступања по изведеним закључцима, уз потпуно ослањање на логику, при чему то резонување и поступање не спроводи човек нити било који други живи организам, већ то чине машине у најширем смислу речи. Под машином овде немамо у виду традиционално значење те речи – гломазну напругу састављену од осовина, челичних зупчаника и ланаца – већ све оно што самостално обавља неке сложене функције, а што није живо биће. То могу бити заиста машине у класичном значењу, опремљене софтвером који их води, или чисти виртуелни, нефизички ентитети: софтверске апликације које немају за обичног човека видљиву физичку појавност. Оне често и нису физички лоциране на једном месту, већ су активне на великом броју виртуелних адреса и могу у исто време да обављају послове на милијардама различитих просторних тачака широм земљине кугле, па и у њеној орбити.

Овај феномен истовремене присутности и активности у огромном простору испоставља се као нешто сасвим ново и радикално, нешто што има и своје филозофско значење: бити делатан у исто време на милијардама различитих просторних тачака значи пробијање класичног филозофског појма идентитета бар у једном аспекту: у том класичном поимању идентитета једно биће

3) Можда чуди овакво проширење дефиниције чак и на биљке, али довољно је погледати непрестану битку која се води за „земљу и небо“, односно за хранљиве састојке из подлоге и за светлост која ствара живородну фотосинтезу. Свака од биљака се, ако је заклоњена од друге, повија на супротну страну да уграби што више светлости, док се оне јаче труде да слабијима заклоне светлост и тако их уклоне као конкуренте. Ако се уочава проблем и ради на његовом уклањању, онда то свакако јесте једна врста интелигентног понашања.

може активно и делатно постојати само „сад и овде“; тачније, једно биће у једној тачки времена може постојати *само на једном месту*, док један овакав ентитет има особину *сверприсутности*, која се до сада приписивала само божанству.⁴⁾

Ако се то има у виду, онда се мора признати да ВИ није само пуко опонашање природне интелигенције већ да у нечему чак радикално надилази свог творца.

2. ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

Идеја и подухват ВИ *теоријски се ослања* на ону мисаону традицију по којој је свет сазнатљив, а сам човек, као биће које сазнаје, самосазнатљив. Тачније, теоријски оквир је онај који на три кључна питања везана за основну замисао о поретку ствари у природи и друштву даје позитивне одговоре:

- a. Становиште о *могућности сазнавања света*. Одговори на ово питање у принципу одређују место на скали „*рационализам* (сазнатљивост природних, друштвених и духовних појава) – *скептицизам* – *агностицизам*” (свет је човеку несазнатљив).
- b. Становиште о томе да ли је предмет научног истраживања одређен неким законитостима и правилностима, или је хаотичан и сасвим неуређен. Одговори се траже на оси *детерминизам*⁵⁾ – *индетерминизам*.
- c. Становиште о томе да ли је друштвени свет тако уређен да стреми неком циљу, или не: у овом случају говоримо о *оси сврховитост* – *спонтаност*.⁶⁾

Још ближе исходиште овог концепта је у теорији разумног избора (*Rational Choice Theory*). Уколико прихватамо становиште да је могуће разумом сазнавати свет и себе самог, онда се разуман избор мора темељити на идеји да је, ослањањем на неупитне или бар темељно постављене премисе и применом одговарајућих поступака закључивања, *могуће доћи до поузданих закључака*.

4) Бог је присутан свуда у смислу да је свестан и активан у сваком тренутку и на свакој тачки у простору William Lane Craig, *Doctrine of God (part 9)*, Internet, <http://www.reasonablefaith.org/defenders-2-podcast/transcript/s3-9>, 25/03/2017.

5) Ово наравно не значи да је свет у потпуности детерминисан строгим законитостима и да функционише као сатни механизам, већ да су многи предмети и појаве међусобно повезани и у већој или мањој мери одређени (детерминисани) неким другим предметима и појавама.

6) Србобран Бранковић, *Методологија друштвеног истраживања*, Завод за уџбенике, Београд 2014, стр. 20.

Сходно томе, сличан методолошки оквир и упутство се може поставити и машинама, опремљеним апаратуром за овакву врсту извођења закључака, па се на темељу тога може интелигентно поступати иако то није сазнање и одлучивање људског бића, већ поменутих неживих и често не сасвим физичких ентитета.

Вештачку интелигенцију можемо поделити на два кључна правца: један се ослања на систем и хијерархију судова по општости и, у складу са постављеним премисама, усмерен је на извођење *дедуктивних* закључака неупитне тачности.

Други се темељи на супротном полазишту: прегледом емпиријских података и употребом *индуктивног* закључивања, уочавају се правилности у некој појави, а потом се те правилности примењују у различите сврхе. На пример, у комуникацији одређене друштвене групе мери се учесталост речи које имају одређено значење и на основу тога се уочавају интересовања, вредности и понашање њених чланова, што се касније може користити за различите циљеве, од сугерисања наредних речи у нашем исписивању захтева и брзог налажења одговора на претраживачу до конципирања и спровођења маркетиншких стратегија и слања конкретних порука потенцијалним циљним групама.

3. ЦИЉЕВИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

3.1. *Један од основних циљева* ВИ је да одмени људски мозак у свим функцијама које могу да се обављају уз помоћ машина, при чему се ове функције извршавају неупоредиво брже и тачније него кад би то радио човек. Типичан пример такве употребе ВИ јесу разна рачунања, почев од сада већ архаичног дигитрона, до савремених софтверских апликација које такорећи тренутно обављају сложене статистичке и друге операције са великим бројем променљивих: израчунавање корелација и примена виших облика и модела мерења повезаности великог броја променљивих, посебно оних које се због своје сложености не могу непосредно опажати, већ их описујемо путем већег боја једноставних варијабли. Када би се такве и сличне операције радиле „ручно“, без вештачких помагала, статистика, математика и сличне гране би напредовале неупоредиво спорије него што се то данас дешава.

3.2. Други, много амбициознији циљ можемо насловити као *усложњавање и поједностављивање*. Непрекидне иновације на разним пољима отварају све новије и новије могућности како на пословном плану, тако и у области културе, уметности, образо-

вања, забаве, комуникације и то несумњиво *усложњава* живот. С друге стране дан и даље траје само 24 часа и тако ће заувек бити. Уз то, према Глобалном Институту Мек Кинзи, количина података који у свету настају расте по стопи од 40% годишње.⁷⁾

Ако се не би нашао одговор на тај тренд, онда би појединци, друштвене заједнице, организације, институције па и технолошка инфраструктура – постали загушени и свет би се претворио у неправљиви хаос.

Излаз је у *поједностављивању све сложенијег друштвеног света*. То се може постићи ако се тежи једноставнијој, такорећи тренутно доступној и све квалитетнијој и све спецификованијој информацији у поређењу с оним што је постојало у прединтернетском добу и у раној историји интернета. На тај начин се пре свега поједностављује и олакшава управљање и надгледање сложених система, попут државне управе, финансија, здравства, саобраћаја, грејања, расвете итд. Огроман напредак у поједностављивању остварен је и у домену економије, посебно тржишта, а најбољи пример је електронска трговина: уместо лутања од једног до другог продајног места, разгледања, упоређивања карактеристика и цена тражених производа, на претраживачима се неупредиво брже долази до информација које су нужне за доношење одлуке о куповини, плаћање се обавља тренутно и роба довози кући, што је огромна уштеда времена.

4. ШТА ЈЕ ВЕШТАЧКО И ИНТЕЛИГЕНТНО У ВЕШТАЧКОЈ ИНТЕЛИГЕНЦИЈИ?

Вештачко је свакако то што *неживо* биће обавља *интелигентне* радње, које су пре настанка ВИ биле својствене само живим бићима, превасходно човеку. ВИ, дакле, само *опонаша* „природну“ интелигенцију, коју налазимо код људи и осталог живог света.

Интелигентно у вештачкој интелигенцији је пре свега то што се *примењују логичка правила* и принципи које је поставио људски ум, а потом и *способност учења* машина, о чему ће касније бити речи.

Шта ВИ разликује од људске интелигенције?

Оно што ВИ не може да постигне и што је разликује од човека, јесте *самосвест* – постојање сопства и свест о томе, тачније свест о себи, о властитом идентитету и о ономе што једну особу

7) Цитирано по Oracle, 2011, Internet, <http://www.oracle.com/technetwork/database/big-datawarehousing/wp-big-data-with-oracle-521209.pdf>, стр. 4, 10. 2011.

разликује од других. Данас позната ВИ чини само систем правила и процедура, које, кад се спроведу, дају резултате сличне производу људског размишљања и закључивања, али не постоји начин да једна јединка ВИ себе постави и препозна као индивидуу која има свест о себи, о вредностима, моралу, осећањима и која на основу тога *сама* себи поставља циљеве и стара се о њиховом остваривању.

5. ВРСТЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Подела ВИ се може сачинити најмање по два основа:

- 1) према пољима примене и
- 2) по степену „интелектуалности“.

Први основ класификације већ данас постаје недовољно одређен, будући да се ВИ примењује у готово свим областима човекове активности. Овде ћемо поменути само оне њене облике који су највидљивији:

- Прво и најзначајније је поље *паметне телефоније*, која постаје врста *вештачке метаинтелигенције*. Телефон у овој справи је постао споредна апликација, а њена главна функција је *платформа* која прима, повезује и координира улазе из готово свих других области које на овај или онај начин утичу на живот и на квалитет живота људске јединке;
- *Место на коме се човек налази и његова околина* – почев од мапирања простора па до исказивања и прогнозирања вредности метео параметара и препорука у вези с њиховим утицајем на здравље и опште расположење корисника;
- *комуникација*, почев од архаичног телефонирања до сасвим новог облика виртуелне друштвености – друштвених мрежа и нових медија;
- *кретање* у најширем смислу: праћење и навигација возила, паметни путеви и улице опремљени сензорима, аутоматско напајање енергијом помоћу соларних ћелија;
- *читав низ других поља: здравство, област забаве, аналитика ставова и осећања* за потребе тржишне и политичке комуникације; *економија, држава и политика, култура и уметност, школска и академска примена* итд.

Други основ класификације ВИ тиче се могућности учења. По овом основу она се дели на две велике области:

- 1) прва је алатка која рутински извршава стриктно одређене задатке по стриктно одређеним процедурама, улазним и излазним параметрима и која није у стању да на било који начин сама обogaђује своје функције;
- 2) друга је она област ВИ у којој се она приближава људској интелигенцији, на тај начин што развија *способност учења*.

Класична дефиниција машинског учења или машине која учи (*Machine Learning*) је она коју је дао Артур Семјуел још 1959. и која је највише навођена: „способност учења без посебног програмирања“.⁸⁾ Често се цитира и Том Мичел који као својство ове напредније врсте ВИ истиче да се машине „аутоматски побољшавају, ослањајући се на искуство“.⁹⁾

У основи машинског учења налазе се *когнитивне технологије*. Оно што ове технологије разликује од других јесте *интеракција с корисником*, како би се његово конзумирање ових услуга што више поједноставило. Генерације рођене с настанком интернета и касније развијају способност вишеструке активности у исто време: нпр. истовремено слушају музику, играју игрицу, прате резултате утакмица и пишу школски рад, или обављају неку пословну активност. Таква моћ јесте у неку руку значајна предност у односу на прединтернетске генерације, али она несумњиво има и лоше стране: у оваквом начину живота и активизма пажња се дели на више чулних утисака у исто време, што у опажајној равни доводи до слабијег уочавања и повезивања настајућих чињеница, док се у сазнајној сфери више користи интуиција него рационално размишљање и одлучивање.

Велику помоћ у остваривању те жеље за максималним конзумирањем занимљивих садржаја пружа управо ВИ: све више се развијају и примењују посебне платформе које поред софтверског језика¹⁰⁾ разумеју и природан, људски говор, и поступају по тако издатим наредбама. Та функција ВИ (енгл. *Natural Language*

8) Цитирано према Dimitra Kamarinou, Christopher Millard, Jatinder Singh, *Machine Learning with Personal Data*, Queen Mary University of London, School of Law Legal Studies, Research Paper 247, London, 2016, стр. 3

9) Tom M Mitchell, *Machine Learning*, McGraw-Hill Science/Engineering/Math, 1997.

10) Класичан софтвер захтева додатно време и физичко ангажовање корисника, да изабере и подигне одговарајуће апликације, да задаје команде током њиховог коришћења, а то би онемогућавало поменути вишеструки ангажман.

Processing) за коначни циљ има да се с паметном машином може разговарати као што се разговара с другим људским бићем.

Још напреднији вид ВИ је *сазнавајуће рачунарство* (енгл. *cognitive computing*). Класично људско *сазнање* подразумева пажњу, уочавање ствари и појава, њихов језички запис, памћење уоченог, било да оно долази путем чула или из писаног, сликовног, гласовног, или комбинованог, аудиовизуелног записа, потом расуђивање, вредновање, одлучивање, поступање по властитим одлукама. ВИ нове генерације настоји да опонаша и ову човекову моћ. Реч је о апликацијама које одржавају сталну интеракцију с корисником и у стању су да примају и обрађују све инпуте¹¹⁾ које им ми (хотимично или не) дајемо, да на основу тога предвиђају наше потребе, нуде одговарајуће информације и предлоге, чак и савете. На тај начин се значајно скраћује време: у шуми могућих решења и одговора нуди се оно што је корисник већ бирао и то по редоследу заснованом на учесталости претходних избора, или на некој другој аналогiji. „Снимајући“ наше навике, те апликације иду ка *потпуној персонализацији услуга* које нам пружају. Фигуративно говорећи, понашају се као дискретни батлер у племићкој кући, који све држи у глави, брзо и без поговора спроводи што се од њега тражи, и притом настоји да буде готово невидљив.¹²⁾

Последњих година, захваљујући масовној употреби дигитализације, појавио се читав нови универзум исказа људи, њихових вредносних ставова, уверења, емоција. Све то је, дакле, забележено у дигиталном облику, који омогућава низ класификација, мерења учесталости, интензитета значења и других врста обраде, не само текстовних написа, већ и слика и великог броја емотикона. Стога су и настале многе апликације које с више или мање успеха мере и обрађују горе поменуте садржаје.

Овде ћемо се осврнути на две можда најпопуларније алатке из нове генерације машина које уче – *Гуглов преводилац* и *Анализа осећања* (енгл. *Sentiment Analysis*).

5.1. Један од најбољих и вероватно најчешће примењиваних видова ове врсте ВИ развијен је у *области језика и превођења*. Кад се први пут појавио *Гуглов преводилац*, изгледало је да је замислио

- 11) На пример које странице отварамо, гледамо и читамо, шта лајкујемо, уз шта додајемо емотиконе, какви су нам здравствени параметри ако су дати у дигиталном облику, кад, колико и с ким разговарамо, кад, с ким и колико се смејемо, свађамо, куда се крећемо, да ли смо при том возачи, путници или пешаци, шта наручујемо итд.
- 12) Ипак, с разлогом се може претпоставити да овај дигитални батлер не може бити потпуно одан свом господару, пре свега због чињенице да се све поменуте информације о појединцу врло лако могу наћи у поседу оних који немају право, али имају моћ да их поседују и користе.

аутоматског превођења неостварљива и да ће се тај пројекат заплести у неразмрсивом клупку разноликости и наглашених особености сваког појединачног језика. Првобитни преводи су, наиме, били изузетно лоши и скоро бескорисни. Највећи проблем су наравно били идиоми, стилске фигуре, игре речи, али и неумерено велики број облика једне исте речи у нашем језику, пропуштене кроз род, број и падеж¹³⁾ за именице, заменице и придеве, односно кроз време, лице, начин, вид и број за глаголе. О хоминимима и синонимима, синтакси, правопису, локализмима и другим препрекама,¹⁴⁾ да и не говоримо. Све је указивало да би превођење уз помоћ ове алатке било теже него кад би се радило на традиционалан начин.

Међутим, временом су почела да се уочавају нека заиста вредна унапређења и већ данас се могу констатовати знатно бољи резултати, уз све непрецизности којих и сада има. Разлог таквог напретка је управо у поменутој „способности учења без посебног програмирања“: многи корисници Гугловог преводиоца су прихватили оно што се од њих љубазно тражило („побољшајте превод“) и исправљали су дословне преводне и остале препреке које су због горе поменутих разлика међу језицима обесмишљавале превод. То је у приличној мери уродило плодом, што је важан доказ да машине заиста умеју да марљиво уче.

Још јаснија потврда ове констатације је стање аутоматског превођења с енглеског на руски и обрнуто: руски је по морфологији врло сличан нашем језику, али је његово аутоматско превођење са енглеским неупоредиво боље, него што је то случај са српским. Разлог томе је свакако чињеница да је обим преведеног текста с руског на енглески и обрнуто бар 20 пута већи¹⁵⁾ него онај са српским и енглеским, а то значи и да је употреба функције „побољшајте превод“ била исто толико интензивнија па зато и делотворнија.

На сличној платформи су постављени и други специјализовани претраживачи и медији који преносе високо профилисану информацију или услугу. Ако неко више пута слуша раскошан гитарски соло „Металике“ или главну тему из Сметанине „Влтаве“,

- 13) Гуглов преводац много прецизније преводи текстове с македонског на енглески и обрнуто јер у македонском именице, заменице и придеви немају наставке по падежима; с друге стране наставци -от, -то, -та, -те, у речима на овом језику су готово истоветни с одређеним и неодређеним чланом у енглеском.
- 14) Нарочито су, рецимо, апсурдни родови за нежива бића и појаве, а поврх свега стандардизација је врло оскудна па тако многе морфолошки готово истоветне речи имају различите родове – на пример, именица раст је мушког, а страст женског рода, раван женског, параван мушког, метеж мушког, а грабеж и мушког и женског! И тако даље.
- 15) Нарочито уколико се има у виду да Русија има 20 пута више становника него Србија.

његов дискретни пријатељ *You Tube* ће му код сваког укључивања понудити *заиста врло сличну* музику, и то не само по жанру (рок или класика), већ и по врло уској специфичности унутар жанра коме припада. Нарочито је вредно дивљења налажење сличности за ствари из популарне музике: многе од њих и немају нотни запис, те се стога поређење тражи и налази у самом звуку, будући да он понекад може да буде пун импровизација, у зависности од тренутног надахнућа извођача.

5.2. *Аналитика ставова и осећања* за потребе тржишне и политичке комуникације. У области „Анализе осећања“ постоји приличан број апликација, али међу најчешће коришћеним су оне које анализу обављају аутоматски. Оне се ослањају на крајње упрошћени инструмент а информације које се тиме добијају су прилично оскудне. Задатак је једноставан: сачињава се класификација текстова, нпр. твитова, према преовлађујућем „осећању“ у сваком од њих. Класификација је најчешће дата у три модалитета: позитиван, неутралан и негативан, а као „класа“ документа узима се најбоље рангирана од ове три поменуте.

Алатка за израчунавање и додељивање претежног осећања зове се класификатор. Најчешће се користи тзв. Бејзов класификатор, назван по Бејзовој¹⁶⁾ теореме на којој се заснива, али у употреби су и векторске машине за подршку (енгл. *support vector machines*) и друге технике. Најпре се формира скуп података за учење машине – рецимо неколико стотина насумице одабраних твитова – и при том се постави алгоритам за препознавање и класификацију речи. У другом кораку се на новом материјалу тај алгоритам тестира и дорађује ако је потребно а затим се креће у примену, било пословну или академску.¹⁷⁾

Као добре стране ове анализе наводе се прецизност, брзина и једноставност у долажењу до закључака. Иако оскудне, ове информације се могу користити у разне практичне сврхе – описивање преовлађујуће слике о неком предмету – бренду, личности, политичкој идеји или покрету, уметничком пројекту итд.

Међутим, такве апликације имају и доста мана. Највећи проблем је што је информација која се овим путем добија веома оскудна: своди се само на то која квалификација је преовлађујућа – позитивно, негативно или неутрално. С друге стране, ако је у неком тексту *a* који се односе на предмет *b*, измерено 37% пози-

16) *Thomas Bayes*, енглески статистичар из 18. века.

17) Један типичан пример овакве анализе читалац може наћи у: Anton Barhan, Andrey Shakhomirov „Methods for Sentiment Analysis of Twitter Messages“, *The 12th Conference of Open Innovations Association FRUCT*, Oulu, Finland 5-9 November 2012, стр. 215-222.

тивног, 35% негативног и 28% неутралног, тај материјал се у истраживањима углавном описује као претежно позитиван, иако је позитивни део значајно мањи од половине.

Конечно, и сам назив *Sentiment Analysis* не одговара правом предмету истраживања. Суд да ли је нешто позитивно или негативно не изражава само осећања. У питању је *вредности* суд и у највећем броју случајева ради се о *рационалном* расуђивању о *вредностима*, које се наравно не тичу само осећања. Ако кажемо да је неко паметан, да је неки поступак штетан, да нека процена није тачна, то није исказивање осећања већ става, али су ови атрибути итекако важни и незаобилазни у оваквим анализама текстова.

Аутор је пре доста година развио једну сличну платформу за аутоматско претраживање и анализу комуникације на Фејсбуку и Твитеру на српском језику,¹⁸⁾ с основним циљем да се примени осетљивији инструмент и постигне прецизније мерење ставова и осећања. Она је дала солидне резултате, али је у исто време показала и сву сложеност српског језика за овакву врсту анализе, као и неопходност ангажовања већег тима стручњака различитих специјалности, како би се постигли максимални домети.

6. СТРУКТУРА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Вештачка интелигенција има најмање пет саставних компоненти и то су:

1. *сазнавање* – усмереност на информације које су потребне за обављање задатака, систематско претраживање различитих популација, уочавање и бележење података, њихово прикупљање, класификовање и мерење;
2. друга компонента је на сазнавању засновано *закључивање* – било да је реч о примени формално логичких правила закључивања, односно о *дедуктивном* извођењу закључака, или о *индуктивном* уочавању правилности у некој појави;
3. треће је *практично поступање* по изведеним закључцима ако се од паметних машина то тражи;
4. четврта је *процена успешности закључивања и поступања*;

18) *Symbols' Research* – више о овој алатки видети у Србобран, Бранковић „Напредна истраживања комуникације на друштвеним мрежама – један аналитички модел“, *Часопис за комуникацију и медије ЦМ*, Институт за усмеравање комуникација, Нови Сад, Факултет политичких наука, Београд, бр. 32/2014, стр. 78.

5. пета је учење (на основу процене успешности) и *корекција* елемената 1, 2 и 3 на основу насталих исхода (резултата или последица).

Ово свакако није линеаран пут, пре би се могао назвати спиралним, при чему се спирала креће навише, управо захваљујући петој ставци у овом моделу.

7. ШТА ЈЕ БУДУЋНОСТ И КРАЈЊИ ЦИЉ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ?

Развој ВИ – у делу који се односи на појединца – вероватно ће ићи ка стварању неке врсте „дигиталног ’Ја’“, односно дигиталне личности. Сврха такве алатке ће и у том случају најпре бити одмењивање мозга од рутинских послова који одузимају много времена, а који се на овај начин могу решавати готово тренутно и са много већом тачношћу него кад би се њима бавио човек.

Међутим, дигитализација ће и на том пољу ићи ка стварању исцрпне „историје догађаја“ у различитим областима. На пример, кад је у питању *здравље и општа добробит* једне особе, могу да се прате дигитално очитани или исказани здравствени параметри (крвна слика, биохемија, хормони, субјективни осећај) као *зависне променљиве* с једне стране, а с друге читав низ *независних варијабли*, почев од онога што се уноси (била то храна, дијететски додаци или лекови), преко скупа вредности метеоролошких параметара, физичке активности, до друштвеног живота у најширем смислу речи (степен изложености тешким напорима, штетним утицајима, поступци особа из ближе и даље околине итд). Израчунавање односа ове две велике групе променљивих и приказ историје тих односа могу допринети знатно бољој дијагностици и потпуно персонализованим препорукама и терапијама. У неком још софистициранијем подухвату може се вероватно доћи до алгоритама који за сваку особу објашњавају добра и лоша стања и на основу тога дају утемељене и корисне препоруке.

Велико поље примене ВИ било би и у домену *личне и породичне економије*: могу се бележити приходи и расходи, обављати поуздана аналитика и на основу тога тестирати планови, мерити степен повољности могућих одлука, давати најбоље препоруке и сугерисати нове могућности.

У равни фактографије о друштву старинску *статистику* и њено бележење догађаја, стања, пословних резултата, по све-

му судећи замениће свеобухватни снимак живота појединаца¹⁹⁾ и колективних ентитета, као и читавог човечанства, другим речима *свеобухватни отисак стварности*. Садашњи статистички заводи ће се претворити у архиву индивидуалног и колективног живота једне нације и читавог човечанства.

На таквој платформи подиже се и развија неупоредиво квалитетније истраживање и аналитика: уместо садашњих истраживања на узорцима, без тешкоћа ће моћи да се обухвате *читаве популације*,²⁰⁾ а тако обимна и квалитетна (прецизно прочитана) фактографија – у поређењу са стањем пре настанка дигиталног друштва – омогућиће много исцрпнију слику стварности кад је у питању дескриптивна раван сазнања. С друге стране, аналитика ослоњена на ВИ може разматрати милионе могућих комбинација односа између великог броја варијабли, издвајати оне променљиве и њихове односе који највише доприносе решењу задатих проблема, рангирати их по врсти и степену доприноса. У некој врсти *ex post facto* експеримента (или чистог експеримента) могуће је симулирати све делатне силе и комбиновати *могућности* које *происходе* из њиховог укрштања, зависно од тога 1) да ли се, 2) како и 3) колико те силе а) уједињују, б) остају неутралне у међусобном односу или в) се сукобљавају. Избор свакако остаје људском уму, али он ће, ослоњен на тако квалитетне увиде и налазе, моћи да бира оне опције које у највећој мери задовољавају комплекс циљева који се желе остварити.

8. ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА, ДРУШТВО И МОЋ

Већ је истакнуто да ВИ представља епохалну новину у историји човечанства и да је револуционарни агенс науке, економије, здравства, културе и друштва у најширем смислу. Међутим, чињеница је да је већина савремених друштава снажно поларизована, с једне стране на слојеве енормно богатих и моћних и с друге на плебс који нема довољан утицај да било шта важно измени.

Примена ВИ у великој мери оснажује постојећу структуру моћи и штавише доприноси њеном „изоштравању“, на тај начин што се њеним коришћењем богати још више богате, а сиромашни остају где су и били или чак осиромашују и то не само у материјалном смислу. У домену економије, аналитике и одлучивања,

19) Свакако, ваља се надати да ће фактографија о личном животу бити доступна само у мери у којој то сваки појединац буде желео да допусти.

20) Србобран Бранковић, *Методологија друштвеног истраживања*, нав. дело, стр. 32-33.

једном речју стицања и коришћења моћи, ВИ захтева стручњак врхунског знања, ништа мање моћну опрему и новчани капитал, те се испоставља да је, у свом пуном капацитету, ова алатка веома скупа и доступна само веома богатим појединцима и компанијама.

Због тога средња и ниже класе ВИ могу користити у много мањем обиму за пословно напредовање. Овим слојевима она је доступна углавном преко масовних апликација за мобилне уређаје, које значајно поједностављују читав низ послова, почев од брзог налажења жељеног производа или услуге, знатно краћег времена за доношење одлуке о куповини и најкраћег пута којим се до тих производа може стићи, било да је у питању физички одлазак на продајно место или набавка путем интернета. Овај део друштва је, дакле, савршено опслужен у својој *улози потрошача*, али он у много мањој мери може да користи ВИ као погон за послове великих размера, како то могу богате фирме и појединци.

Остали део масовних услуга ВИ отпада на забаву и бескрајно обиље вести и сервисних информација. Истина, обичан свет је сада неупоредиво више обавештен о најситнијим појединостима неког трагичног догађаја – терористичког напада, саобраћајне несреће, ратног сукоба – као и о спортским дешавањима, скандалозним поступцима јавних личности, о политичким аферама и свађама.²¹⁾

ОвOME треба додати и снажан раст комуникације путем друштвених мрежа. У периоду од 2008. до 2011. аутор је спровео неколико таласа истраживања дневне економије времена житеља Србије.²²⁾ Између осталог мерен је и обим комуникације а) лицем у лице и б) оне која се остварује посредством интернета, пре свега преко друштвених мрежа. Комуникација лицем у лице је 2008. била 20 пута већа од оне посредоване интернетом, 2009. је била 12 пута, а 2011. свега 5,5 пута²³⁾ већа. Када би се овај тренд само линеарно²⁴⁾ наставио, онда би се дужина трајања комуникације на друштвеним мрежама и медијима до 2024. изједначила с трајањем комуникације лицем у лице. Подаци показују да се у ова три таласа

21) Да ли је наш живот био мање занимљив и испуњен у времену кад таквих информација није било у толикој количини? Свакако да није.

22) Истраживања су рађена у облику дневника: испитаници су у стандардизованом упитнику бележили колико су минута провели у разним активностима и стањима (спавање, рад у кући, превоз до посла и назад, време проведено на послу итд).

23) Србобран, Бранковић „Социјалне мреже и нове могућности друштвеног истраживања“, *Култура полиса*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 20/2013, стр. 81.

24) Многе колеге с којима је аутор дискутовао о овим подацима су изразиле бојазан да би тај раст могао бити и експоненцијалан.

комуникација лицем у лице није значајно смањивала. Ако се комуникација путем интернета буде тако брзо повећавала, а она лицем у лице задржавала исти обим као и раније, ова прва би морала да се одвија *на уштрб других човекових активности и стања*, почев од посла, културних и физичких активности па до времена проведеног с најближим особама и ширим кругом пријатеља.

Јасно је да на овај начин настаје једна нова врста друштвености, која немилице троши људску енергију, слаби или сасвим убија онај тако важан *критички увид* у стање ствари и омета или чини немогућим нужан отклон од површног и очигледног. Сама та чињеница да смо непрекидно онлајн, да је све што постоји доступно у реалном времену и да је то реално време императив, говори да ми лебдимо у једној тачки, негде на површини воде као планктон, и да одатле нити шта можемо да видимо, нити шта да померимо. Где је онај тако важан критички отклон према стварности? Где је оно поље активизма, борба за бољи и праведнији свет? Не треба много мудрости да би се уочило како та опијеност тривијалном комуникацијом, баналним звуком и сликом, *даје потпуно одрешене руке разним олигархијама за свакојаке врсте манипулације и доминације*.

Све то говори да долази *до редуковања човекове моћи да ваљано перципира свет и живот око себе*, да поставља нека фундаментална питања и да на њих даје смислене и делотворне одговоре. Новонастала друштвена реалност се може сажето представити овако: снага олигархије расте а отпор плебса слаби.²⁵⁾ Изгледа да се друштвене мреже и нови медији све више претварају у неку врсту савршене анестезије којој нема равне у историји. Већ поменута платформа за аутоматско претраживање и анализу комуникације на Фејсбуку и Твитеру показује да у тој комуникацији све кључа од незадовољства и срџбе, али та напетост у вештачком свету као да нема никакав одјек у оном реалном. Као да се снага отпора троши у тој неплодној критици, да људи сматрају како су нешто постигли самим тим што су исказали своје незадовољство. Као да смо превише уроњени у блештаво шаренило па нам недостаје она глува тишина радне собе, која уму даје дрскост да машта о немогућем. А без великих циљева, велике посвећености и енергије нису могућа ни велика остварења.

25) А ако бисмо ове актере нове стварности описивали Орвеловом симболиком и уз мало цинизма, то би могло да изгледа овако: велики брат све држи у својим рукама, а мали брат се одаје алкохолу. Или је можда постао зависник од халуциногенних дрога.

9. ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ЕРОДИРАЊЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНОСТИ

Већ је поменуто колики је напредак остварен применом ВИ у сфери пословања, учења, здравства, комуникације. Посебно је наглашен и феномен „бити делатан у исто време на милијардама различитих тачака у простору“ и са њим повезано мењање класичног филозофског појма идентитета.

Међутим, на истој интелектуалној и технолошкој подлози, као по неком дијалектичком правилу, упоредо се развија и један феномен који делује у супротном смеру, еродирајући и разграђујући саму интелектуалност. Реч је о паралелном свету који се развија у вештачком простору и о бескрајној, површној комуникацији која ретко подстиче радозналост и трагање за решењима, проницљивост, визију и интелигенцију уопште, а у много већој мери чини супротно. Она одвлачи пажњу на необично, бизарно, срцепарајуће, поједностављено: баналне поуке о животу, преувеличани догађаји и поступци, ласкање, самохвалисање, гомиле селфија с неприкривеном нарцисоидношћу, дилетантско тумачење неких догађаја и појава из скорије или даље прошлости, мноштво „животних истина“, извештачено моралисање, позиција свезналице којој је све јасно. Скоро сви који нешто објављују настоје да шокирају, задиве, гану, растуже или насмеју потенцијалног читаоца односно гледаоца, како би се скренула његова пажња. Пошто се око пажње чланова мреже бори огроман број играча, онда је и манипулација њом све већа. Ауторова истраживања из 2011.²⁶⁾ и касније показују да, упоредо са развојем друштвених мрежа, нарочито с појавом паметних телефона који омогућавају непрекидну присутност на мрежи, настаје снажна *зависност* од таквих садржаја, *која се и даље увећава.*

Последица је много: на првом месту је расипничко трошење енергије и времена које би свакако могло да се искористи за решавање неких озбиљних проблема, покретање послова, за напредовање у пословној или интелектуалној каријери, или бар за стварно испуњен *сопствени* живот, уместо вечитог завиривања у *туђе* животе.

Други резултат тог удара на људска чула је *расута пажња* и *одсуство фокуса*, што чини да се данашњи човек спушта у пси-

26) Истраживање *Коришћење старих и нових медија* је, у сарадњи с истраживачком кућом ТНС Медијум Галуп, спровео аутор применивши вишеетапни случајан узорак од 2873 испитаника. Узорак репрезентује житеље Србије од 14 и више година. Теренски део истраживања одвијао се од 4.4. до 9.5.2011. године.

холошко стање слично понашању хиперактивног детета, које није у стању ништа започето да доведе до неког опипљивог резултата. Такав начин живота и понашања сигурно подрива и интелектуалну снагу великог броја људи, слабећи моћ рационалног расуђивања и поимања, анализе стања, постављања циљева и рада на њиховом остваривању.

С друге стране, поменута усредсређеност на фактографију тренутног, на „реално време“²⁷⁾ на изванредан начин показује колико је запостављена димензија времена у *традиционалном смислу*, времена као историјске перспективе, односно погледа уназад и као стратешке визије, то јест погледа унапред. Да ли је онда чудно што је у поређењу са другим епохама данас тако мало покушаја да се покрену фундаментална – онтолошка, етичка, аксиолошка и друга питања и да се о њима расправља? Да ли се данас уопште расправља о томе какво друштво желимо – јер свет се у међувремену из темеља изменио – а наши погледи на друштво су остали на идејама из прошлих векова? Да ли данас постоји озбиљан друштвени ангажман, усмерен ка стварању праведнијег друштва, како у локалним, тако и у глобалним размерама?²⁸⁾

Друга врста изазова везаних за примену ВИ јесу *социјалне последице* њене примене, тачније замена и потискивање људског рада. Аутоматизацијом се свакако смањују трошкови и повећава добит, али то резултира *губитком посла за хиљаде људи*. Може се очекивати да ће своје радно место изгубити много милиона радника чије ће послове преузети паметне машине у најширем смислу речи. Такав ток догађаја неминовно доприноси *све већој поларизацији савремених друштава*: они слојеви који имају довољан капитал да користе све погодности брзог усавршавања технологије и с тим ВИ, оствариваће енормну добит, док ће остали део друштва неминовно сиромашити.²⁹⁾

Нема сумње да ће машине преузимати све веће и све сложене захвате у области расуђивања и поступања, а лењост човека да то сâм чини могла би да буде врло штетна. Та лењост ће се вероватно много мање осећати у елитним структурама друштва, а мно-

27) Које несумњиво представља велико, историјско достигнуће!

28) Србобран Бранковић, „Дигитално друштво и структурне промене савременом у друштву“ у зборнику: *Структурне промене у савременим друштвима* (приредили: Срђан Шљукић, Душан Ристић), Филозофски факултет, Нови Сад, 2016, стр. 19.

29) Овome треба додати смелу али добро аргументовану тезу француског економисте Тома Пикетија по којој стопа приноса на капитал (профити, дивиденде, камате, приходи од издавања некретнина) последњих деценија расте, а упоредо с тим смањује се стопа раста од рада (Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Cambridge, London 2014, стр. 25-26). Дакле, реч је о још једном генератору социјалних разлика.

го више у оним слојевима који већ сада површну забаву претварају у свој начин живота.

У том случају би и у области интелектуалности дошло до диференцијације сличне оној у економској сфери – на плебс и господаре, који би онда били и владари знањем.³⁰⁾

Кад се из ове перспективе сагледа ВИ, онда се помалја њено јанусовско лице: с једне стране она отвара нове, задивљујуће продоре, али је у исто време и узрок заглупљивања и доминације. Стога је оправдана зебња пред питањем да ли ће човек стећи снагу и умеће да надвлада нежељене ефекте и одржи машину само као сопствену алатку, а не као господара над самим собом.

ЛИТЕРАТУРА

- Бранковић Србобран, *Методологија друштвеног истраживања*, Завод за уџбенике, Београд 2014.
- Бранковић Србобран „Социјалне мреже и нове могућности друштвеног истраживања“, *Култура пописа*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 20/2013.
- Бранковић Србобран „Напредна истраживања комуникације на друштвеним мрежама – један аналитички модел“, *Часопис за комуникацију и медије ЦМ*, Институт за усмеравање комуникација, Нови Сад, Факултет политичких наука, Београд, бр. 32/2014.
- Бранковић Србобран, „Дигитално друштво и структурне промене савременом у друштву“ у зборнику: *Структурне промене у савременим друштвима* (приредили: Срђан Шљукић, Душан Ристић), Филозофски факултет, Нови Сад, 2016, стр. 7-22.
- Barhan, Anton Shakhomirov, Andrey „Methods for Sentiment Analysis of Twitter Messages“, *The 12th Conference of Open Innovations Association FRUCT*, Oulu, Finland 5-9 November 2012, ISSN 2305-7254, стр. 215-222.
- Craig William Lane, *Doctrine of God (part 9)*, Internet, <http://www.reasonablefaith.org/defenders-2-podcast/transcript/s3-9, 25/03/2017>.
- Kamarinou Dimitra, Millard Christopher, Singh Jatinder, *Machine Learning with Personal Data*, Queen Mary University of London, School of Law Legal Studies, Research Paper 247, London, 2016.
- Mitchell Tom M, *Machine Learning*, McGraw-Hill Science/Engineering/Math, 1997, XV.
- Oracle, Internet, <http://www.oracle.com/technetwork/database/bi-datawarehouse/wp-big-data-with-oracle-521209.pdf>, 10. 2011.
- Piketty Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Cambridge, London 2014.

30) Под интелектуалношћу не би требало подразумевати само практично знање, већ и напредовање у дубљем познавању света, као и у тражењу пута да он буде бољи и праведнији.

Srbobran Brankovic

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SOCIETY

Resume

Artificial Intelligence (AI) is defined as a way of reasoning and acting upon the conclusions, with full reliance on logic, conducted by machines in the broadest sense.

AI is classified 1) according to the fields of application, ranging from a smart phone, as an artificial meta-intelligence, via economy, communication, entertainment, culture, public administrations; and 2) at the level of intellectuality – first as a tool that performs strictly defined tasks, and secondly as a smart machine with the ability to learn.

The cognitive technologies, which are in the base of the machine learning, interact with the user, aiming to full personalization service. The author particularly describes the two most popular tools of a new generation of machine learning – Google Translate and Sentiment Analysis.

The author believes that the development of AI – in the field related to the individual – is likely to go towards creation of a kind of „digital personality”, while at the level of facts about society, archaic official social statistics will be replaced with a comprehensive snapshot of the lives of individuals and collective entities.

There is the other side of the coin. Beside the revolutionary achievements based on AI, there is an opposite trend – eroding of intellectuality: the addiction of a large number of applications that spend energy and time, and reduce the power of rational thought and perception.

There are also social consequences of the use of AI. Replacing human labor AI contributes to the polarization of contemporary society between the rich and privileged professionals from one side and the plebs from the other side.

In addition to the analytical and synthetic methods, empirical research, conducted by the author during his university and business career, was also applied.

Keywords: artificial intelligence, sentiment analysis, communication, social networking, methodology, advanced research, cognitive technologies

* Овај рад је примљен 11. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

УДК 316.774:004.738.5(497.11)

Српска политичка мисао

Оригинални
научни рад

број 2/2017.
год. 24. vol. 56.
стр. 33-48.

Ljubisa Bojic

Faculty for Engineering Sciences, University of Kragujevac

Jean-Louis Marie

Institute for Political Studies Lyon, University Lumiere Lyon 2

ADDICTION TO OLD VERSUS NEW MEDIA*

Abstract

Two aspects of technologically driven civilization are evident: availability of new media and interactivity. This study examines media addiction on three levels: purpose of use, medium of choice and online application utilized. Media addiction increases with those who use media for fun as opposed to individuals who use media for information; level of media addiction is higher with users of new media as opposed to users of old media; more interactive and less practical online applications such as social networks and chat are more addictive. When looking into nature of new and old media it is possible to conclude that media addiction may be related to number of senses grabbed by media and media features, such as live broadcasting and interactivity. This brings us to conclusion that future of media may be in employment of additional human senses in its use.

Keywords: media addiction, new media, nature of media, senses, interactivity

1. INTRODUCTION

A potentially vast impact of the 21st century media to the society has two aspects. First, media hardware makes it possible to access media content on the go. Mobile phones and Ipads can be used to access media content specially made for these devices. Second, new media are

* This investigation was part of the project TR 33015 of Technological Development of the Republic of Serbia supported by the Ministry of Education and Science of Republic of Serbia. We would like to thank the Ministry for the financial support during this investigation.

interactive. Internet, gaming consoles and mobile applications provide to their users one to one, and one to many communication, making these media much more than places for mainstream, old fashion, “one way channels”. These two crucial features of new media, accessibility on the go and interactive communication, may bear the great impact to the societies around the world. They are an alternative to direct communication. They open a way for simulation of life, possibly for everyone who feels threatened by his or her reality. That is why it is important to examine a relation of media addiction and different media of communication.

The first step in doing so is taking a look at motives for media usage, whether they are process or content gratifications. Classification is given in Table 1. In other words, does media usage exist because of media usage, as effective mechanism to escape reality, or because of direct reality, as assistance to some activity?

Table 1. Examples for process versus content gratifications

Medium	Process	Content
	<i>The individual receives gratification from being involved in the process of communication, rather than message content. Process gratifications are focused on the consumption of the medium itself and pull the user away from the outside world.</i>	<i>The instrumentalist is concerned with self gratifying acts, when looking for information in an effort to increase knowledge. Inherently connected to the world outside the media system.</i>
Newspaper	Picking up a newspaper for the latest news of the world	Taking a look at newspaper to find out about tomorrow's forecast
Radio	Listening to radio for relaxation	Tuning into specific radio frequency to get a grasp over road conditions
Television	Watching television to pass time	Watching documentary on television to learn about rare species because of upcoming trip to Africa
Internet	Pass time by browsing for something to catch their interest online	Seeks information about community events, housing, or employment. An item purchased through the Internet typically produces a delivery to the real-world doorstep.

Song et al.¹⁾ writes that picking up a newspaper for the latest news of the world would be a specific example process gratification. A more outcome-oriented approach might be represented by those who access the Internet looking for a specific bit of information, writes Ebersole²⁾. LaRose et al.³⁾ find that the expectation of finding enjoyable activities online predicted the amount of consumption. Common examples of substance addiction are alcoholism, drug abuse, and smoking (Lee & Perry⁴⁾). Griffiths⁵⁾ argues that media addiction should be understood as a process addiction, further labeling media addiction as an excessive human-machine interaction. Yee⁶⁾ claims that online gamers play just as much to form social relationships as they do to conquer the games. Douglas et al.⁷⁾ write that depending on the motivation and objective of the user, as Mafé and Blas⁸⁾ argue that he or she may also be placed in one of two categories, that of a ritualist or an instrumentalist. Miller⁹⁾ proposes that online activity is mainly motivated by seeking gratifications through Interaction. For Parker & Plank,¹⁰⁾ a Relaxation and Escape factor predicted Internet usage. Ferguson & Perse¹¹⁾ find

- 1) Indeok Song, Robert Larose, Matthew S Eastin, Carolyn A Lin, "Internet Gratifications and Internet Addiction: On the Uses and Abuses of New Media", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 7/2004, pp. 384-394.
- 2) Samuel E. Ebersole, *Adolescents' use of the World Wide Web in Ten Public Schools: a uses and gratifications approach*, Regent University, Richmond, VA, 1999.
- 3) Robert Larose, Dana Mastro, Matthew S Eastin, "Understanding Internet usage: a social cognitive approach to uses and gratifications", *Social Science Computer Review* Sage Publishing, New York, No. 19/2001, pp. 395-413.
- 4) Kevin C. Lee & Stephen D. Perry, "Student instant message use in a ubiquitous computing environment: effects of deficient self-regulation", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Taylor & Francis, London, No. 48/2004, pp. 399-420.
- 5) Mark Griffiths, "Internet "addiction": An issue for clinical psychology?", *Clinical Psychology Forum*, The British Psychological Society, London No. 97/1996, pp. 32-36.
- 6) Nick Yee, "Motivations for Play in Online Games", *CyberPsychology and Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 9/2007, pp. 772-775.
- 7) Alecia C. Douglas, Juline E. Mills, Mamadou Niang, Svetlana Stepchenkova, Sookeun Byun, Celestino Ruffini, Seul Ki Lee, Jihad Loutfi, Jung-Kook Lee, Mikhail Atallah, Marina Blanton, "Internet addiction: Meta-synthesis of qualitative research for the decade 1996-2006", *Computers in Human Behavior*, No. 24/2008, pp. 3027-3044.
- 8) Carla Ruiz Mafé, Silvia Sanz Blas, "Explaining Internet dependency: An exploratory study of future purchase intention of Spanish Internet users", *Internet Research*, Emerald, Bingley, No. 16/2006, pp. 380-397.
- 9) Thomas E. Miller, "Segmenting the Internet", *American Demographics*, Elsevier, Amsterdam, No. 18/1996, pp. 48-52.
- 10) Betty J Parker, Richard E Plank, "A uses and gratifications perspectives on the Internet as a new information source", *American Business Review*, Library of Congress, Washington, DC, No.18/2000, pp. 43-49.
- 11) Douglas A. Ferguson, Elizabeth M. Perse, "The World Wide Web as a functional alternative to television", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Taylor & Francis, New York, No. 44/2000, pp. 155-174.

Entertainment, Passing Time, Relaxation and Escape, and Social Information to be the principal gratification factors. Stafford & Stafford¹²⁾ identify motivations for the use of commercial web sites and found search, cognitive, and new and unique for content dimensions and process-oriented social and entertainment gratifications. Song et al.¹³⁾ found the virtual community, diversion and personal status process gratifications were positively related to Internet addiction tendency, but the aesthetic experience process gratification was not. The premise that process gratifications give rise to Internet addiction is found in Young's research,¹⁴⁾ in which she compares the applications favored by Internet addicts and non-addicts. Results of Leung¹⁵⁾ research show that Net-geners addicted to the Internet tend to be young female students. Ko et al.¹⁶⁾ find high correlation between aggressive behavior and use of certain applications such as online chatting, visiting sex web sites, online gaming, online gambling, online study and research and BBS. Young¹⁷⁾ lists Internet applications most utilized by dependents and non-dependents. Kubey et al.¹⁸⁾ write that self-reported Internet dependency and impaired academic performance were both associated with greater use of all Internet applications. Young et al.¹⁹⁾ write that five general subtypes of Internet addiction were categorized based upon the most problematic types of online applications, and they include addictions to cybersex, cyber-relationships, online stock trading or gambling,

-
- 12) Thomas F. Stafford, Marla R. Stafford, "Identifying motivations for the use of commercial Web sites", *Information Resources Management Journal*, IGI Global, Hershey, No. 14/2001, pp. 22-30.
 - 13) Indeok Song, Robert Larose, Matthew S Eastin, Carolyn A Lin, "Internet Gratifications and Internet Addiction: On the Uses and Abuses of New Media", *op.cit.*, pp. 384-394.
 - 14) Kimberley S. Young, "Internet addiction: symptoms, evaluation, and treatment", in: *Innovations in clinical practice: a source book (Vol. 17)* (ed. Jackson T. VandeCreek L), Professional Resources Press, Sarasota, FL, 1999, pp. 19-31.
 - 15) Louis Leung, "Net-Generation Attributes and Seductive Properties of the Internet as Predictors of Online Activities and Internet Addiction", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 7/2004, pp. 333-348.
 - 16) Chih-Hung Ko, Ju-Yu Yen, Shu-Chun Liu, Chi-Fen Huang, Cheng-Fang Yen, "The Associations Between Aggressive Behaviors and Internet Addiction and Online Activities in Adolescents", *Journal of Adolescent Health*, Elsevier, New York, No. 44/2009, pp. 598-605.
 - 17) Kimberly S. Young, "Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder", *Cyber Psychology and Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 3/1996, pp. 237-244.
 - 18) Robert Kubey, Michael Lavin, John R. Barrows, "Internet Use and Collegiate Academic Performance Decrements: Early Findings", *Journal of Communication*, Wiley, New York, No. 51/2001, pp. 366-382.
 - 19) Kimberly Young, Molly Pistner, James O'mara, Jennifer Buchanan, "Cyber-Disorders: The Mental Health Concern for the New Millennium", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 3/2000, pp. 475-479.

information surfing, and computer games. Young & Rodgers²⁰ write that the interactive capabilities of the Internet such as chat rooms or on-line games were seen to be the most addictive. Applications are divided by their dominant users, depending if Internet addicts or non-addicts are in question.

Grounded in these conceptual frameworks, this exploratory study expands previous research by addressing the three sets of questions relating to gratifications, media and applications within those media. These aspects represent process leading towards media addiction.

1.1. Addiction and motives for media use

The gratification set of questions relates to the looking at relations of motives such as fun and information seeking and media addiction.

RQ1. What are levels of the media addiction for those who use media for fun?

RQ2. What are levels of the media addiction for those who use old media for fun?

RQ3. What are levels of the media addiction for those who often use social networks for fun?

RQ4. What are levels of the media addiction for those who often use old media for fun?

RQ5. What are levels of the media addiction for those who use old media for information?

1.2. Addiction to new versus addiction to old media and nature of media

The media set of questions is aimed to shine a light towards previously unexamined territory of addiction levels to different media, focusing to relation of new and old ones.

RQ6. What are levels of the media addiction for those who use new media more than old ones and vice versa?

RQ7. What are levels of the media addiction for those who use different media of communication?

RQ8. What are the average media addiction levels for those who use Internet, TV, radio and print intensively?

20) Kimberly S. Young, Robert C. Rogers, "The Relationship between Depression and Internet Addiction", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 1/1998, pp. 25-28.

1.3. Media addiction and Internet use

The application set of questions relates to use of the new media, particularly the Internet, aiming to examine the addiction levels to different applications utilized by this medium. These questions also focus on a relation of motives for the social network use and media addiction. They also grasp addiction levels for those who meet new people by using social network, establish deeper relation with them etc. Except social network, third set of questions examines relation of chat function and media addiction.

- RQ9. What are the average media addiction levels for those who use different online applications?
- RQ10. What is the average media addiction level for those who met someone by using social network?
- RQ11. What is the average media addiction level for those who established deeper connection with someone they met by using the social network?
- RQ12. What is the average media addiction level for those who use the chat often?

2. METHODOLOGY

2.1. Participants

The research questions are examined through a nationally representative survey conducted in Serbia during the first half of 2011. The research in media addiction is conducted by Positive Center for Digital Media. The research is done on a multistage random sample of 2208 participants. This sample is representative for the Serbian population older than 15 years of age. The participants are composed of 1170 males (53%) and 1038 females (47.1%). Most of the participants fell in the 15–64 age range (64.2%). There were 21.7% research participants who fell in the 0-14 age range and 13.9 of them who were older than 65 years of age. Occupations were as follows: 30.5% students, 32.9% fulltime employees, 15.1% pensioners, and 31.5% non-employees.

2.2. Procedure

For each participant, media addiction is measured through its media usage time and its level of media addiction. The level of media addiction (LA) represents the number of the media addiction factors that the participant is exposed to. These seven factors are the overconsumption, the attempts to cut use, the prolonged use, the substitution, the withdrawal, the continued use, and the tolerance. They correspond to the seven factors from the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders.²¹⁾ The LA may have an integer value from 0 to 7. A participant with LA=0 is not exposed to any of the media addiction factors, a participant with LA=1 is exposed to 1 of the media addiction factors, etc.

A participant who uses media in top 40% by the media usage time is defined as the potential media addict. Furthermore, the potential media addicts are filtered through seven factors to determine their levels of media addiction. All potential media addicts with LA=0 make the group of LA0 addicts, with LA=1 the group of LA1 addicts, with LA=2 the group of LA2 addicts, with LA=3 the group of LA3 addicts, with LA=4 the group of LA4 addicts, with LA=5 the group of LA5 addicts, and with LA=6 the group of LA6 addicts. The number of LA1 addicts is 612, of LA2 addicts 464, of LA3 addicts 258, of LA4 addicts 135, of LA5 addicts 31, and of LA6 addicts 2 of all research participants. In this research, the responses of different addict groups (LA1, LA2, LA3, LA4, LA5 and LA6) are investigated when they are exposed to different situations (defined by the research questions).

2.3. Addiction and motives for media use

To find about the gratifications for media use, the survey participants choose between three different potential answers such as “for entertainment”, “for fun – to communicate with friends on social networks“ and „for information, education and discussion”. To determine the frequency of social network use for fun, the survey participants select the numbers on the scale from 1 to 10. The number 1 means that they do not use the social networks for fun at all, and the number 10 means that they use the social networks for fun all the time. To find out the frequency of the old media use for fun, the survey participants select from 1 to 10. The number 1 means that the survey participants do not use the old media for fun at all, and the number 10 means that they use it for fun all the time. Finally, the participants are asked what they use

21) Diane Zabel, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th ed.)*, American Psychiatric Association, Washington, DC, 1995, p. 531.

old media for. Then, they select from the multiple choice answers such as “for information”, “for education”, “for inspiration” and “for fun”.

2.4. Addiction to new versus addiction to old media and nature of media

To find out about the frequency of media use in terms new versus old, the survey participants may answer on the scale from 1 to 10, where 1 means that they use the old media all the time, and 10 means that they use the new media all the time. To find out what media are used by the survey participants, they may select “Facebook or some other online social network”, “Ipod, walkman or music on mobile phone”, “Mobile phone and its apps including text, talk, games and others”, “Any kind of camera or audio recorder”, “Games on computer, PlayStation...”, “TV”, “radio”, “print”, and “books, films, theater plays and other classical media”.

2.5. Media addiction and Internet usage

To find out whether the survey participants use the online chat, the offered answers are “Yes, often”, “Yes, sometimes”, “Yes, rarely” and “No”. To find out about the purpose of their Internet usage, the survey participants are given the multiple choice answers such as “E-mail”, “Chat”, “Searching websites for purpose of education”, “Searching websites for purpose of job”, “Social networks”, “TV Series (watching)”, “Movies (watching)”, “Music (listening to)”, “Download (of content)”, “Photos (looking)”, “News browsing”, “For fun (to meet friends)” and “Other”.

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1. Addiction and motives for media use

Underlying gratification set of questions asked by this study are motives for media use. Using media for purpose of fun relates to process gratification, while using media to get information relates to content gratification. For the groups with higher media addiction, a higher use of media for fun is found. Social networks are highly addictive, because they provide the most perfect interactive simulation of life. The highest level of addictiveness is found when it comes to the social network use. It is found that the number of those who use old media for purpose of fun increases with levels of media addiction.

The information seeking may be opposite of fun as motive for media use, as it may bear practical, reality-oriented value. The percentage of people in higher levels of media addiction groups decreases. To conclude, results show that the fun seeking media users are bigger media addicts than information seeking media users. They also show that new media are more addictive than the old ones.

3.2. Addiction to new versus addiction to old media

It was found that the number of those research participants who use new media more than old ones increases in the groups with higher levels of media addiction. Figure 1 shows the percentage of research participants in different groups, who use different media. It clearly shows that the new media are more addictive than the old ones. The sharpest increase in media addiction is for users of new media (the social networks, music on the go, mobile phones, digital cameras, voice recorders, and gaming consoles). These media represent digital age of interactivity and “simulation of living”. On the other side, the users of TV, radio, print, and theatre/books/films show slightly decreasing tendency of the levels of media addiction.

Figure 1. Levels of media addiction for those who use different media

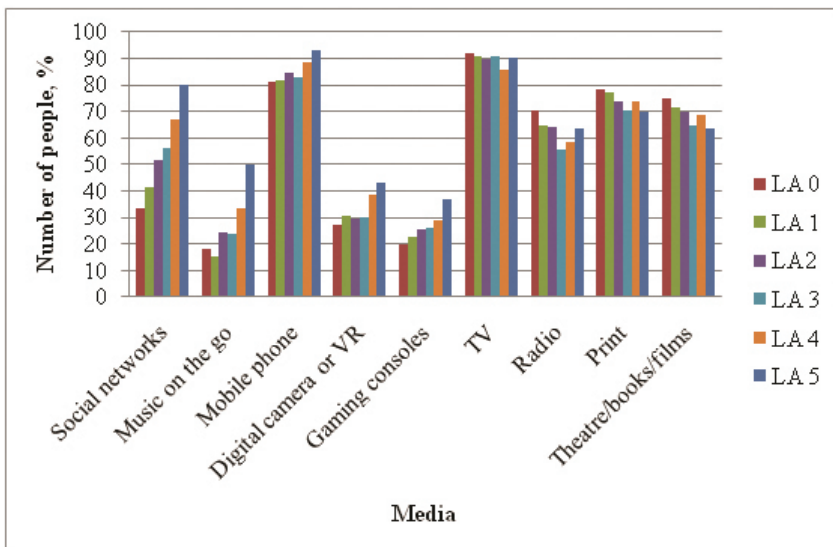
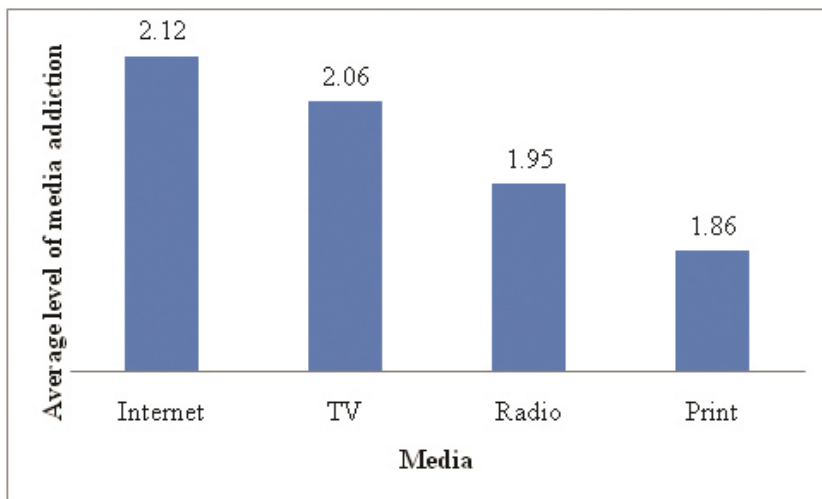

Figure 2 shows the average levels of media addiction for intensive users of Internet, TV, radio, and print. The intensive users of Internet have the average level of media addiction of 2.12, of TV 2.06, of radio 1.95, and of print 1.86.

Figure 2. Average levels of media addiction for those who intensively use Internet, TV, radio or print

This means that levels of media addiction increase as new mediums arise. The radio employs different sense than print and happens in real time, which make it more addictive than print. TV employs both eyes and ears. It is more addictive than radio. In terms of visuals, it is not similar to print, because it can broadcast live video. The most addictive of all media – Internet grasps all of the noted features from print, radio and TV. It employs eyes and ears. It provides live and delayed broadcasts of texts, pictures, videos and audio segments. Internet additionally has interactivity which makes it highly addictive. Table 2 is created by grouping potential addictive features of Internet, TV, radio and print. By looking at this table, it is possible to conclude that future of media may be in employing additional human senses such as touch, smell and taste by some new medium.

Table 2. Features which possibly make Internet, TV, radio and print addictive. Eye grasping contents are text, picture and video (in case of TV and Internet).

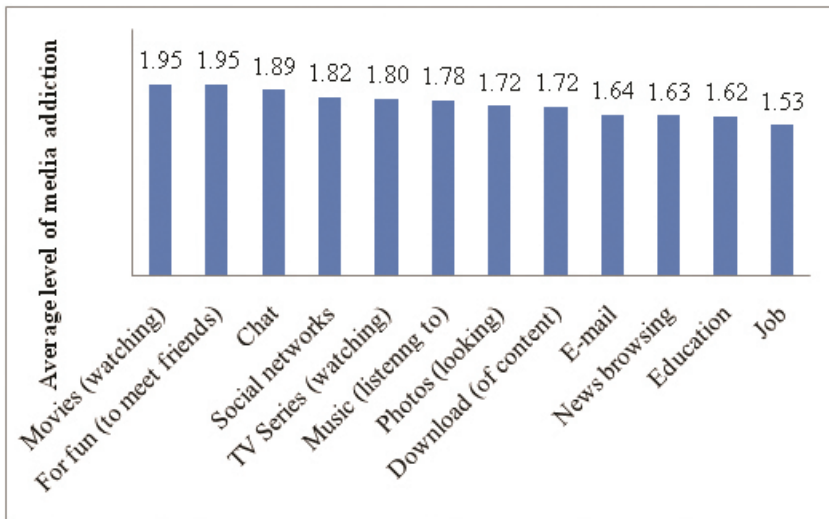
Ear grasping content is audio

Medium	Grasping senses		Other features	
	Eyes	Ears	Live broadcast	Interactive
Print	Yes	-	-	-
Radio	-	Yes	Yes	-
TV	Yes	Yes	Yes	-
Internet	Yes	Yes	Yes	Yes

3.3. Media addiction and Internet usage

Figure 3 shows the average media addiction rate for those who use different online applications. The highest level of media addiction is found for mostly interactive use of Internet such as socializing, chatting and using social networks with exception of watching movies.

Figure 3. Average media addiction levels for those who use different online applications

Also, those survey participants who met someone on the social network are bigger media addicts than other survey participants.

It is found that those who did not attempt to achieve any deeper relations with the online friends have the lowest average media addiction (1.48). Individuals who got into deepest relations with their online acquaintances by becoming friends have higher average media addiction (2.04). These scores show how in fact those who have an intention to socialize by using social networks are on a way to become addicts, because they are focusing “their energy” to start and develop online friendships, instead of doing the same thing in the “real world.” Table 3 shows the answers to the question about frequency of chat use. It is found that more frequent chat users scored higher on the media addiction scale.

Table 3. Answer to question about frequency of chat use, with one possible choice as answer

Do you use chat?	Level of media addiction
Yes, often	2.05
Yes, sometimes	1.84
Yes, rarely	1.55
No	1.30

4. CONCLUSION

The main question of this study is whether new media tempt their users more than the old media, to become media addicts of high level. By analyzing the media addiction levels from different perspectives, the study aims to highlight possibly crucial differences between media and applications within these media, which make them more or less addictive. It also attempts to explain these differences in media addiction by examining features of old and new media.

Previous research in this field showed that process gratifications bear higher levels of media addiction than content ones. Process gratifications can be related to ritualistic media use, because of simple joy while using it, as a way of entertainment. Content gratifications are related to using media for purpose of specific goal, for example – to get information about whether condition prior to a road-trip.

This study finds that if person's motive for media use is fun, he or she has greater potential to become media addicts. Second, new media are more addictive than old ones, with average intensity of addiction dependant from order of their appearance. This may have to do with nature of media – senses they “grab”, like hearing and vision and features like broadcasts (instant happenings) and interactivity. These may be crucial features of media which make them more or less addictive. Third, to confirm the previous claim, the interactive and fun applications utilized by Internet are more addictive (such are social networks and chat) than less interactive and more practical ones (like e-mail and education/job seeking by browsing web pages).

These findings point future research endeavors towards relation of media nature and media addiction. It may be of interest to better explore what Internet features are more addictive than the others,

with greater aim to find out how new media impact societies. This may bring us to conclusions about future of media, possibly finding out that employment of additional senses in media use may produce even better simulation of direct communication and therefore increased addictiveness and quantity of use.

LITERATURE

- Douglas Alecia C., Mills Juline E., Niang Mamadou, Stepchenkova Svetlana, Byun Sookeun, Ruffini Celestino, Lee Seul Ki, Loutfi Jihad, Lee Jung-Kook, Atallah Mikhail, Blanton Marina, „Internet addiction: Meta-synthesis of qualitative research for the decade 1996–2006“, *Computers in Human Behavior*, Elsevier, New York, No. 24/2008, pp. 3027–3044.
- Ebersole Samuel E., *Adolescents' use of the World Wide Web in Ten Public Schools: a uses and gratifications approach*, Regent University, Richmond, VA, 1999.
- Ferguson Douglas A., Perse Elizabeth M., “The World Wide Web as a functional alternative to television”, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Taylor & Francis, New York, No. 44/2000, pp. 155-174.
- Griffiths Mark, “Internet “addiction”: An issue for clinical psychology?”, *Clinical Psychology Forum*, The British Psychological Society, London, No. 97/1996, pp. 32-36.
- Ko Chih-Hung, Yen Ju-Yu, Liu Shu-Chun, Huang Chi-Fen, Yen Cheng-Fang, “The Associations Between Aggressive Behaviors and Internet Addiction and Online Activities in Adolescents”, *Journal of Adolescent Health*, Elsevier, New York, No. 44/2009, pp. 598–605.
- Kubey Robert, Lavin Michael, Barrows John R., „Internet Use and Collegiate Academic Performance Decrements: Early Findings“, *Journal of Communication*, Wiley, New York, No. 51/2001, pp. 366–382.
- Larose Robert, Mastro Dana, Eastin Matthew S, “Understanding Internet usage: a social cognitive approach to uses and gratifications“, *Social Science Computer Review* Sage Publishing, New York, No. 19/2001, pp. 395-413.
- Lee Kevin C., Perry Stephen D., „Student instant message use in a ubiquitous computing environment: effects of deficient self-regulation“, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Taylor & Francis, London, No. 48/2004, pp. 399-420.
- Leung Louis “Net-Generation Attributes and Seductive Properties of the Internet as Predictors of Online Activities and Internet Addiction”, *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 7/2004, pp. 333-348.
- Mafé Carla Ruiz, Sanz Blas Silvia, “Explaining Internet dependency: An exploratory study of future purchase intention of Spanish Internet users”, *Internet Research*, Emerald, Bingley, No. 16/2006, pp. 380-397.
- Miller Thomas E. “Segmenting the Internet”, *American Demographics*, Elsevier, Amsterdam, No. 18/1996, pp. 48-52.

- Parker Betty J, Plank Richard E, "A uses and gratifications perspectives on the Internet as a new information source", *American Business Review*, Library of Congress, Washington, DC, No.18/2000, pp. 43-49.
- Song Indeok, Larose Robert, Eastin Matthew S, Lin Carolyn A, "Internet Gratifications and Internet Addiction: On the Uses and Abuses of New Media", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 7/2004, pp. 384-394.
- Stafford Thomas F., Stafford Marla R., "Identifying motivations for the use of commercial Web sites", *Information Resources Management Journal*, IGI Global, Hershey, No. 14/2001, pp. 22-30.
- Yee Nick, "Motivations for Play in Online Games", *CyberPsychology and Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 9/2007, pp. 772-775.
- Young Kimberly, Pistner Molly, O'mara James, Buchanan Jennifer, "Cyber-Disorders: The Mental Health Concern for the New Millennium", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 3/2000, pp. 475-479.
- Young Kimberly S., Rogers Robert C., "The Relationship between Depression and Internet Addiction", *Cyber Psychology & Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 1/1998, pp. 25-28.
- Young Kimberley S., "Internet addiction: symptoms, evaluation, and treatment", in: *Innovations in clinical practice: a source book (Vol. 17)* (ed. Jackson T. VandeCreek L), Professional Resources Press, Sarasota, FL, 1999, pp. 19-31.
- Young Kimberly S., "Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder", *Cyber Psychology and Behavior*, Mary Ann Liebert, New Rochelle, No. 3/1996, pp. 237-244.
- Zabel Diane, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th ed.)*, American Psychiatric Association, Washington, DC, 1995.

Љубиша Бојић, Жан-Луј Мари

МЕДИЈСКА ЗАВИСНОСТ: СТАРИ И НОВИ МЕДИЈИ

Резиме

Модерна историја препознаје повећање квантитета посредоване комуникације појавом нових медија. Доступност Интернета путем мобилних уређаја чини га примамљивим за коришћење. Са друге стране, кључна одлика нових медија је интерактивност, која доприноси утиску да постоји квалитетна замена директној комуникацији. У том погледу, циљ овог истраживања је упоређивање нивоа медијске зависности од нових интерактивних и широко доступних медија и са друге стране од

старијих класичних медија као што су телевизија, радио и штампа. Пре тога образложена је литературе на тему сврхе коришћења медија. Постављена су истраживачка питања чији је циљ да испитају зависност у односу на све медије као и поређење мотива због којих се медији користе и конкретно које апликације изазивају већи а које мањи ниво зависности.

Ово истраживање је спроведено кроз национално репрезентативну анкету у Србији током 2011. године.

Први део резултата који проучава мотивацију за коришћење медија и зависност од њих говори да су зависници високог нивоа они који користе медије за забаву, без обзира да ли користе класичне или нове медије. С друге стране ниски ниво медијске зависности показан је од стране оних испитаника који користе класичне медије за информисање.

Други део истраживачких питања има за циљ да упореди нивое зависности класичних и нових медија. Резултати су следећи: они који више користе нове медије су зависници високог нивоа. Затим су посено упоређени просечни нивои зависности који су показани у односу на сваки медији појединачно од стране њихових корисника да би се потврдио закључак да је виши ниво зависности показан према новим у односу на класичне медије. Финално, ово питање осветљено је и са још једне стране када су упоређени нивои зависности код интензивних корисника Интернета, ТВ-а, радија и штампе да би се такође потврдио исход да су људи најинтензивније зависни од новијих медија.

Трећи сет питања доводи у везу начин коришћења најновијег медија и нивое зависности да би се дошло до закључака зашто је Интернет најзависнији медиј. На пример, резултати су показали да су они који користе забавне а не практичне садржаје већи зависници, на пример они који воле чет и друштвене мреже. То је испитано до детаља.

У закључку је анализирано зашто су нови медији зависнији од класичних. Природа нових медија је могуће објашњене за висок интензитет зависности који изазивају. Објашњено је да нови медији ангажују сва људска чула сем чула мириса, као и да могућности као што су интерактивност и пренос уживо чине ове медије најсличније директној комуникацији. Ниво сличности нових медија са директном комуникацијом је управо могући разлог за интензитет зависности који изазивају. Ове наводе треба детаљније испитати у наредним истраживањима како би се боље осветлило питање како придода медија утиче на модерна друштва. Из свега изложеног може се закључити да будућност медија

лежи у иновација ма које ће их још више приближити директној комуникацији могуће тако што ће бити ангажовано и чуло мириса.

Кључне речи: медијска зависност, нови медији, природа медија, чула, интерактивност

* Овај рад је примљен 21. марта 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

*Милица Јевтић**Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*

УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА: ЕФЕКТИ ГРАЂАНСКОГ НОВИНАРСТВА У МЕДИЈИМА У СРБИЈИ*

Сажетак

Предмет рада је анализа односа грађанског и професионалног новинарства у медијима у Србији, а његов циљ је давање одговора на питање на који се начин професионалци у овдашњим медијима односе према информацијама које бивају пласиране на друштвеној мрежи Твитер. Партиципација грађана и њен утицај на професионалну рутину новинара у овом раду корелирају у контексту новинарских слобода, а сходно основној претпоставци рада. Наиме, овде полазимо од тезе да ситуације појачаних притисака на новинаре, које за последицу имају непрофесионално и непотпуно информисање, јесу оне у којима, истовремено, јача активизам грађана на друштвеним мрежама, а самим тим и њихов утицај на професионалне новинаре. Узорак обухвата новинаре из 44 редакције у Србији, који су приступили испуњавању упитника, док се други експлораторни део истраживања базира на интервјуима са уредницима кредибилних медија у Србији. Према резултатима, чак 80 одсто новинара вреднује слободу оценама до 5 (на скали од 1 до 10), док готово сваки други испитаник (55,4%) види директну корелацију Твитера и новинарских слобода. Ситуације у којима је Твитер доживео експанзију неретко говоре о крхком професионализму новинара, али и сведоче о значајном утицају активизма на друштвеној мрежи на рад професионалаца, што не значи нужно и пропустљивост информација добијених од

* Рад је део докторске дисертације „Грађанско и професионално новинарство у медијима у Републици Србији“, коју је ауторка овог текста одбранила на Факултету политичких наука у Београду, 5.10.2016. године.

грађана у јавни медијски простор. Новинари су свесни могућности злоупотреба у виртуелној заједници, док истовремено, уредници демистификују слободарски карактер друштвених мрежа, сматрајући их корисном брзом новом платформом, али и изумом који је већ подлегао утицајима различитих интересних група.

Кључне речи: грађанско новинарство, професионално новинарство, Твитер, медијске слободе, Србија

1. ГРАЂАНСКО НОВИНАРСТВО: ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ

Коришћење технологије у рутини сваког члана заједнице, а самим тим и у новинарској пракси, у средишту је теоријских дебата, као и дебата практичара, усмерених на установљавање промена у структури односа између професионалних новинара и све активније публике. Ново доба показало је да готово нема ситуације у којој заинтересовани грађанин није узео учешће у медијском извештавању, било као очевидац у непредвидивим, такозваним *breakingnews* ситуацијама (којих је због терористичких напада и учесталих елементарних непогода све више), или у ситуацијама када професионалци, из неког разлога, нису испунили очекивања публике, због чега грађани осећају потребу да делају као суплемент професионалном информисању. Овакав активизам постао је очит са појавом Интернета, праве обресе добио је 2004. током цунамија у Јужној Азији, када су због грађана-репортера „редакције потучене од стране аматера“¹⁾ а нарочиту експанзију доживео је почетком друге декаде XXI века, са појавом друштвених мрежа које су омогућиле лак и несметан продор информација у виртуелни простор.

Испрва се чини да су промене у овој епохи резултат искључиво технолошког детерминизма, али теоретичари са правом говоре о „конвергентној култури“²⁾ која подразумева контекст у којем су конзументи „охрабрени да трагају за информацијама и повезују дисперзовани медијски садржај“³⁾ Јасно је, стога, да је технологија један, али не и једини услов за учешће активних грађана у

1) Stuart Allan, Einar Thorsan, *Citizen journalism: Global perspectives*, Peter Lang, New York, 2009, стр. 18.

2) Henry Jenkins, *Convergence culture: Where old and new media collide*, New York University Press, New York, 2006, стр. 4.

3) Исто.

професионалној рутини, јер га обликују и културни и политички контекст заједнице у којој се нови активизам грађана одвија, затим медијски пејзаж, професионалне норме и слободе, као и постојање „кризе јавног комуницирања“.⁴⁾ Да је само технологија обликовала нову медијску праксу, а не читав варијетет фактора, већ бисмо имали потпуно нови, инклузивни образац понашања публике и новинара, потпуно другачију слику света, а теоретичари не би већ у првој декади ХХИ века говорили о „миту интерактивности“.⁵⁾

Рад долази у јеку жустрих теоријских расправа о лицу и наличју новог активизма, дебатује се који су то услови у којима је дошло до појачане партиципације публике, али и каква је њена перспектива, затим да ли је овај простор интересно неомеђен или је већ загађен утицајима доминантних политичких и економских групација. Дебате о узроцима новог понашања публике темељиле су се на перципираној кризи у сфери масовног комуницирања, као и на „демократском дефициту“⁶⁾ који подразумева ограничено учешће грађана у процесу одлучивања; оне су укључивале став о свеprisутном неповерењу у медије,⁷⁾ а таквом контексту додате су технолошке погодности.

Међутим, тек што је започео ХХИ век, све озбиљне савремене редакције почеле су да размишљају о модалитетима у оквиру којих се односе према новој врсти садржаја који им стиже од грађана, да би овај простор све чешће бивао ограничен неком врстом „одговорности“. Чувени британски Фајненшл тајмс (*Financial Times*) данас не отвара сесије за коментаре у оквиру тема које су се показале као плодне за неаргументовану расправу (као што је, рецимо, сукоб Израела и Палестине), док су коментари на другим текстовима могући само ако се и аутор текста, укључи у расправу.⁸⁾ Истовремено, угледни Њујорк тајмс (*New York Times*) уводи категорију „верификованог коментатора“, особе која је већ стекла поверење

4) Маријана Грбеша, „Криза јавног комуницирања и идеја грађанског новинарства“, *Политичко образовање*, Хрватско политолошко друштво, Загреб, бр.1/2005, стр. 184.

5) David Domingo, „Interactivity in the daily routines of online newsrooms: Dealing with an uncomfortable myth“, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Willey-Blackwell, Hoboken, USA, бр.13/2008, стр. 680.

6) Robert Hackett, William Carroll, *Remaking media: The struggle to democratize public communication*, Routledge, Abington, UK, 2006.

7) Stephen Coleman, David E. Morrison, Scott D. Anthony, *Public trust in the news: a constructivist study of the social life of the news*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford, 2009.

8) Роб Минто (*Rob Minto*), Digital Editor for Audience Engagement, Financial Times. Подаци добијени из интервјуа у оквиру студијске посете Бриселу и Лондону.

редакције и која коментарише текстове обзнањујући, до одређене мере, свој идентитет.⁹⁾

Будући да се као критеријуми за експанзију грађанског активизма на Твитеру најчешће узимају кризне ситуације, у овом раду покушали смо да дијагностикујемо позицију новинара у кризним и свим другим ситуацијама, уз настојање да установимо и контекстуализујемо професионалну праксу, али и да пружимо обрисе сложене медијске слике Србије, корелирајући је и са појмом новинарских слобода.

Истраживањем смо тежили да докажемо постојање неколико феномена – да је друштвена мрежа Твитер неретко кадра да детектује крхки професионализам у ситуацији недовољних новинарских слобода; да је она допринела утицају грађана на професионалну рутину и медијски садржај, али да је директно учешће грађана у том процесу врло ограничено, а мимо новинарске мембране – ретко.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР И ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА

Медијски теоретичари су, с краја деведесетих и почетком двехиљадитих, пребрзо почели да верују у позитивне стране новог активизма грађана, па се у првој декади XXI века формирала читава група аутора са визуром да су активисти заправо добронамерни грађани, освешћени учесници у процесу комуницирања који теже да помогну и, у крајњем, ослободе новинарску професију корпорацијских, политичких и уредничких стега. Међутим, убрзо је постало јасно да је медијски простор био и биће интересна сфера и да ће у небројеним случајевима активизам грађана представљати „и могућност и ризик“.¹⁰⁾ Корак даље, све се јасније видео талас аутора који сматрају да је одређени вид партиципације грађана у медијском извештавању привид и обмана и да, под маском анонимних партиципаната, виртуелну заједницу обликују најразличитије интересне групе.

9) *Verified Commenters*, Internet, <http://www.nytimes.com/content/help/site/usercontent/verified/verified-commenters.html>, 20/04/2016.

10) У домаћој литератури видети: Мирољуб Радојковић, „Да ли ће грађанско новинарство заменити професионално“ у зборнику: *Политички идентитет Србије у глобалном и регионалном контексту* (приредила: Весна Кнежевић Предић), Факултет политичких наука, Београд, 2015, стр. 305–314. У иностраној вид.: Sara Bentivegna, “Rethinking politics in the world of ICTs”, *European journal of communication*, SAGE Publications, CA, USA, бр. 21/2006, стр. 331–343; Lorenzo Mosca, “A double-faced medium? The challenges and opportunities of the Internet for social movements”, *Net Working/Networking: Citizen Initiated Internet Politics*, Tampere University Press, 2008, стр. 41–73.

Хиперпродукција у овој теоријској области једнако је присутна као хиперпродукција садржаја на мрежи. У теоријском смислу, рад се у најширем наслања на теорију умрежавања¹¹⁾ и теорију лабавих веза,¹²⁾ позиционирајући се између две групе теорија, грубо названих теорије технооптимизма¹³⁾ и технопесимизма.¹⁴⁾ Рад се базира на конструктивистичком разматрању поверења публике у медије,¹⁵⁾ а следи читаву групу аутора који су се на различите начине бавили усвајањем садржаја који креирају корисници, *user generated content (UGC)*, у професионалној рутини најпознатијих редакција,¹⁶⁾ или су их корелирали са друштвеним и политичким контекстом заједнице.¹⁷⁾

- 11) Harold Lasswell, "The Structure and Function of Communication in Society", in: *The Communication of Ideas*, (ed. Lyman Bryson), Institute for Religious and Social Studies, New York, 1964, стр. 37-51; Manuel Castells, *Communication power*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- 12) Mark Granovetter, "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, бр. 01/1983, стр. 201–233; Tim Eaton, "Internet activism and the Egyptian uprisings: Transforming online dissent into the offline world", *Westminster papers in communication and culture*, University of Westminster, бр. 09/2013, стр. 3-24.
- 13) John V. Pavlik, *Journalism and new media*, Columbia University Press, New York, 2001; Dan Gillmor, *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, Sebastopol, USA, 2004; Stuart Allan, Einar Thorsen, *Citizen journalism: Global perspectives*, нав. дело.
- 14) Evgeny Morozov, *The net delusion: The dark side of Internet freedom*, Public Affairs, New York, 2011; Natalie Fenton, *New media, old news: Journalism and democracy in the digital age*, SAGE Publications, CA, USA, 2010; Paolo Gerbaudo, "The 'Kill Switch' as 'Suicide Switch': Mobilizing Side Effects of Mubarak's Communication Blackout", *Westminster Papers in Communication and Culture*, University of Westminster, бр. 09/2013, стр. 25-46.
- 15) Stephen Coleman, David E. Morrison, Scott D. Anthony, *Public trust in the news: a constructivist study of the social life of the news*, нав. дело, 2009.
- 16) Alfred Hermida, Neil Thurman, "A clash of cultures: The integration of user-generated content within professional journalistic frameworks at British newspaper websites", *Journalism practice*, Routledge, Abington, UK, No. 02/2008, стр. 343-356; Henrik Örnebring, "The consumer as producer—of what? User-generated tabloid content in The Sun (UK) and Aftonbladet (Sweden)", *Journalism Studies*, Routledge, Abington, UK, No. 09/2008, стр. 771-785; Steve Paullussen, Pietre Ugille, "User generated content in the newsroom: Professional and organisational constraints on participatory journalism", *Westminster Papers in Communication and Culture*, University of Westminster, No. 05/2008, стр. 24-41; David Domingo et al., "Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers", *Journalism practice*, Routledge, Abington, UK, No. 02/2008, стр. 326-342; Seth C. Lewis, Kelly Kaufhold, Dominic L. Lasorsa, "Thinking about citizen journalism: The philosophical and practical challenges of user-generated content for community newspapers", *Journalism Practice*, Routledge, Abington, UK, No. 04/2010, стр. 163–179; Ulrika Hedman, Monica Djerf-Pierre, "The social journalist: Embracing the social media life or creating a new digital divide?", *Digital Journalism*, Routledge, Abington, UK, No. 01/2013, стр. 368-385.
- 17) Peter J. Anderson, Geoff Ward, *The future of journalism in the advanced democracies*, Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 2007; Stuart Allan, Einar Thorsan, *Citizen journalism: Global perspectives*, нав. дело, 2009.

Да би се ова појава кохерентно посматрала, потребно је, у најкраћем, разграничити појмовни апарат. Иако ауторка текста сматра да синтагма „грађанско новинарство“ није најсрећније изабран термин из најмање два разлога, јер су новинари неправедно искључени из појма „грађани“, а аматерима придодате вештине које немају, па су названи „новинари“, њиме је најшире формулисан појам који ће се користити за нови активизам публике. Ауторка додаје да аматер не мора познавати систем „нормативних вредности“⁽¹⁸⁾ које би професионалац требало да познаје, нити можемо говорити о обавезној одговорности и поузданости које професионалац треба да има, а аматер не мора, али ће покушати да феномен анализира под наведеним појмовима.

Језичке конструкције којима се објашњава нови активизам публике у најширем смислу варирају и могу се наћи под различитим појмовима, међу којима најчешће партиципативно и/или грађанско новинарство. Док је за једну групу аутора реч о истоветним појмовима,¹⁹⁾ друга група, попут Џојса Нипа²⁰⁾ и, у домаћој теорији, Ане Милојевић,²¹⁾ говоре о различитим терминима за различите појаве. Нип раздваја грађанско од партиципативног новинарства, према присуству професионалног новинара – па уколико је одређену информацију објавио грађанин самостално, такав активизам назива „грађанским новинарством“, док би у супротном то било партиципативно новинарство. Односно, како истиче Милојевић „када се у јавној, посредованој комуникацији као један од учесника појављује професионални комуникатор (новинар) ради се о партиципативном новинарству“.²²⁾ Међутим, како према наведеним поделма „активизам на Твитеру спада у грађанско новинарство“²³⁾ такво разграничење може бити проблематично, јер је „намера“ оно што ова разграничења може довести у колизију. Наиме, грађанин не мора објавити информацију са намером да дође до професионалца, нити професионалац може користити само оне

18) Mark Deuze, “Journalism and the Web An Analysis of Skills and Standards in an Online Environment”, *International Communication Gazette*, No. 61/1999, стр. 373–390.

19) Joseph Daniel Lasica, “What is participatory journalism”, *Online Journalism Review*, Internet, <http://www.ojr.org/ojr/workplace/1060217106.php>, 16/12/2015.

20) Joyce Nip, “Exploring the Second Phase of Public Journalism”, *Journalism studies*, Routledge, Abington, UK, No. 07/2006, стр. 212–236.

21) Ана Милојевић, „Учешће грађана у савременом новинарству – концептуална расправа“, *Годишњак Факултета политичких наука*, ФПН, Београд, бр. 16/2016, стр. 37-55.

22) Исто, стр. 45.

23) Исто.

информације или ставове који су му упућени, већ може користити и оне које су стигли од грађана, али без намере да буду пласирани у медијима. Стога ће ауторка овог рада користити термин „грађанско новинарство“ за сваки облик грађанског активизма на друштвеној мрежи Твитер који би, намером оног ко је пласирао, или без ње, могао да утиче на професионалце или заврши у простору мејн-стрим медија.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овог истраживања састоји се у покушају установљавања на који начин грађанско новинарство (олично у активизму на друштвеној мрежи Твитер) утиче на професионално новинарство у медијима у Србији. Друштвена мрежа Твитер одабрана је јер омогућава неометану и најдиректнију партиципацију, односно најјаснију видљивост у виртуелном простору (сврстано према теми дебате). Ауторка овог рада полази од хипотезе да степен утицаја грађанског новинарства на професионално новинарство директно корелира са степеном медијске и политичке контроле усмерене према професионалном новинарству. У раду се настоји доказати и да врста медија одређује степен пропустљивости информација са друштвених мрежа, мерењем пропустљивости комерцијалних телевизија и јавних сервиса, односно таблоидне и квалитетне штампе. Наслањајући се на инострану теорију, а анализирајући појаву у Србији, ауторка покушава да покаже да контекст домаће медијске сцене (крхка новинарска етика, правни вакууми у медијској сфери и њена неадекватна регулација), директно утиче на употребу информација које су грађани пласирали на друштвеној мрежи – са једне стране очито је појачано неповерење новинара, а са друге је присутна злоупотреба тих информација, каткад у искључивом циљу потврђивања медијске политике одређене куће.

Партиципација није предусловљена искључиво правним системом овог простора, због чега се тежило доказивању тога да баш културни контекст у којем новинари послују (фаворизација једносмерног начина комуницирања и недостатак јавне дебате) директно утиче на условну затвореност новинара према новом активизму грађана. И на крају, у намери да се да одређена предикција – тврдња је да је активизам грађана, иако са читим утицајем на професионалце, у суштини одраз реципроцитета, према којем су велики медији пре проширили опсег деловања у виртуелном

простору, него што су грађанима допустили да заиста креирају медијски садржај.

Истраживање се састоји из два дела: првог који се базира на упитнику коме је приступило 129 новинара и уредника из 44 редакције у Србији и другог дела који се базира на дубинским интервјуима са уредницима у проминентним медијима у Србији (Политике, Данаса, Јужних вести, дописништва РТВ-а из Брисела и са уредништвом Интернет портала РТС-а), изабраним према особеностима одговора које су новинари њихових редакција исказали у упитнику.

У првом делу упитника новинари су одговарали на питања која се тичу перцепције слободе у медијима у Србији и компарирани их са перцепцијом слободе у сопственим редакцијама. Други корпус питања имао је за циљ да установи однос новинара према друштвеним мрежама – анализира се учесталост и тип њихове активности; док су у последњем делу упитника новинари сами експлицирали ситуације у којима су друштвене мреже утицале на њихову професионалну рутину, било као извор информација, коректив за новинарско извештавање или су професионалци постављали питања позивајући се на дебату која је била доминантна на друштвеним мрежама. Истовремено, истицали су и ситуације у којима су друштвене мреже водиле ка обмани у професионалном информисању. Упитнику су приступили новинари штампе, радија, телевизије и онлајна. Према географској распрострањености заступљене су све телевизије са националном фреквенцијом, затим телевизије кабловских оператера и поједине локалне телевизије. Особене институције, као што је РТС, имале су своје представнике у сва три сегмента (телевизија, радио и онлајн), будући да није реч о интегрисаној редакцији. Анализи су приступили новинари дневне и недељне штампе, метрополе и локалних листова, а слична матрица коришћена је и за радијске новинаре. Када је реч о Интернет порталима, упитнику су приступили новинари портала који су део одређене медијске групације, али и специјализованих портала који самосвојно послују. Изради упитника приступила су и 3 самостална (*freelance*) новинара, као и новинари који у оквиру овог подручја на неки начин сарађују са светским медијским сервисима (*Deutsche Welle, Independent, BBC, AFP*). Узорак није стратификован, нити су новинари распоређивани према полу и старосној структури.

Табела 1. Редакције чији су новинари учествовали у изради упитника

Blic	Nova ekonomija	BIRN	VICE
Вечерње новости	PTC	Istinomer	Радио Слово љубве
Danas	RTV	Cenzolovka	Radio Sto plus
Политика	Beta	Radio Slobodna Evropa	Radio Luna
Kurir	Тањуг	Independent	Južne vesti
Alo	Ninamedia	BBC	Pančevo. Moj Kraj. rs
Informer	TV N1	AFP	Portal e Vršac
Sport	TV B92	Deutsche Welle	Supersport.rs
Vreme	TV Prva	Tv Banat	Balkanrock
Nedeljnik	TV Pink	RTV Mir	Mondo
NIN	TV Happy	Al Jazeera	Telegraf

На крају, рађени су и интервјуи са уредништвом одељка за нове медије британског Фајненшл тајмса, а истраживање је допунио и разговор са аташеом за нове медије Европске народне партије у Европском парламенту, институције која је била пример за промену праксе у начину традиционалног информисања.

Истраживање је рађено у периоду од новембра 2015. године (упитник и највећи део интервјуа) до марта 2016. године (када су урађени последњи интервјуи у Бриселу и Лондону), али временски опсег који обухватају наведени примери укључује и ранији период, рачунајући од јануара 2014. године.

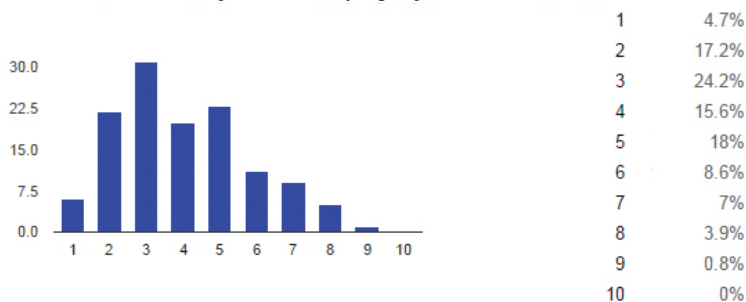
4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати анализе показују да постоји специфична корелација између перцепције новинарских слобода и активизма грађана на друштвеној мрежи и очигледно је перципирају и грађани и новинари. Због осетљивости појма „медијских слобода“, ауторка истраживања сматрала је да би методолошки погодније било квантификовати перцепцију новинарских слобода тако што ће је новинари скалирати, него да се и у овом делу истраживања ради студија случаја која би потврдила крхко стање у новинарској професији. Међутим, анализа професионалних слобода, осим скалирања, допуњена је и анализом примера у којима новинари на одређен начин, по сопственом признању, нису успели да обаве свој новинарски задатак у складу са професионалним стандардима.

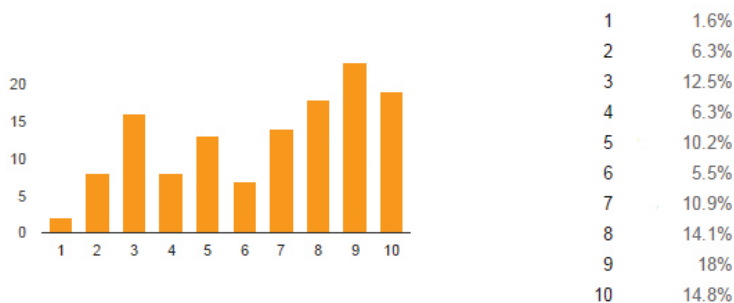
Према овој анализи, перцепција новинарских слобода крајње је проблематична, јер је, на скали од 1 до 10, у 80 одсто случајева вреднована оценама до 5, уз значајан дисбаланс између перцепције слобода у сопственој редакцији и гледања на медијске слободе у земљи. Дискрепанца између та два виђења слободе очигледна је међу новинарима телевизије Н1, Недељника и Јужних вести (слободама у редакцији додељена је највиша оцена, а медијским слободама у земљи додељено је 3–4), као и светских медијских сервиса (*Deutsche Welle, Independent, BBC, AFP*) док су најмања одступања у перцепцији редакцијске и медијске слободе у земљи међу телевизијским новинарима Радио–телевизије Србије (углавном око просека – 5). Илустративно је да су најниже оцене у перцепцији слободе детектовали представници таблоида Информер и комерцијалне телевизије Пинк, дајући чак нижу оцену слободама у редакцији од оне у медијском простору земље, а обе испод 4.

Графикон 1. Перцепција новинарских слобода у Србији и у редакцијама у којима новинари послују

Како бисте оценили медијске слободе у Србији, на скали од 1 до 10?

Како бисте оценили новинарске слободе у Вашој медијској кући, на скали од 1 до 10?

Инострана теоријска потка и наведена истраживања из ове области показали су да друштвене мреже лако детектују мањка-

ности у професионалном информисању, а резултати ове анализе упућују на то да се и у Србији следи слична пракса. Чак 85,2% испитаника у оквиру овог истраживања сматра да Твитер јесте у некој корелацији са новинарским слободама, док директну спону перципира сваки други испитаник (55,4%). Ту директну повезаност новинари објашњавају ставом да се у овом виртуелном простору дебатује о темама о којима није могуће или није пожељно дебатовати у јавном медијском простору, односно у традиционалним медијима, док 30% додаје да је корелација са слободом то што своје гледиште и ставове имају прилику да искажу најразличитији саговорници који иначе нису у могућности да уђу у јавни медијски простор одређене медијске куће.

Ипак, не треба имати илузију да спознаја туђих ставова значи и њихово увођење у јавни медијски простор, као што не треба имати илузију да, упркос томе што су свесни новог активизма публике, новинари грађанима на било који начин уступају тај медијски простор. Посматрајући ово скалирање, на први поглед би се могло рећи да су новинари потпуно отворени према новој врсти активизма, што није тачно – најмањи број њих у својој професионалној рутини преузима информације које су пласирали анонимни грађани. Прецизније, анонимне партиципанте (оне који нису препознати као медијска личност или представници институције) за легитиман и поуздан извор сматра тек 12,9% одсто новинара и махом припадају оној групи испитаника који су најпозитивније вредновали слободе у сопственим редакцијама. Међутим, контекстуализујући овај податак, можемо закључити да је он вишеслојнији него што се на први поглед чини. Ако се узме пример Јужних вести, чији су се новинари изјаснили веома позитивно према преузимању информација са друштвених мрежа, и то оних информација које су стигле од грађана, као особен и индикативан став узима са исказ њиховог главног и одговорног уредника, дат у оквиру дубинског интервјуа:

Тешко је очекивати и ослонити се на грађанско новинарство у смислу да новинари пишу оно што су им грађани јавили. Не могу са тим да се сложим, пре свега јер су новинари изложени сталној опасности кршења кодекса, немају другу страну приче, нити су проверили аутентичност извора. Чак и да грађани пошаљу документ, на пример фотографију, новинар не зна да ли је аутентична. Оно што ја могу да пронађем у конструкцији „грађанско новинарство” је да дефинишем начин извештавања, не из техничког угла, него суштински, када се извештава тако што се одговара на питање

зашто је тема битна грађанима, односно да оно што грађани пласирају буде повод за новинарско истраживање. (Предраг Благојевић, Јужне вести)

Интервјуи су углавном релативизовали слику и оних оптимистичних новинара, али и потврдили то да се однос професионалаца према грађанском новинарству очигледно не може мерити само према томе да ли новинари пуштају те информације у јавни медијски простор, јер се испоставља да је та мембрана семипермеабилна. Уочава се да друштвена мрежа Твитер осим што може бити извор информисања (или један од извора, што врло одговара традиционалном начину извештавања), може имати корективну улогу у професионалном извештавању или, на неки начин, бити његов додатак. Томе у прилог говори и податак да су 58,5% испитаника који су се изјашњавали о том питању (односно 42,6% укупног узорка, јер нису сви испитаници желели да одговоре на дато питање) потврдили да су надлежнима поставили питање, имајући у виду дебату која се води на Твитеру, али и да истовремено 41,5% оних који су се изјашњавали о том питању (30,2% укупног узорка) истиче да питање не поставља водећи се интересима Твитер-заједнице.

Међу онима који користе ову друштвену мрежу, сваки трећи новинар (31,3%) експлицитно подвлачи да Твитер користе искључиво као традиционални начин информисања, када је реч о саговорницима који су препознати као медијске личности или институције. Паралелно са тим, западни новинари говоре о потпуној промени комуникације и премештању на друштвене мреже, наводећи пример европских институција, где се 80% информација о европским институцијама прво појави на Твитеру.²⁴⁾ Да је пракса медијског информисања премештена на Твитер, потврђују и новинари, који даље, у том иностраном контексту, обрађују те информације.

Комуникацију са новинарима драстично су убрзале друштвене мреже, брендирајући друштвене мреже као канал комуникације који је легитиман (...) Навешћу и пример који се односио на наш случај, на случај Србије: европски комесар Херман Ван Ромпеј објавио је на свом Твитер налогу да је Србија добила кандидатуру 10 минута пре него што је званични састанак министара и завршен. То значи да смо све информације могли да користимо, уз позивање на извор и то пре завршетка састанка, а не пре прес конференције. (Иван Илић, РТВ)

24) Из интервјуа са Марином Бабаровићем, прес аташеом Европске народне партије. Интервју рађен за потребе дисертације.

Када је реч о пропустљивости према врсти медија, поново се истиче став да појачана пропустљивост информација са друштвених мрежа не значи нужно да је утицај друштвених мрежа на извештавање већи. Међутим, тачно је да су највећу херметичност према друштвеним мрежама и преношењу информација добијених са Твитера показали новинари РТС-а, затим новинари Танјуга и дневних листова Политике и Данаса, који спадају у традиционалне референтне медије. Ако се томе додају и одговори њихових уредника, може се констатовати да озбиљне информативно-политичке редакције Твитер користе за сазнавање ставова, за спону са догађајима, феноменима и гледиштима одређеног дела публике. Међутим, готово по правилу таква информација није једини извор у професионалном извештавању. Иако је чак 76,8% новинара у свом новинарском раду пренело информацију са друштвених мрежа, тек 7% испитаника наводи да је реч о свакодневной пракси. У групи од 23,3% испитаника који никада нису пренели информацију са друштвених мрежа трећину чине новинари РТС-а, следе их новинари Данаса, иако у упола мањем проценту, док су преостали са ове листе дисперзовани по редакцијама. Испоставља се да су медији који имају одређене обрасце понашања и одређену рутину, попут наведених (РТС, Политика, Танјуг...), ретко склони да одступе од сопствене рутине или сопственог схватања професионалне одговорности. Није ту само реч о страху према новом медију, већ је реч и о поверењу које публика има у дате медије, због чега би евентуално непроверена информација била погубна за кредибилитет ових медијских кућа, које у сверастућем медијском систему свој опстанак базирају на поверењу и поузданости које им публика поклања. Међутим, упркос оваквом становишту, није могуће повући јасну линију раздвајања између кредибилитета и позитивног односа према друштвеним мрежама – имајући у виду новинаре кредибилних листова Јужних вести и Недељника, јасно је да је њихов однос према новом активизму упечатљиво позитиван, али то не говори о апсолутној отворености за садржај који пласирају грађани, у смислу пропустљивости у медијски простор.

Када је реч о контексту у којем се овај процес дешава, реферирајући на хипотезу која се односи на контекст домаће младе демократије и њеног медијског система, може се констатовати да корелација професионалног и грађанског новинарства рефлектује мањкавости медијског пејзажа Србије, али и да је таква слика део ширег мозаика. Глобално, виртуелни простор и социјалне мреже изложени су све присутнијим злоупотребама и манифестују се као плодно тле за деловање економских и политичких интересних гру-

па. Српски уредници то осете, па истичу да спознају моменте када организоване политичке групације теже да помере фокус расправе ка ирелевантном или да креирају другачију слику коју шаље тзв. Твитер јавно мњење.

Данас има доста поларизације на Твитеру, више политичког агитовања него твитовања (...) Ви имате тачно одређене термине када се нешто појави, тачно видите оне који одређене догађаје по обавези критикују и оне који им одговарају и то више не може да се узме као релевантно за новинарски текст у смислу – ова изјава је изазвала велику пажњу. (Никола Тркља, Политика)

Индикативна студија случаја била је и такозвана „афера хеликоптер“ коју су новинари у анкетама често наводили као ситуацију у којој је постојао јаз између слике која је пласирана у медијима и оне која је перципирана у јавности, због чега се (услед кризе поверења у медије и институције и услед недостатка јавне дебате) нарочито активирала тзв. „Твитер-заједница“. Док је виртуелни део јавности инсистирао на допунским информацијама, уредник Интернет портала РТС-а Љубиша Обрадовић објаснио је другачију генезу појаве која указује на крхко тле по којем се професионалци крећу.

У трећој фази, субота пре подне, „буди се“ и Твитер и „постови“ се крећу у најширем могућем дијапазону, од жаљења до експресног утврђивања кривице и класичних „хејтерских“ испада, а да при томе ниједна чињеница о узроцима пада није била официјелно позната нити верификована од било које стручне инстанце. Сви су знали све, али највећи број коментара је био базиран на накнадном паметовању, брзом „зугловању“ или чак на закључивању на основу филмских инсцениција по којима хеликоптер увек пада уз експлозију (отуда и прича да је резервоар био празан јер се није чула експлозија). (Љубиша Обрадовић, РТС)

Говорећи о ефектима оваквог активизма, а пратећи податак да се тек сваки осми испитаник изјаснио да користи информације које пласирају обични грађани, постаје јасно да је домет грађана у овом контексту крајње ограничен. Ако се ова пракса компарира са изјавама уредника из Фајненшл тајмса, глобална пракса потврђује да процес није сасвим двосмеран – већ служи за позиционирање медија међу публиком.

Ако радимо важну причу о америчким изборима, трудимо се да дотакнемо публику у Америци. Наш аудиторијум на друштвеним мрежама је млађи, окупља трећину жена (штампано издање углавном окупља мушку популацију читалаца, прим. аут) и имамо већу географску покривеност. (Роб Минто, Фајненшл тајмс)

Имајући у виду исказе уредника у српским медијима, може се закључити да овај процес ни на домаћем плану није сасвим изолован, па медијске куће и новинари, чини се, ефектније окупљају простор на овој друштвеној мрежи, него што га освајају грађани партиципанти, тежећи да се њихов глас чује и у „мејнстрим“ медијима. На основу мерења утицаја који грађани имају у професионалном извештавању, постаје очито да је, у овом моменту, реч о запаженим, али не и коренитим променама које би суштински измениле структуру комуникације.

5. ЗАКЉУЧАК

Анализа која је рађена међу новинарима у Србији наслања се на већ постојеће теоријске концепте и покушава да установи на који начин професионални новинари у Србији користе информације добијене путем друштвене мреже Твитер, а такође и да детектује стање у медијској професији на овом подручју.

Према налазима анализе, новинари у Србији реагују на активизам на друштвеним мрежама, тако што их најчешће занима оно што се на њима пласира, али те информације не пласирају тако лако у медијском простору. Испоставља се да традиционални узуси превладавају у медијској професији, па је провера најчешћа мембрана за пласирање таквих информација у медијском простору, који је, свесни су тога и новинари и уредници (кредибилних медија), већ постао значајно загађен. Ако су непредвидиве ситуације оне у којима ће новинар лакше послушати грађанина као (једног од) извор(а) информисања, ситуације у којима грађанин „поправља“ новинарску праксу говоре о изазовима пред које је стављена професија. Испоставља се, наиме да, када год постоји јаз између онога што је пласирано у медијима и другачије јавне перцепције догађаја, активизам на друштвеним мрежама се појачава, а самим тим и притисак виртуелне заједнице на новинаре и доносиоце одлука. Новинари не крију да постављају питања у име дебате која се води на Твитеру, али је у домаћој пракси овој врсти дебате дат и публицитет и легитимитет, јер представници поли-

тичке врхушке често и самостално цитирају учеснике ових дебата, неретко у крајње негативном контексту. Истовремено, новинари и уредници се базирају на коментаре које су им пласирали активисти, што служи као путоказ за даље вођење приче или коректив новинарског извештавања.

Оно што је важно разграничити као поделу, јесте да друштвене мреже постају платформа за лакше и све доминантније пласирање ставова већ етаблираних медијских личности (што одговара традиционалном новинарству), иако су уредници у интервјуима сведочили да су били обманути лажним „званичним“ наложима на Твитеру, због чега су се дешавале и грешке у информисању. Ова врста брзог пласирања информација, која је заживела у европској пракси, свеprisутна је и код нас, али то говори у прилог идеји да су велики конгломерати и већ познате медијске личности брже освојили виртуелни простор него што су грађани добили прилику да досегну своје слободе и постану активни партиципанти у медијском извештавању.

Виртуелни простор, несагледив и неуређен, постаје опасно тле за злоупотребе. То не значи да новинари морају да чекају да се установе закони који ће регулисати правила понашања у овом простору, већ да би требало да се организовано посвете нормирању ове врсте активизма. Све очитији привид активизма, намерна и оркестрирана кампања у различитим ситуацијама, лажно представљање и притисак различитих облика интересних група кроз мантру активизма, загађују овај простор, а новинарима, касније и публици, искривљују слику света, што јасно позиционира термин „постистине“, који је обележио 2016. годину. То је нарочито опасно ако се има у виду генерална теза овог рада према којој Твитер јасно детектује мањак професионализма, као и то да информације које су пласиране на мрежи значајно утичу на новинаре, што не значи да је пропустљивост сразмерна њиховом утицају.

Анализа даје слику медијске праксе у Србији у једном специфичном моменту, али треба имати у виду да се новинарска пракса и усвајање садржаја који креирају корисници мењају свакодневно, што због брзог развоја технологије, што због сваке нове ситуације која на дневном нивоу тестира новинарске навике и принципе. Ипак, ради комплетног увида, свакако је неопходно урадити целовито испитивање међу свим новинарима у Србији, иако би то свакако био изазов јер се, после неуспелих приватизација и гашења локалних медија, у овом моменту не може са сигурношћу рећи колико медија постоји, ни колико новинара у њима послује. Таква

ситуација даље говори да је анализа у којој ће се редовно прати-ти стање у професији, каква се, на пример, спроводи у Шведској на сваких пет година од 1989. године, била наша потреба. Домаћа медијска сцена има превише проблема да би се одрекла експертских становишта, а експертска становишта морају интензивније да увиђају стварне проблеме професије. Јер, како се испоставља и код појаве грађанског новинарства, када год постоји јаз између реалног и перципираног, постоји и простор за деловање неког трећег актера. Његово деловање, очигледно, може бити вишеструко корисно, али и не мора бити добронамерно.

ЛИТЕРАТУРА

- Грбеша Маријана, „Криза јавног комуницирања и идеја грађанског новинарства“, *Политичко образовање*, Хрватско политолошко друштво, Загреб, бр. 01/2005, стр. 184-196.
- Јевтић Милица, *Грађанско и професионално новинарство у медијима у Републици Србији*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2016.
- Милојевић Ана, „Учешће грађана у савременом новинарству – концептуална расправа“, *Годишњак Факултета политичких наука*, ФПН, Београд, бр. 16/2016, стр. 37-55.
- Радојковић Мирољуб, „Да ли ће грађанско новинарство заменити професионално“, у зборнику: *Политички идентитет Србије у глобалном и регионалном контексту* (приредила: Весна Кнежевић Предић), Факултет политичких наука, Београд, 2015, стр. 305–314.
- Allan Stuart, Thorsen Einar, *Citizen journalism: Global perspectives*, Peter Lang, New York, 2009.
- Anderson, Peter J., Ward Geoff, *The future of journalism in the advanced democracies*, Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 2007.
- Bentivegna Sara, “Rethinking politics in the world of ICTs”, *European journal of communication*, SAGE Publications, CA, USA, No. 21/2006, стр. 331–343.
- Castells, Manuel, *Communication power*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Coleman Stephen, Morrison David E., Anthony Scott, *Public trust in the news: a constructivist study of the social life of the news*, Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford, 2009.
- Deuze Mark, “Journalism and the Web An Analysis of Skills and Standards in an Online Environment”, *International Communication Gazette*, No. 61/1999, стр. 373–390.
- Domingo David, “Interactivity in the daily routines of online newsrooms: Dealing with an uncomfortable myth”, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Willey-Blackwell, Hoboken, USA, No. 13/2008, стр. 680-704.

- Domingo, David et. al., "Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers", *Journalism practice*, Routledge, Abington, UK, No. 02/2008, стр. 326-342.
- Eaton Tim, "Internet activism and the Egyptian uprisings: Transforming online dissent into the offline world", *Westminster papers in communication and culture*, University of Westminster, бр.09/2013, стр. 3–24.
- Fenton Natalie, *New media, old news: Journalism and democracy in the digital age*, SAGE Publications, CA, USA, 2010.
- Gerbaudo Paolo, "The 'Kill Switch' as 'Suicide Switch': Mobilizing Side Effects of Mubarak's Communication Blackout", *Westminster Papers in Communication and Culture*, University of Westminster, No. 09/2013, стр. 25–46.
- Gillmor Dan, *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*, O'Reilly Media, Sebastopol, USA, 2004.
- Granovetter Mark, "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, бр. 01/1983, стр. 201–233.
- Hackett Robert, Carroll William, *Remaking media: The struggle to democratize public communication*, Routledge, Abington, UK, 2006.
- Hedman Ulrika, Djerf-Pierre Monica, "The social journalist: Embracing the social media life or creating a new digital divide?", *Digital Journalism*, Routledge, Abington, UK, No. 01/2013, стр. 368–385.
- Hermida Alfred, Thurman Neil, "A clash of cultures: The integration of user-generated content within professional journalistic frameworks at British newspaper websites", *Journalism practice*, Routledge, Abington, UK, No. 02/2008, стр. 343-356.
- Jenkins Henry, *Convergence culture: Where old and new media collide*, New York University Press, New York, 2006.
- Lasswell Harold, "The Structure and Function of Communication in Society", in: *The Communication of Ideas* (ed. Lyman Bryson), Institute for Religious and Social Studies, New York, 1964, стр. 37-51.
- Lasica Joseph Daniel, "What is participatory journalism", *Online Journalism Review*, Internet <http://www.ojr.org/ojr/workplace/1060217106.php>, 16/12/2015.
- Lewis Seth C., Kaufhold Kelly, Lasorsa & Dominic L., "Thinking about citizen journalism: The philosophical and practical challenges of user-generated content for community newspapers", *Journalism Practice*, Routledge, Abington, UK, No. 04/2010, стр. 163–179.
- Morozov Evgeny, *The net delusion: The dark side of Internet freedom*, Public Affairs, New York, 2011.
- Mosca Lorenzo, "A double-faced medium? The challenges and opportunities of the Internet for social movements", *Net Working/Networking: Citizen Initiated Internet Politics*, Tampere University Press, 2008, стр. 41–73.
- Nip Joyce, "Exploring the Second Phase of Public Journalism", *Journalism studies*, Routledge, Abington, UK, No. 07/2006, стр. 212–236.

- Örnebring Henrik, “The consumer as producer—of what? User-generated tabloid content in The Sun (UK) and Aftonbladet (Sweden)”, *Journalism Studies*, Routledge, Abington, UK, No. 09/2008, стр. 771–785.
- Paullussen Steve, Ugille Pietre, “User generated content in the newsroom: Professional and organisational constraints on participatory journalism”, *Westminster Papers in Communication and Culture*, University of Westminster, No. 05/2008, стр. 24-41.
- Pavlik John V, *Journalism and new media*, Columbia University Press, New York, 2001.
- Verified Commenters*, Internet, <http://www.nytimes.com/content/help/site/usercontent/verified/verified-commenters.html>, 20/04/2016.

Milica Jevtic

USE AND ABUSE: EFFECT OF CITIZEN JOURNALISM IN THE MEDIA IN SERBIA

Resume

Analyzing the impact of citizen’s journalism on professional reporting in Serbian media, more specifically, the impact of the use of social network Twitter on professional journalism, it could be concluded that citizens have significant impact on professionals, but that doesn’t mean permeability of information to the media public space. Considering the main hypothesis/assumption that instances of pressure on journalists and narrowing of media freedom influence enhanced civic participation on Twitter, and subsequently affect professional reporting, the author finds that civic activism and journalist’s response correlate to each other in the context of media freedom. Furthermore, author claims that the reach of this kind of activism is fairly limited.

Increased citizen’s participation on Twitter is indicated in two specific situations - when there is no other source of information or, for researchers more evincive, in a situation where professionals didn’t fulfill the expectations of the public. To put a light on this phenomena, Twitter is seen as a useful tool to detect lack of professionalism in everyday routine, lack of media freedom, or cases where journalists and their editors, for some reason, were not opened to have whole aspect of story, in public. Focusing on the media landscape in Serbia, the results confirm this perception – according to findings, 80% of journalists value freedom by the value of 5 (scale 1–10), and at the same time 55,4% of respondents believe that there is a direct link between Twitter and media freedom.

Since the expansion of Twitter, journalists explained that they have often found themselves in specific, unfavorable position which affects professional reporting, but they are aware of the enhanced possibilities for manipulation in a virtual community, which force their skepticism towards using information from social networks. Furthermore, editors of leading newspapers and TV stations in Serbia, according to their experience, underline their skepticism toward using social networks. In parallel, they observe they have to cope with new citizen's activism in order to follow new behaviour of public as well as to protect journalist's profession and its credibility.

Even through, journalists claim they are keen on using information from Twitter (from citizens), editors relativized "bright picture" of citizen reporting trying to point out frequent abuse of this source. Editors underline that citizens are not excluded from political, economical and other interest and, additionally, citizens, as professionals observe, don't have any responsibility for the content they publish on social networks. But, even newsrooms are not so opened for information that comes from citizen, these information have obvious impact on journalists, their attitudes and their reporting.

Focusing on media landscape in Serbia, it is obvious that media freedom and professional standards have been deteriorating over last 25 years, but it should also be pointed out that, after the wave of optimism in 2000's, journalists have become disillusioned with their profession; journalists feel moral, ethical and economical degradation, they observe lack of legal security and they are not open to a new challenges. This is the reason why journalists, even through active in seeking for support, are distrustful to these non-traditional ways of communication.

"Normalizing a Twitter" in professional routine means adoption of new communication process, having in mind what citizens think, observe, understand differently. However, this also means regulation of this communication in order to have both - active citizen in a public space and professional reporting in citizen's interest.

Keywords: citizen journalism, professional journalism, Twitter, media freedom, Serbia

* Овај рад је примљен 4. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Александар З. Стевановић

*„Техноарт Београд“, школа за машинство и уметничке занате,
Београд*

НОМО FANATICUS КАО МОДЕЛ САВРЕМЕНОГ ЧОВЕКА

Сажетак

У овом тексту, аутор се бави феноменом фанатизма, његовим одликама и могућношћу његове критике. У том циљу дефинише 5Е модел и појмове Врховног ауторитета и поља несумњивости. Указујући на субјективне и објективне предуслове за настајање фанатизма, аутор му, као супротност, поставља моралност, схваћену у смислу природне људске диспозиције. Као узрок фанатизма у савременом добу он подједнако види и „тоталитарна“ и „отворена“ друштва. Користећи аргументе дате у философији Имануела Канта, аутор закључује да је фанатизму могуће супротставити се реафирмацијом моралности.

Кључне речи: Фанатизам, Модел 5Е, Врховни ауторитет, поље несумњивости, Кант, „отворено“ друштво

1. УВОД

Као једна од основних одлика савременог доба јавља се бујање и свеprisутност фанатизма. Циљ овог текста, био би, да ову појаву, која већ неко време снажно и континуирано угрожава безбедност човечанства покуша да објасни, и покаже разлоге, унутар којих је могуће, у моралном смислу, успоставити критички валидан однос према њој. Етичка анализа и критика фанатизма као феномена, представљаће тако, окосницу овога рада.

Фанатизам, као појава, стар је вероватно, колико и човек.¹⁾ Као лични став, често представља последње уточиште очајних и немоћних.²⁾ У овом тексту, међутим, неће бити речи о фанатизму, као појединачној појави, већ о фанатизму као друштвеном феномену, односно разлозима, који доводе до његовог настајања.

Он ће, на почетку овог рада, покушати да се дефинише кроз модел, кога ћемо назвати „Модел 5Е“.

2. МОДЕЛ 5Е

Како би се укратко и једноставно објаснило функционисање фанатичне личности, на овом месту ћемо покушати да одредимо, које су њене основне карактеристике. У том контексту, навешћемо пет основних одлика, које чине суштину фанатизма као животног става, а то су:

- Етичка супериорност
- Ексклузивност
- Ефикасност
- Ентузијазам
- Емотивни блок

2.1. Етичка супериорност

Не постоји ниједан фанатични покрет, било религијски, било идеолошки, а да своје „вјерују“ није заснивао на потпуној убеђености у сопствену етичку супериорност.³⁾ У том смислу, морална догма у фанатизму сачињава основну потпорну снагу, а „нови морал“, као основа ентузијастичког осећања етичке супериорности једног фанатика, представља чврсту тачку, уз помоћ које он жели да помери свет.

1) У Старом завету може се јасно сагледати да се било које злодело људи над људима може оправдати као последица „Божје заповести“.

2) Израз тога представља гноса Ивана Мажуранића: „Бој се оног које свико, без голема мријет јада“.

3) „Етичко-морална валоризација револуције „прекратка“ је у односу на револуцију као свој евентуални „предмет“ не само „методички“, него прије свега повесно-смислено, дакле, управо оно и онолико, колико револуција *битно прекорачује* хоризонт, у којему се етика и морал једино могу појавити...“ Milan Kangrga, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1983, стр. 15. Са друге стране, довољно је само обратити пажњу на утицај који у политичком дискурсу у САД и данас имају основне поставке тзв. „Manifest Destiny“ формулисане још средином 19. века.

Било да је у питању остварење „Божије државе“ Средњег века, „бескласног друштва“ Новог доба, или „владавине људских права“ и „Исламског калифата“ савременог света, ми јасно видимо да је свест о сопственом праву да се учини све оно што се сматра да је исправно, код једног фанатика заснована на убеђености у потпуну моралну супериорност у односу на друге људе и њихове моралне вредности. Из оваквог става настаје други елеменат, важан за разумевање фанатичне личности, а то је ексклузивност.

2.2. Ексклузивност

Идеја једне фанатичне организације, увек је повезана са снажним осећањем припадности нечему што је „по себи“ добро. Ово осећање, једног фанатика, у сопственим очима издваја из онога што бисмо условно могли да назовемо „обична људска заједница“ и поставља га у врло специфичан положај према њој.⁴⁾ Ова ексклузивност често претпоставља и тајност рада фанатичког покрета, као и системско ограничавање његовог попуњавања искључиво „подобним“ људима (такозвана „селекција одозго“).

Тако је једна од основних особина фанатизма, „месијанство по сваку цену“, односно покушај да се сопствени систем вредности, независно од средстава, које би у том циљу требало употребити, и евентуалне потребе добровољног прихватања од стране других, примени опште и на све. Ова делатна страна фанатизма отвара пут ка објашњењу наредног сегмента, потребног за његово разумевање, а то је ефикасност.

2.3. Ефикасност

Оно што фанатика раздваја од особе, која верује у апсолутну исправност сопственог система вредности је то, што фанатик сопствени систем вредности по сваку цену жели да „натури“ другима. Управо у овој тежњи, огледа се сам чин његовог друштвеног деловања. Било да је у питању религиозни и револуционарни покрет или професионални задатак, потреба да се постојеће стање у потпуности уподоби жељеном циљу или систему вредности представља бескомпромисни напор једног фанатика. У таквом животном ставу, појединац и његова личност, посматрају се увек, само као

4) У историографији Друге Југославије често цитирана реченица са Бомбашког процеса 1928.г., изговорена од стране Јосипа Броза Тита: „Ја се не ћутим кривим и ако признајем оно, за што ме тужи Д. о., јер не сматрам овај суд компетентним, већ само суд Партије“ представља пример оваквог назора (*Bombaški proces – Transkript suđenja Titu 1928*, Internet, <http://www.princip.info/2016/10/11/bombaski-proces-transkript-sudenja-titu-1928/#>, 02/05/2017).

средства за досезање претпостављеног „вишег“ циља. У том контексту, у било ком виду фанатизма потребно је развити специфично душевно расположење, као предуслов за стварање таквог става. Ово расположење, чија снага често представља најснажнији разлог припадања одређеном фанатичном покрету назива се ентузијазам.

2.4. Ентузијазам

Ентузијазам представља специфично душевно стање одушевљења и убеђености, путем кога се одређени чин или систем вредности саме себи представља и доживљава као једино могућ и исправан, а сопствена личност подређује остварењу тога чина или система вредности.⁵⁾ Будући да је ентузијазам, као такав, одлика, пре свега, дечијег погледа на свет, у коме се исправност за сопствени чин заснива на самој жељи да се он оствари, без икаквих даљих разматрања, оно што чини специфичну одлику фанатичне личности, јесте њена „инфантилност“, односно незрелост. У том смислу, као носиоци фанатизма, најчешће се јављају управо млади људи или „инфантилне“ особе у годинама, код којих је могуће побудити бескомпромисно „одушевљење“ према одређеном циљу.⁶⁾ Као последица „ентузијазма“ и убеђености у апсолутну вредност онога што се чини, у фанатизму се јавља једно специфично стање, које бисмо могли да назовемо „емотивни блок“.

2.5. Емотивни блок

Природна особина, која омогућава постојање људске заједнице као такве, јесте саосећање људи једних према другима, или оно, што се у новије време, у психолошкој терминологији назива „емпатијом“⁷⁾.

- 5) Успостављајући везу између ентузијазма и фанатизма, Имануел Кант (*Immanuel Kant*), у својој *Антропологији*, наводи *Есеј о људском разуму* Џона Лока (*John Locke*): „Ово ја узимам да је прави ентузијазам, који, иако се не заснива ни на разуму ни на божанском откровењу, већ изниче из таштине прегрејаног или охолог мозга, ради међутим, тамо где једном заузме место, моћније на наговор и акцију људи, него иједно од оно двоје, или оба заједно.“ (*John Locke (1689), An Essay Concerning Human Understanding IV.XIX.7*, превео А. С.) *Immanuel Kant Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Cambridge University Press, New York, 2009, стр. 20.
- 6) Интересантан је податак везан за Народно ослободилачки покрет у II светском рату, да су „омладинци сачињавали око 75% припадника оружаних формација“ *Група аутора, Војна Енциклопедија*, Изданје редакције Војне енциклопедије, Београд, 1973, V, стр. 788.
- 7) „За мене, емпатија је искра људске бриге за друге људе, лепак који социјални живот држи заједно. Она може бити крхка, али је без сваке сумње издржала целу еволуцију и вероватно ће бити тако док год буде било људске врсте.“ *Martin Hofman, Empatija i moralni razvoj*, Dereta, Београд, 2002, стр. 12.

Код фанатика је, по правилу, емпатија селективно заступљена, односно, његово саосећање према другим људима ограничено је на припаднике сопствене заједнице, док се према другима примењује искључиво у функцији њихове подобности за испуњење постављеног циља. У том смислу „идеални фанатик“ и вредност сопственог живота и личности посматра кроз призму улоге, коју би, у остварењу претпостављеног фанатичног циља, требало да одигра, тако да се примери самоубиства (саможртовања) ради „вишег циља“, у испољавању фанатизма јављају релативно често.⁸⁾

Емотивни блок према другим људима, огледа се и у способности фанатика да над припадницима „осталих“ чине масовне злочине, не доживљавајући у том тренутку неку посебну трауму.⁹⁾

После изведеног разматрања, шта би из „Модела 5Е“ могло да се закључи?

Основну последицу фанатичног душевног расположења објашњеног овде путем Модела 5Е, представља нешто, што, у овом контексту, можемо да назовемо шестим Е, а то је: *еутаназија савести* једног фанатика, која чини могућом потпуну инструментализацију његове личности.

3. ЕУТАНАЗИЈА САВЕСТИ КАО ОСНОВНА ОДЛИКА ФАНАТИЗМА

Под савешћу се овде подразумева свест човека о учињеном рђавом чину, коју прати осећање кривице. Савест, као свест о моралној исправности сопствених дела одлика је зрелости одређене личности, односно њене самосталности у моралном просуђивању, путем личне способности да, пре свега, сопствене чинове просуђује као добре или зле. Путем савести човек је у стању да непристрасно и праведно оцени сопствену моралну вредност и, схвативши погрешке, ради на сопственом моралном усавршавању. У том смислу, савестан човек своје морално усавршавање никада

8) Поред познатих случајева бомбаша самоубица, у то би свакако требало укључити и свесно и добровољно самоисцрпљивање на послу са смртним исходом, које се у Јапану назива „кароши“.

9) По том питању су, због непосредног учешћа здравствених радника, који би, по природи посла, требало да показују хуманост и саучешће, поред познатих активности спровођених у нацистичкој Немачкој на еугенском програму и коначном решењу тзв. „расног питања“, „интересантни“ и примери еугенског програма у САД у првој половини 20. века, опити америчких лекара, вршени над људима у циљу утврђивања утицаја пеницилина на развој полних болести у Гватемали 1946 – 48. г., као и убијање отетих Срба операцијама одузимања виталних органа, вршено на територији Албаније у току рата на Косову 1999. године.

не може доживети као „завршен процес“,¹⁰⁾ јер у сопственој савести јасно и недвосмислено проналази поступке, за које би могао да каже да би волео да их је учинио другачије или их није учинио уопште. Савестан човек за себе никада не може да нађе нешто, што бисмо могли да назовемо „потпуно оправдање“.

Фанатик, напротив, увек и за сваки свој чин поседује „потпуно оправдање“, односно, све што он чини у циљу остварења своје идеје, у његовим очима представља апсолутно исправно дело.¹¹⁾ У неком смислу, фанатик, у домену испуњења постављеног циља, себи придаје божанске прерогативе. Сама појава осећања кривице због учињених (не)дела, код фанатика се критикује као „морална слабост“ и „неспособност“, коју би требало одлучно одбацивати.

У том смислу, фанатик често представља „злочинца у доброј намери“, односно особу која сама по себи не жели да чини никаква зла, али сматра да се поступци или догађаји које би „обичан“ човек осудио као зле, могу оправдати тиме, што постижу циљ, који својом вредношћу надилази и оправдава цену свих, у очима „обичних“ људи почињених злочина и несрећа.¹²⁾

На који начин фанатик може да оправда овакво становиште?¹³⁾

Он то чини пре свега тиме што *потпуно и безусловно верује* да је циљ, који жели да оствари једини могући и исправан, и на ос-

10) То је један од разлога због којих Кант уводи постулат о бесмртности душе као потребу чистог практичког ума. Imanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979, стр. 139.

11) У којој мери се у условима таквог погледа на свет злочин може сматрати пожељним, чак и награђивати, говори указ Државног комитета одбране СССР, којим се, на потврду Ј. В. Стаљину шаље пројекат о награђивању 120.000 припадника снага безбедности (НКВД, НКГБ и „Смерш“) за извршену депортацију 650.000 Чеченаца, Ингушета, Калмика и Карачајеваца и предвиђену депортацију Балакирјеваца у источне области СССР за време Другог светског рата. Ове депортације људи, жена, деце и старих извршене су у веома тешким условима и уз велики број жртава. Места на које су ови људи пресељени нису била припремљена за њихов прихват, што је резултовало страховито великим бројем накондно умрлих. Дмитрий Волкогонов, *Триумф и трагедија: политически портрет И. В. Сталина*, Ново дело, Београд, 1989, стр. 258.

12) Познат Макијавелијев став да политички циљ диктира потпуну слободу у употреби средстава (Niccolo Machiavelli, *Vladar*, Zora, Zagreb, 1952, стр. 40), преточен касније у изреку „Циљ оправдава средство“, представља чисту максиму таквог мишљења. Понекад се, међутим, превиђа, да је још Платон у својој *Држави* формулисао принцип дозвољене лажи, манипулације, убистава и државног терора зарад општег добра (Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1976, стр. 98, 148 и др.).

13) Овде нам није циљ да створимо контрааргумент проблему фанатика, који је изнео Хер (R. M. Hare), у својој књизи Слобода и разум (R. M. Hare, *Freedom and Reason*, University press, Oxford, 1972, стр. 157), већ пре да покажемо једну физиологију путем које фанатик може доћи до свог непроменљивог убеђења.

нову *те вере* сопствену личност и њен интегритет у потпуности подређује његовом остварењу.

Фанатик ни једног тренутка не сумња (односно не жели да сумња) да је оно што ради исправно и управо то доводи до тога да не постоје границе онога што је спреман да учини зарад остварења свог циља.

Али на који начин, и то је овде кључно питање, човек може да изгради такву безусловну веру?

Пре свега, требало би нагласити (1. Е) да је овде оно у шта се верује, нека појмовно формулисана догма или доктрина, која поседује снажан убеђивалачки потенцијал. Међутим, ниједна доктрина или догма, нема сама по себи никакав убеђивалачки потенцијал, већ је он везан за постојање специфичне ситуације на коју та догма представља одговор.

У том смислу, требало би указати на чињеницу, да фанатизам увек настаје, као последица потребе, да се нешто тренутно постојеће у потпуности уништи или преобрази. Фанатизам тако, настаје из одређене потребе и поставља одређени крајњи циљ. У свом анти-моралном систему вредности фанатик спољашњи циљ покрета коме припада представља као *унутрашњи крајњи циљ сопствене личности по себи*.

Модел 5Е назначио нам је одређене факторе, од којих се једни заснивају на субјективној пријемчивости, а други своје порекло црпу из објективних околности. Што се тиче примарног стања субјективне пријемчивости, оно базично произилази из стања дуготрајног незадовољства, чији се узрок перципира као спољашњи и последица нечијег намерног деловања.

Изузетна интимна снага прихваћености, сигурности и јединства воље, који се осећају у ентузијастичкој припадности фанатичким организацијама, чине да субјективно осећање незадовољства и угрожености код новонасталог фанатика ишчезава, а потреба за исказивањем захвалности због промењеног стања, у њему развија жељу да се за своју новонасталу заједницу жртвује.

У том тренутку ми видимо да је вера фанатика у сопствену догму или доктрину безусловна управо стога, што је унутар фанатизма тај појединац пронашао лично уточиште – он *жели* да престане да размишља о исправности сопствених дела, како би могао да поверује у безусловну исправност догме, коју доживљава као остварење сврхе сопственог постојања. Он одлуком слободне воље преноси морални интегритет у чињењу сопствених дела са себе, на институцију фанатичког покрета коме припада, у циљу остварења његове догме, као *највећег добра по себи*.

На овај начин, снагом сопствене вере у потребу остварења фанатичке доктрине као највећег добра, појединац „искључује“ личну способност самосталне процене исправности сопствених дела (савест) и подређује се остварењу вишег циља, као носиоцу сопственог моралног интегритета.

Овом еутаназијом савести, фанатик у моралном смислу постаје мртав, јер је самоуништењем сопствене слободе деловања, и везивањем за нелични критеријум моралног интегритета путем безусловне вере у њега, сопствену личност учинио средством остварења нечег другог, а не сврхом по себи. На овај начин, фанатик, свесним чином, самога себе, ставља у стање слично лудилу или болести зависности, у којима је моћ моралног просуђивања слободне људске воље суспендована ради неког циља, за који се верује да је „по себи“ ¹⁴⁾ *нужан*.

4. ПОЉЕ НЕСУМЊИВОСТИ И ВРХОВНИ АУТОРИТЕТ КАО ЊЕГОВ НОСИЛАЦ

Из свега наведеног можемо да закључимо како је последица фанатичког мишљења изграђивање једног стања *тоталне вере*, односно нечега, што ћемо овде назвати „поље несумњивости“.

„Поље несумњивости“ представљало би однос уверености фанатика у одређену вредност, доктрину или знање, као једино могуће, исправне и оствариве. У свом колективну виду „поље несумњивости“ представља суштинску обједињујућу снагу припадника фанатичког покрета.

Оно што је нужно потребно за успостављање једног „поља несумњивости“, као носеће идеолошке матрице фанатизма, јесте институција Врховног ауторитета, којим се оно поставља у реалности.

Интересантно је, да је у тзв. тоталитарним друштвима, носилац врховног ауторитета власти, по правилу, био појединац (папа, диктатор, проповедник), чак и када је формално, као врховни ауторитет фигурирала институција (црква, партија, верска заједница), док је у тзв. „отвореним“ друштвима, превладало постојање нечега што бисмо могли назвати „дифузни ауторитет“, у коме се Врховни ауторитет преноси колективним деловањем унутар заједнице, а

14) То, међутим, не чини фанатика пред судом других људи морално и правно неодговорним, јер је ово уништење сопственог моралног интегритета, као и у случају болести зависности (за разлику од душевне болести), плод његове слободне одлуке, а тиме и сви чинови, који буду настали због ње.

његова права унутрашња хијерархија остаје често скривена и активним члановима.¹⁵⁾

Релативно је лако, на фону „тоталитарних“ друштава 20. века посматрати, на који начин Врховни ауторитет, као морални идеал, функционише. По правилу, појединцу, који је носилац Врховног ауторитета (у Европи 20. века екстремне примере представљају Хитлер, Стаљин и Енвер Хоџа, а у блажем Франциско Франко, Николае Чаушеску, Јосип Броз Тито и неки други високи руководиоци социјалистичког блока, као Тодор Живков), придају се „божански прерогативи“. Ови појединци се квалификују као „генијални“, „јединствени“, „непоновљиви“, „највећи“ итд., како би се успоставио јасан критеријум нужности њихове опште прихватљивости „по себи“. Са овим особама, по правилу, идентификују се читаве заједнице којима припадају.¹⁶⁾ Врло често се у њихову част организују манифестације, које по својој интенцији подсећају на религиозне светковине, са основним циљем потврђивања Врховног ауторитета и јачања „тоталне вере“ у њих. Иако су се саме те особе, по начину свог функционисања и владања међусобно веома разликовале, друштва и државе, којих су били носиоци, имали су и неке изузетне сличности¹⁷⁾ управо зато, што су, по својој структури, биле високо фанатизујуће заједнице.

Оно што се, међутим, често превиђа јесте – да су и савремена тзв. „отворена“ друштва,¹⁸⁾ и поред свих, формално прокламованих слобода, по свом карактеру, заједнице у којима фанатички облик

15) Тај „ауторитет без истакнутог вође“ се може лепо видети у начину функционисања Покрета за права црнаца у САД средином 20. века, деловања покрета „Отпор“ у СРЈ 2000. године, али и борби поборника Исламског калифата у скорије време. Постоје, међутим, и индиције, да су још почетком 18. века овако функционисала и нека прототајна удружења од којих су настали данашњи Слободни зидари (Bela Hamvaš, *Scientia Sacra*, Draslar partner, Beograd, 2012, стр. 75).

16) Узмимо нпр. изјаву Рудолфа Хеса: „Немачка је Хитлер, Хитлер је Немачка“ изречену на конгресу НСДАП-а у Нирнбергу 1934. г. (пропагандни филм Лени Рифенштал „Тријумф Воље“).

17) „Страх, који је поништавао морални интегритет појединца у тим друштвима је по правилу изазивао отуђивање људи једних од других, масовну појаву користољубља и политиканства и морално медиокритетство и деградацију“ Александар Стевановић „Зашто не би требало помињати могућност револуције и потребу за њом“, *Политика*, Београд, 14. новембар 2016, стр. 13.

18) Основну одлику једног отвореног друштва, према Карлу Поперу (*Karl Popper*), представља његова „апстрактност“, односно способност људи, да уз помоћ безличних, пре свега пословних односа, успоставе једну врсту социјалног кретања, која им дарује „отвореност“, у смислу, непредродређености места, које заузимају у својој заједници и моћи да слободно поставе циљеве и вредности. Услед тога је, у отвореном друштву присутна и стална тензија, јер се борба за остварење личних циљева и социјални положај одвија у компетитивном односу према осталим припадницима заједнице (*Karl Popper, The Open Society and Its Enemies*, Routledge & Kegan Paul, London, 1977, I стр. 174). (У

мишљења и начин успостављања вредности представља владајућу парадигму.

„Отворена“ друштва, по својој суштини, представљају агломерације фанатизованих „удружења“¹⁹⁾ (политичких партија, привредних корпорација, невладиних организација, криминалних заједница итд.), које се у оквиру јединственог правног система државе боре за остваривање политичке моћи (у смислу моћи постављања сопственог Врховног ауторитета као у једном друштву владајућег), у стању отворене тржишне утакмице.

Фанатизам тзв. „тоталитарних“ друштава заостао је и био поражен фанатизмом тзв. „отворених“ друштава, управо стога, што је „дифузност“ Врховних ауторитета у тим друштвима стварала привид моралне слободе.²⁰⁾

Као потпуни успех једног фанатичког покрета може се сматрати увођење целокупне заједнице у стање „тоталне вере“ у вредност његових циљева. У том смислу, Врховни ауторитет није само институција, која носи највећу одговорност у остварењу прокламоване фанатичке доктрине, већ и отеловљење „тоталне вере“ као такве, односно сам извор „поља несумњивости“, којим се успоставља и једна, по себи нељудска особина, особина моралне непогрешивости.

„Поље несумњивости“ представља извор моћи Врховног ауторитета, а његово ширење императив фанатичког покрета. То значи да је крајњи циљ сваког фанатизма уништење моралности као природног стања човека и успостављање „тоталне вере“ у његов Врховни ауторитет, као псеудоморални идеал.

том смислу, под отвореним друштвом, могли бисмо да подразумевамо друштво, које се заснива, пре свега, на протестантском систему вредности.)

- 19) „Међутим, нема бољег израза за ауторитет читавог букета посредничких група које се налазе између појединца и државе осим јасног, али доста академског израза грађанско друштво.“ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, стр. 280.
- 20) Довољно је само указати на рекламу и маркетинг (потребу да се популарише несумњива вредност некога или нечега) и за њих везану појаву брендова као друштвени феномен, и закључити да су друштва у којима постоји потреба да се на тај начин директно утиче на слободу избора појединца, у ствари друштва у којима фанатизам функционише као генератор политичке (у овом случају привредне) моћи.

5. *HOMO FANATICUS* ИЛИ УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Могли бисмо, после свих претходних разматрања, да покушамо да успоставимо критички валидан однос према свеprisутном напору претварања човека у *Homo fanaticus*-а.

Основна одлика моралности у човеку представља стање сталног самопреиспитивања у учињеним делима, да ли су она зла или добра, исправна или не. Тако се циљ моралности састоји у личном напору самоусавршавања, односно, континуираном развоју добронамерности, као посебиприпадајуће настројености.²¹⁾ Јасно је, да је то један инфинитезималан циљ, и да се, у напору његовог остваривања, човек развија као морално биће у својој доброти. На овај начин, човек циљ моралности развија собом, у оквиру сопствене личности, чија се морална настројеност (добронамерност) посматра као услов постојања моралности саме. У узрастању моралног самоусавршавања централну тачку представља свест о сопственој грешности (моралној погрешивости), учињеним злим делима и понижености, као душевном стању, на основу кога се моралност, као чин људске воље успоставља. Вера у морално савршеног човека, као основа обрасца унутрашњег моралног идеала, представља, по Канту,²²⁾ темељ религије, путем које се, у вери, успоставља контекст могућности моралности саме. Ова вера, међутим, као централни циљ моралности посматра човечију личност у њеном моралном савршенству, а самим тим и њу као носиоца саме сврхе људског постојања, и његову једину праву вредност. Та вера се супстанцијално разликује од вере једног фанатика.

Фанатична антморалност, као што смо имали прилике да видимо, успоставља зависност и подређеност људске личности, неком спољашњем циљу, а остварење тог циља, фанатик посматра као по себи вредност. Путем Модела 5Е, ми смо могли да видимо, на који начин фанатизам обогаљује људску личност, разарајући њену моралну, унутрашњу по себи вредност, чинећи је пуким инструментом, неке споља наметнуте сврхе.

21) Прва заповест свих дужности према себи самом је – „Спознај (истражи, докучи) себе самог не према твојој физичкој савршености (подобности или неподобности за разноразне сврхе које су ти по вољи или заповеђене), него према моралној, у погледу твоје дужности – твог срца – да ли је добро или зло, да ли је извор твојих радњи чист или нечист, и што се, било као првобитно припадајуће супстанцији човека или као изведено (стечено или примљено) може приписати њему самом и припадати моралном стању.“ Имануел Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Станојевића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1993, стр. 241.

22) Immanuel Kant, *Religija unutar granica čistog uma*, BIGZ, Beograd, 1990, стр. 56–57.

Оно што посебно застрашује, јесте чињеница, да фанатизам представља „моторну снагу“ друштвеног напретка у великој већини тзв. „развијених“ друштава. Способност једног друштвеног система да свом члану постави неупитне Врховне ауторитете, чини основу могућности његове касније „функционалне употребљивости“, путем вере у потпуну исправност споља постављених циљева и моралну непогрешивост њиховог остваривања.

Ово успостављање Врховних ауторитета у оквиру „савремених“ друштава развија у њима једно специфично стање *егоцентричне религиозности*.²³⁾

Уништењем моралности у човеку његовим фанатизовањем, ствара се оруђе чија је могућност (зло)употребе безгранична. Када се лична моралност слободном вољом претвори у безличну подређеност општем циљу, злочин, практично, постаје неминован. Пример „тоталитарних“ друштава то јасно показује.

Међутим, иако је фанатизам у тзв. „отвореним“ друштвима, наизглед распршен и разломљен на дифузне Врховне ауторитете, чиме је у њима онемогућен појединачни непосредни утицај било кога од њих на слободу личности, капацитет укупне фанатизације појединаца у овим друштвима, толико је велик, да их је, у њиховом политичком деловању према „другима“, учинио једним од највећих масовних злочинаца у савременој историји човечанства.²⁴⁾

„Отворена“ друштва, у политичком пројекту наметања сопствених вредности као Врховног ауторитета, представљају, данас, основ фанатизације човечанства, било као његови носиоци, било као изазивачи (Авганистански талибани, Исламска држава на Блиском истоку, индиковани грађански немири и политички преврати у великом броју земаља). Основни модел њиховог деловања у савременој политици, јесте оправдање злочина, као *морално исправног чина*, путем постојања Врховног ауторитета, који то оправдање обезбеђује.²⁵⁾

23) Ова врста вере у сопствену изузетност, у односу према „осталима“, представља потпуни антипод вере у могућност остварења сопственог моралног савршенства, путем свести о идеалу, чијем се досезању тежи, а који, недостигнут, важи како за нас, тако и за све људе, без разлике.

24) Набрајање жртава тзв. католичких, протестантских и секуларних земаља (земље социјализма, фашизма и нацизма) у историјском периоду од крсташких ратова до данас, по себи је, немогуће, али се из експанзије и културног геноцида, који је, у том периоду извршен, могу сагледати стравични обриси једног недела, извршеног у име добра, путем фанатичне вере у сопствену исправност. Од друге половине 20. века до данас, тзв. „отворена“ друштва представљају основне актере војног и економског тероризма над „осталима“.

25) „Чехословачки председник Вацлав Хавел је изјавио да је рат на Косову вероватно био први рат опште вођен у име моралних вредности, а не националних интереса.“ Mark

Морали бисмо сада да се запитамо једно – Како се фанатизам може зауставити?

Фанатизам, као потпуна убеђеност у исправност сопственог става није подложен спољњој критици,²⁶⁾ али, по себи, представља последицу избора слободне људске воље, и тиме се разликује од болести зависности или психопатолошког стања. Под одређеним условима, фанатик може и престати да истрајава на сопственој убеђености, јер она представља последицу његове слободне одлуке.

То се понекад догађа после слома напора фанатичког покрета, као таквог.²⁷⁾

На основу изјава оптужених на суђењу ратним злочинцима у Нирнбергу и другим местима, види се да су они, по правилу, узрок за злочине, које су неоспорно починили, тражили не у себи, него у вишим ауторитетима и околностима, у којима су морали да раде.

Са друге стране, и држање појединца, жртве злочина, може понекад, директно утицати на измену фанатичне настројености.

Држање Светог Вукашина новомученика Јасеновачког пред његовим целатом, изазвало је у овоме стање потпуног растројства и онеспособило га за даље чињење злочина.²⁸⁾

То значи, да у случају постојања природне моралности и савести, та дела не би, у облику систематски планираних, припремљених и изведених масовних престапа и злочина уз учешће сразмерно великог броја актера у њиховом извођењу, могла да буду почињена.

У том смислу, уништавајућем утицају фанатизма данас, могуће је супротставити се реафирмацијом моралности као природне диспозиције човека, путем успостављања критеријума на основу кога се фанатизам може јасно и недвосмислено издвојити у контексту друштвених околности, а затим критиковати на основу опште разумљивих и чврстих аргумената. Један такав критеријум и такве аргументе, могуће је пронаћи у филозофији Имануела

Amstuc, *Međunarodna etika*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, стр. 49.

26) О томе видети на горњем месту поменути проблем фанатика, изнесен у Херовој књизи Слобода и разум.

27) О реакцији високог есес официра, на рушење крематоријума III у Аушвицу на крају рата, пред надирућом Црвеном армијом, прочитати сведочење Ђорђа Лебовића у Јаša Almudi, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Beograd, 2002, стр. 310.

28) Жарко Видовић, *Богословско сећање затвореника Јасеновца на Светог Вукашина са предговором редакције „Видослова“*, Internet, www.jasenovac-info.com/biblioteka/sveti_Vukasin.html, 01/05/2017.

Канта. Са становишта недвосмислене афирмације људске личности, као носиоца неотуђивог моралног интегритета, философија Имануела Канта представља снажну теоријску одбрану природне моралности, спрам укупне друштвене фанатизације нашег доба. Савремени фанатизам, који своје базичне корене има у католичко – протестантском духовном концепту²⁹⁾ могуће је, на основу непосредне одговорности коју људска личност има за свој однос према Богу, критиковати и са становишта морала и философије Православља.

ЛИТЕРАТУРА

- Видовић Жарко, *Богословско сећање затвореника Јасеновца на Светог Вукашина са предговором редакције „Видослова“*, Internet, www.jasenovac-info.com/biblioteka/sveti_Vukasin.html, 01/05/2017.
- Волкогонов Дмитрий, *Триумф и трагедија: политически портрет И. В. Сталина*, Ново дело, Београд, 1989.
- Кант Имануел, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Станојевића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1993.
- Свети Јустин Поповић, *Философске урвине*, Издање манастира Свете Ђелије, Београд, 1987.
- Стевановић Александар, „Зашто не би требало помињати могућност револуције и потребу за њом“, *Политика*, 14. новембар 2016, стр. 13.
- Almudi Jaša, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Beograd, 2002.
- Amstuc Mark, *Međunarodna etika*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Bombaški proces – Transkript suđenja Titu 1928*, Internet, <http://www.princip.info/2016/10/11/bombaski-proces-transkript-sudenja-titu-1928/#>, 02/05/2017.
- Fukujama Frensis, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Grupa autora, *Vojna Enciklopedija*, Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, Beograd, 1973.
- Hamvaš Bela, *Scientia Sacra*, Draslar Partner, Beograd, 2012.
- Hare R. M., *Freedom and Reason*, Oxford University press, Oxford, 1972.
- Hofman Martin, *Empatija i moralni razvoj*, Dereta, Beograd, 2002.
- Kangrga Milan, *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd, 1973.

29) „У самој ствари, протестантизам није ништа друго до генерално примењени папизам, чије је основно начело спроведено у живот од стране сваког човека посебно. По примеру непогрешивог човека у Риму, сваки протестант је поновљени непогрешиви човек, јер претендује на личну непогрешивост у стварима вере. Може се рећи: протестантизам је вулгаризовани папизам, али лишен мистике, ауторитета и власти.“ Свети Јустин Поповић, *Философске урвине*, Издање манастира Свете Ђелије, Београд, 1987, стр. 68

Kant Imanuel, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979.

Kant Imanuel, *Religija unutar granica čistog uma*, BIGZ, Beograd, 1990.

Kant Immanuel, *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, Cambridge University Press, New York, 2009.

Machiavelli Niccolo, *Vladar*, Zora, Zagreb, 1952.

Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1976.

Popper Karl, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge & Kegan Paul, London, 1977.

Aleksandar Stevanovic

HOMO FANATICUS AS A CONTEMPORARY MODEL OF A HUMAN

Resume

In this paper, the problem of fanaticism as a social phenomenon has been analyzed and criticized from a standpoint of a moral, considered as a natural human predisposition. Making the substantial difference between moral and fanaticism as anti-moral position, based on the foundation on inner or outer aim as final purpose of a person, the author, relying on Kant's philosophy, recognizes contemporary societies as highly fanatical. Using five elements (ethical superiority, exclusivity, efficiency, enthusiasm and emotive block) he defines Model 5E. As a consequence of Model 5E, the author in the Second Part explains Euthanasia of the Human consciousness as relevant for understanding a position of a fanatic, and after that, he introduces notions of Supreme Authority and Field of total Trust and explains subjective and objective conditions of fanaticism. In the main part, he explains the impact that fanatics have on the natural human morality, with emphasis on difference of influence between Monolithic in "totalitarian", and Diffuse Supreme Authority in "open" societies, equaling moral degradation of a natural Human moral position in both of them. As a basic problem of a fanatic standpoint the author sees the inability of moral self-improvement. Positioning the Highest Good in the field of outer aims, he loses the possibility to value a moral perfection of a person as an aim itself. The author concludes that contemporary "open" societies, based on Protestant values, are the main source of present fanaticism. The author asserts connection between different models of fanaticism, trying to explain similarity of attitudes in them and their mutual interdependence. Using Kant's terms the author tries to reestablish natural moral position as valid toward fanaticism, using them in an

attempt to show connections between Religion seen as a moral need, and position of self-devotion in establishing fanatic scale of values. At the end, the author asserts the possibility of criticizing fanaticism using the tools of Kantian philosophy and Orthodox Christian morality.

Keywords: Fanaticism, Model 5E, Supreme Authority, Field of total Trust, Kant, open society

* Овај рад је примљен 01. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Бранко Михаиловић

Институт за економику пољопривреде, Београд

Ненад Радовић

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ*

Сажетак

Значај теме овог рада мултипликује се тиме што је акценат на етици у савременом друштву и економији, али и њеном актуелношћу. Наиме, етика представља врло актуелну тему, а расправе и дилеме око ње привлаче огромну пажњу различитих заинтересованих страна. Потрошачи као да су све захтевнији у односу на предузећа, а медији такође, као да непрестано задржавају своју пажњу на државним и корпоративним злоупотребима и пропустима свих осталих врста. Истовремено, чини се да и сама предузећа све више признају да нешто што је окарактерисано као етичко заправо може бити добро за пословање. Сходно томе, основни циљ истраживања је сагледавање и оцена етичких изазова и критичних случајева у условима глобализације која значајно мења друштвене и економске односе. За реализацију истраживачког задатка користи се метод посматрања и анализа садржаја, коришћењем релевантне литературе по питању етике и глобализације у савременом друштву. Сprovedено истраживање етичких изазова у условима глобализације наводи на закључак како етичка питања и бојазни са којима се данас суочавамо нису више повезани са ограниченим оквирима националних или регионалних сцена. Ова питања добијају глобалне димензије

* Рад је настао као део истраживања на пројекту бр. 46006, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

и на тај начин захтевају глобална решења. Потребно је да се осмисле етички прописи који покривају релевантне аспекте. Последично, државе би требало да усвоје и примене овакве прописе и правила, јер је то најефикасније средство да се заштите њихови грађани, национални интереси и глобално окружење од опасности слободног тумачења етике од стране међународних корпорација.

Кључне речи: етика, глобализација, одрживи развој, етичке дилеме, интернационализација, пословна етика, мултинационалне корпорације

1. ПОЈАМ МОРАЛА, ЕТИКЕ И ЕТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ

Неке од контраверзи у вези са етиком без сумње избијају због различитог разумевања онога што чини морал или етику на првом месту. Стога, важно је објаснити неке појмове који се користе. У уобичајеној употреби, појмови етика и морал се често користе као синоними. У многим случајевима, то је вероватно истина зато што то не представља многе стварне проблеме већини нас у смислу комуникације и разумевања ствари о пословној етици.

Међутим, како би се разјаснили неки аргументи, многи академски писци су предложили јасне разлике између два термина.¹⁾ На жалост, различити писци нуде доста различитости, чиме нас више буне него што нам нешто објашњавају. Ипак, постоје одређене предности у утврђивању разлике између етике и морала, а најчешћи начин за њихово разликовање је следећи:

Морал се бави нормама, вредностима и уверењима уграђеним у друштвене процесе којима се дефинише исправно и неисправно за појединца или заједнице. Етика се бави проучавањем морала и применом разлога за појашњење одређених правила и начела која одређују исправно и неисправно за дату ситуацију. Та правила и начела називају се етичке теорије.

Сви појединци и заједнице имају морал, основни смисао за исправно и неисправно у односу на поједине активности. Етика представља покушај да се систематизује и рационализује морал, обично у општим нормативним правилима која наводно нуде решење за ситуације моралне несигурности. Исход ових кодификација представљају правила као етичке теорије, попут теорија права и правде.

1) Andrew Crane, „Marketing and the Natural Environment: What Role for Morality?“, *Journal of Macromarketing*, 20(2), 2000, стр. 144-155.

Појава формалног проучавања етике усклађена је између неколико аутора (нпр. Бауман [Bauman]²⁾, Паркер [Parker]³⁾ и др.) с модернистичким просветитељским пројектом и идејом да се морална несигурност може решити прибегавањем људској рационалности и апстрактном расуђивању. До тога је дошло услед повећаних напада од стране неколико група укључујући феминисткиње и постмодернисте. Међутим, у овој фази је важно признати да се етика бави неким од облика рационализације моралности. Последично, допринос побољшању етичког одлучивања јесте један од примарних циљева истраживања етике.

2. ЕТИЧКЕ ДИЛЕМЕ

Главно питање у етици јесте како урадити праву ствар. Различите филозофије, религије и појединци давали су одговор на оно „шта је исправно и како то да знамо?“ на различите начине, али може се издвојити једно опште слагање, ако не и универзално, да у суштини, погрешно је све оно што штети или представља ризик по људе.

Стара хипократска заклетва каже да је прва дужност медицинске етике да се „не чини зло“. Тако би требало да буде и у економским активностима: етичко пословање је оно којим се тежи избегавање штете. Шта је етички исправно и добро јесте оно што може помоћи људима да воде слободан, здрав и испуњен живот. Очигледно је међутим да је штета један растегљив и релативан појам али размишљање о етичком „добру и злу“ у овим једноставним, историјским, класичним терминима помаже нам да се фокусирамо на један општи језик и проблеме који се овде јављају.

Један од приступа етици јесте анализа конкретних проблема или дилема. Етичка дилема јесте пример у којем се јавља тешко питање око тога шта је исправно урадити. Оно се често јавља због сукоба моралних вредности или принципа, било унутар једне особе или између два или више чиниоца. Фокус на методу примера има тзв. „казуистика“ која анализира етичке дилеме и проблеме како би послужила као помоћ у доношењу одлука и чињења „праве ствари“.⁴⁾

2) Видети више: Zygmunt Bauman, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993.

3) Видети више: Martin Parker (Ed.), *Ethics and organizations*, London: Sage, 1998.

4) Marwin Brown, *The Ethical Process: An Approach to Disagreements and Controversial Issues*, 3rd ed., Upper Saddle River NJ: Prentice-Hall, 2003, стр. 23.

Етичке дилеме и примери проблема могу се класификовати на неколико различитих начина. Може се направити тројака разлика на: (1) лична, „микро-етичка“ питања; (2) организациона „морална“ питања и (3) системска „макро-етичка“ питања. Друга подела може пратити функционалне области привреде, попут менаџмента, финансија, рачуноводства, људских ресурса, маркетинга и рекламирања, управљања ланцем набавки, продаје, производње итд. Постоји још један принцип, а он се фокусира на попречни пресек тематских области попут технологије, комуникација, састанака, односа и слично томе. Пример сукоба интереса јесте међу најчешћим. Интерес појединца на пример може бити у сукобу са професионалном одговорношћу. Пословни интерес у иностранству може бити у сукобу са интересом тамошњег друштва. Подмићивања, шпекулације, неодговарајуће коришћење власничких информација, ресурса или контакта за напредовање и испуњење личних, а не компанијских циљева, запошљавање пријатеља, родбине, јесу неки од примера могућих сукоба интереса.

Међу дилемама које се јављају у пресеку свих пословних области јесу оне које се тичу искрености и прецизности у комуникарању. Интерне комуникације које иду навише или наниже дуж осе хијерархије, објаве за штампу и односи са јавношћу, рекламирање и означавање производа, финансијски извештаји, објављивање тајних докумената или скривање оних који би требало да буду јавни – неке су од активности које доводе у питање етичке односе са трећим лицима. Сасвим сигурно се не морају објављивати одмах све информације које једна фирма поседује, али лажирање, фалсификовање, варање и избегавање објављивања поткопавају поверење и често су штетне активности.

Следећа група дилема повезана је са правичношћу и праведношћу у пословној политици и односима са пословним партнерима. Односи међу запосленима на различитом нивоу и из различитих сектора компаније могу бити ниподоштавајући, неједнаки, неправедни и штетни. Методе запошљавања, начини утврђивања компензација, плата и разлике у раду који се обавља, све те ствари могу бити неправедно уређене. Додатци и пословни партнери се могу третирати непоштено. Друштвена заједница у којој фирма послује може бити неправедно оптерећена трошковима обнављања услова за живот због одлуке компаније да не управља својим отпадом одговорно.

Други начин за описивање етике јесте упознавање са теоријама и виђењима из филозофије морала и њихово пребацивање

у одређени друштвени и пословни домен.⁵⁾ Студијски програми и уџбеници из области етике, које често прво креирају и предају стручњаци из области филозофије, обично представљају две или више опција филозофије морала као потенцијалне технике за утврђивање шта је то исправна ствар у понашању и делима људи. Утилитаристичка филозофија Џереми Бентама [Jeremy Bentham] и Џона Стјуарта Мила [John Stuart Mill] увек се представља као једна од опција. Утилитаризам, веома практична филозофија, она која ја окренута резултатима, врло је привлачна пословним менаџерима. Принцип корисности (утилитарности) каже да оно што је етички исправно јесте оно што доводи до највеће среће (или задовољства) за највећи број људи. По утилитаризму последице одређују да ли је нека ствар етички исправна. Упркос својој привлачности, утилитаризам има три суштинске мане: 1) могућност да се жртвују интереси мањине ради користи већине; 2) неоправдана самопоузданост да ће наше активности довести до последица које смо планирали и 3) проблем у пружању убедљивог аргумента против егоизма људи.

Постоје начини помоћу којих се утилитаризам може ојачати у односу на ове мане, али се њима уноси комплексност у ову теорију, а истовремено смањује једноставност и практичност технике. Имануел Кантова деонтолошка, не-последична филозофија морала се увек представљати као друга опција, поред утилитаризма.⁶⁾ Овај приступ полази од тога да се етичке обавезе не бирају на основу планирања циљева (последица), већ истраживањем и размишљањем о делима које људи чине. Свако дело је исправно ако је суштински изнутра исправно (а не по користи коју производи, како то каже утилитаризам).

Кант је такође представио свој категорички императив другачијим језиком, „третирајући саме људе као крајњи циљ, то јест њихову срећу као крајњи циљ, а не као средство за постизање циља“ – избор да се други посматрају тако да имају неутуђиво достојанство и неутуђива права, а не само употребну вредност. Кантова не-последичност привлачна је по томе што тврди да би требало да радимо праву ствар без обзира на последице, користи или трошкове. Главни проблем је тај што се људи лако изгубе у апстракцији и идеализму. Кант је имао „дубоку“ мисао али се она мора избалансирати са мислима Стјуарта Мила и осталих.

Поред ове две најзначајније опције у просвећеном савременом добу, пословни етичари понекад кратко говоре и о етичком

5) Видети више: Tom Beauchamp, Norman Bowie, *Ethical Theory and Business*, 6th ed. Upper Saddle River NJ: Prentice-Hall, 2001.

6) Norman Bowie, *Business Ethics: A Kantian Perspective*, Oxford: Blackwell, 1999, стр. 24.

релативизму, егоизму, феминистичкој „етици пажње“ и деловима етике врлине (карактера). Такође, у дискусију се често укључује и теорија правде (економске правде, правде у расподели добара), као и теорије Џона Ролса [John Rawls] и Роберта Нозика [Robert Nozick]. Правда је прва врлина друштвених институција, као што је истина система мисли.⁷⁾ Теорија дистрибутивне правде и приватне имовине покушава да опише шта се може рећи и урадити са имовином људи посматрано из угла принципа правде.⁸⁾

Други начин да се сагледају ове теорије јесте да се размотри свака филозофија морала (и теологија морала) која даје допринос етици у друштву и економији. Са становишта утилитариста може се поставити питање да ли је могуће реаговати на етички проблем тако да се добију најбоље последице по што већи број људи? Са Кантовцима би могли да питамо да ли ће нашу реакцију копирати сви људи у истим условима? Можемо поставити егоистично питање – шта је заиста у мом / нашем интересу? – као такође и питања о стварној пажњи, о савести и саосећању, као и о томе шта наша околина сматра да је исправно. Сваки увид и свака теорија није подједнако корисна у свим случајевима, па је увек корисно мудро размотрити опције.

Фокусирањем на филозофију морала на овај начин наравно, етика у ствари показује свој историјски дуг савременој, просветитељској мисли. Кант и Мил и њихови савременици филозофи били су производ савремене научне револуције Исака Њутна и његових колега, по којима је физички универзум описан на рационалан, свеобухватан и објективан начин. Корацима научника, филозофи су желели да открију моралне законе на универзалан, рационалан, објективан начин, независно од појма сврхе или посебности неке конкретне заједнице људи. Иако овакво размишљање о рационалним објективним законима доприноси филозофији морала, показало се да није довољно само по себи.⁹⁾

Посматрајући свет негативно, постмодерно одбацивање стилова просвећености у филозофији морала удаљава нас од извесности и гура ка релативизму, па чак и нихилизму. Међутим, ако се овакав развој догађаја посматра позитивно, види се да је отворен пут ка истраживању нових начина размишљања о етици у друштву и економији, које спаја етичке мисли многих истраживача и приближава разноврсно искуство људи.

7) John Rawls, *A theory of justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, стр. 3.

8) Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, New York: Basic Books, 1974, стр. 150.

9) Видети више: Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, 2nd ed. Notre Dame, 1984.

3. РЕЛЕВАНТНОСТ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ ЗА ЕТИКУ У ДРУШТВУ И ЕКОНОМИЈИ

Глобализам је пример како се из опште рађа партикуларна идеологија, и најчешће се везује за економску доктрину – неолиберализам, а који је ништа друго до подврста либерализма.¹⁰⁾ Глобализација као што је дефинисана у смислу детериторијализације економских активности посебно је релевантна за етику у друштву и економији, што је видљиво у три главна подручја: култура, право и одговорност.

Културна питања. Како пословање постаје све мање територијално фиксно, тако корпорације све више учествују на иностраним тржиштима и тиме се суочвају са новим и разноликим, понекад чак и контрадикторним етичким захтевима. Моралне вредности, које су узете здраво за готово на домаћим тржиштима, морају се узети у разматрање оног момента кад корпорације уђу на инострана тржишта.¹¹⁾ На пример, ставови према расној и полној различитости у Европи могу значајно да се разликују у земљама Средњег Истока. Слично томе, Кинези би смену запослених у време економске кризе сматрали неетичнијом него што ће то бити у Европи. Опет, док Европљани имају тенденцију да сматрају дечји рад као строго неморалан, неке азијске земље имају умеренији приступ овом проблему. Разлог размимоилажења у одређеним културним питањима лежи у чињеници да глобализација резултира у детериторијализацији неких процеса и активности, али да у многим случајевима постоји још увек блиска веза између локалне културе, моралних вредности и одређеног географског подручја.¹²⁾

Правна питања. Други аспект је уско повезан с односом етике и закона. Што економске трансакције више изгубе везу с одређеним подручјем, то су више избегле контроли појединих државних

10) Александар Клевернић, „Развој глобализма као економског феномена и његов утицај на пољопривредну политику Европске уније“, *Српска политичка мисао*, број 4/2016, год. 23. vol. 54, стр. 158.

11) Thomas Donaldson, „Values in Tension: Ethics Away from Home“, *Harvard Business Review* (Sep-Oct), 1996, стр. 48-62.

12) На пример, Европљани углавном не одобравају смртну казну, док чини се, многи је Американци сматрају морално прихватљивом. То је једна од контрадикторности глобализације: с једне стране, глобализација чини регионалне различитости мање важним јер зближава регије и подстиче равномернију „глобалну културу“. С друге стране, услед релативизирања географских удаљености, глобализација открива економске, политичке и културне различитости и људе суочава с њима. Тај дијалектички ефекат представља растући предмет истраживања у протеклој деценији.

влада.¹³⁾ Многа, некада етичка правила сада су саставни део законских и подзаконских аката.¹⁴⁾ Снага одређене државне владе је традиционално била ограничена на одређено подручје. На пример: Француски закони су обавезујући само на француској територији, Велика Британија има законе за британску територију и тако даље. Чим предузеће напушта своју почетну територију и сели део свог производног ланца, на пример, у земље трећег света, правни оквир постаје врло различит. Тако се менаџер више не може једноставно ослонити на правни оквир када се одлучује о исправности или не-исправности појединих елемената пословне праксе. Ако, пословна етика у великој мери почиње тамо где завршава закон, онда детериторијализација повећава потражњу за пословном етиком јер такве економске делатности јесу изван контроле државних влада. На пример, глобална финансијска тржишта јесу изван контроле било које државне владе.

Питања одговорности. Ако се подробније анализирају глобалне активности, лако се могу идентификовати мултинационалне корпорације као доминантни актери на глобалном нивоу. Наиме, оне су власник масовних медија који значајно утичу на информације којима смо изложени, нуде глобалне производе, плаћају људима плате, као и велики део пореза којим се пуне државни буџети. Такође, могло би се рећи да су мултинационалне корпорације економски снажне као многе државне владе.

Уочљиво је да је глобализација постала једна од најистакнутијих речи у последње време. Било да је реч о новинским чланцима, говорима политичара, пословних лидера или конференцијама, глобализација је често идентификована као једно од најважнијих питања у савременом друштву. У пословној заједници, нарочито, дошло је до знатног ентузијазма кад је реч о глобализацији.

На пример, председник *Голдман Сакс* (компаније која пружа широк спектар финансијских услуга великој и разноврсној бази клијената која укључује корпорације, финансијске институције, владе и појединце) говорио је о „јеванђељу глобализације“, те је похвалио све више међусобно повезану светску економију и њен допринос расту привреде, глобалном благостању, демократији и светском миру.¹⁵⁾ Разни сусрети Светског економског Форума,

13) Драго Цвијановић, Бранко Михаиловић, Радован Пејановић, *Пословна етика и комуницирање*, монографија, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2012, стр. 236.

14) Зоран Ђурђевић, Ненад Радовић, *Криминалистичка оператива*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2015, стр. 6.

15) Henry Paulson, „The gospel of globalisation: Business leaders must promote the social and economic benefits of liberalisation“, *Financial Times*, November 13, 2001, стр. 25.

ВТО, ММФ и Светске банке, као и врхове Г8 или ЕУ лидера су у домену дубоке критике и повремено чак и насилног сведочења о „глобалном светском поретку“, „глобалном капитализму“, диктату мултинационалних компанија итд. Нереди у Сијетлу, Давосу, Прагу и Ђенови у касним 1990-им и раним 2000-им годинама су јавност учинили свесном да је глобализација врела тема на дневном реду, а узастопном битком преко фер трговине и сиромаштва су одржавали етички нагласак на процесу глобализације. Такође, терористички напади у Западној Европи и интензиван прилив миграната са азијског и афричког континента у Европу подстакли су дебате о могућностима њиховог интегрисања у новој средини и њиховој рањивости на радикализацију.¹⁶⁾

Са друге стране, већина корпорација, а нарочито мултинационалне корпорације нашле су се у средишту јавне критике глобализације. Оне су оптужене за искоришћавање радника у земљама у развоју, уништавање околине, као и за злоупотребу своје економске моћи. У таквим условима, глобализација није само врло контраверзна тема у јавној расправи, она је такође врло оспораван појам у академском дискурсу. Очигледно је да глобализацију морамо пажљивије испитати и развити прецизнију дефиницију, ако желимо разумети њен карактер и импликације које има за пословну етику.

Истраживањем Чолтеа [Scholte]¹⁷⁾ уређено је тумачење глобалних економских процеса, при чему су испитане различите дефиниције, које се често користе, али које не могу стварно одредити суштински карактер глобализације. Те појмове глобализације Чолте карактерише на следећи начин:¹⁸⁾

- Глобализација као „интернационализација“: многи виде недавно повећање трансакција прекограничне сарадње као ново дефинисање елемента глобализације. Међутим, то није био нови развој. Овај феномен је већ добро познат, па чак и на крају деветнаестог века, проценат прекограничних трансакција у свету није био знатно мањи од оних на крају двадесетог века.¹⁹⁾

16) Зоран Ђурђевић, Славиша Вуковић, „Мигрантска криза и терористичка претња“, *Српска политичка мисао*, број 4/2016, год. 23. vol. 54, стр. 218.

17) Видети више: Jan Aart Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, London: Macmillan, 2000.

18) Исто, стр. 44-46.

19) Видети више: Karl Moore, David Lewis, *Birth of Multinational: 2000 Years of Ancient Business History*, Copenhagen Business School Press, and More and Lewis, *Foundations of Corporate Empire*, 1999.

- Глобализација као „либерализација“: недавна расправа о глобализацији се подудара са повећањем либерализације трговине и разним врстама дерегулације. Ипак, та појава је много старија и не оправдава изум и коришћење израза „глобализације“ за описивање наведених економских процеса.
- Глобализација као „универзализација“: аспект глобализације доводи до повећања глобалног ширења производа, животних стилова и идеја. Међутим, то није нова појава. Наиме, последњих 2000 година, на пример, светске религије као што су хришћанство и ислам прошириле су се на значајне делове света и асимилирале своје ефекте на животе људи. Стога нов термин, као што је глобализација није потребан да би се описао овај стари феномен.
- Глобализација као „позападњачење“: много критика уперених против глобализације усредсређује се на чињеницу да то резултира у извозу западне културе на друге културолошки различите регије.

Сви ови погледи на глобализацију описују неке од њених видљивих особина. То су свакако важна питања, али она не означавају нови аспект глобализације. Ако желимо да се особине глобализације схвате на одговарајући начин, неопходно да почнемо од аспекта друштвених веза. Социјална интеракција у традиционалном смислу тражи одређени географски простор на ком ће се одржати. Међутим, та спона остварена између друштвених веза и одређеног подручја континуирано слаби, што је резултат два главна развојна правца у последњих неколико деценија. Први развојни правац је *технолошке природе*. Савремена комуникацијска технологија, од телефона, преко радија и телевизије, а сада и интернета, отвара могућност спајања и интеракције међу људима, упркос чињеници да постоји велика географска удаљеност између њих. Штавише, брзи развој глобалног транспорта и технологије омогућује људима да врше једноставно повезивање с другим људима широм света. Други развојни правац је *политичке природе*. Само пре нешто више од 20 година, још увек је у великој мери било немогуће ући у земље тзв. источног блока без виза и дуготрајних административних поступака, а чак и тада, интеракција између људи с обе стране била је врло ограничена. Падом „гвоздене завесе“ и значајном либерализацијом на другој страни (нпр. у ЕУ), националне границе су еродирале, а у многим случајевима, чак и укинуте. У Европи се можете возити од Лапланда до Сицилије без заустављања на било којој појединачној државној граници. Ова два кретања углавном

чине масивне пролиферације и ширења у над-територијалне везе. Сходно томе, Чолте обележава глобализацију као „детериторијализацију“, што сугерише и да се глобализација може дефинисати на следећи начин: „Глобализација је прогресивни покретач еродирања територијалних граница за социјалне, економске и политичке активности, процесе и односе“.²⁰ Глобалне комуникације, глобални производи и глобални финансијски системи и тржишта капитала само су најупадљивији примери детериторијализације у светској економији. Постоји много других подручја у којима глобализација у том смислу јесте значајан друштвени, економски и политички процес. Сходно томе, глобализација има значајне импликације за етику у друштву и пословању.

4. КОНЦЕПТ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КАО ОДГОВОР НА ЕТИЧКЕ ИЗАЗОВЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

У исто време кад су се појавили нови изазови глобализације значајан напор је уложен у развој нових начина решавања разноликих утицаја пословања на друштво. Многи од тих утицаја су далековидни и дубоки. Сходно томе сугеришу се радикалне промене у формулисању циљева пословања. Након *Самита о планети Земљи* одржаног 1992. године у Рио де Жанеиру, један концепт се наметнуо као онај који би требало нашироко применити (иако није био једнострано прихваћен). Ради се о новом концептуалном оквиру за процену не само пословне активности посебно, већ и индустријског и социјалног развоја генерално. Тај концепт је *концепт одрживости*. Одрживост је постала уобичајени израз у реторици која се односи на пословну етику, те се нашироко користи од стране корпорација, влада, консултаната, научника и др. Упркос тој широкој употреби, одрживост је појам који се користи и тумачи на различите начине.²¹ Вероватно је најчешћа употреба термина одрживости у вези са одрживим развојем, који се обично дефинише на следећи начин: „Одрживи развој је развој који задовољава потребе данашњице без угрожавања способности будућих генерација да задовољи своје потребе“ (Светска комисија за заштиту животне средине и развој, 1987).

Одрживост се односи на дугорочно одржавање система у складу са човековом околином, економским и друштвеним раз-

20) Jan Aart Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, нав. дело, стр. 46-61.

21) Andrew Dobson, „Environment Sustainabilities: An Analysis and a Typology“, *Environmental Politics*, 5(3), 1996, стр. 401-428.

војем. Ради се о идеји да се пословање не односи само на један циљ који се огледа у максимизирању економске вредности, већ је додао проширени скуп циљева који подразумева укључивање околине и шире друштвене заједнице.²²⁾ Увођење социјалног размишљања унутар подручја одрживости обележило је значајан помак у тумачењу овог концепта. Кључно питање у друштвеној перспективи одрживости јесте оно које се тиче социјалне правде. Без обзира на импресивни напредак животног стандарда, УН су током 2005. године издале *Извештај о друштвеној ситуацији у свету* који је идентификовао константно продубљивање неједнакости на целој планети. Са 80% светског бруто домаћег производа који припада једној милијарди људи који живе у развијеном свету, а преосталих 20% деле 5 милијарди људи који живе у земљама у развоју, наводи се у извештају, предложено је да „решавање неједнакости мора осигурати социјалну правду и боље животне услове за све људе, што је тренутно недостижно, те да заједнице, земље и регије и даље јесу рањиве на социјални, политички и економски преврат”.²³⁾ Конкретно, у извештају се наводи да постоји „растући јаз између квалификованих и неквалификованих радника, јаз између формалне и неформалне економије, као и значајне разлике у здравству, образовању и могућности за друштвене и политичке партиципације”.²⁴⁾ Према томе, праведнији свет, било између богатих потрошача на Западу и сиромашних радника у земљама у развоју, између богатих урбаних и руралних сиромашних или између мушкараца и жена, остаје средишњи проблем друштвене перспективе одрживости. Остаје отворено питање на који начин би пословање требало да одговори на такав изазов, али су циљеви барем добили нека појашњења у последњих неколико година с објавом „Миленијумских циљева развоја УН“. Ове ставке које ће се сада навести представљају главни социјални и развојни изазов који потреса свет у садашњем тренутку и артикулишу специфичне циљеве и показатеље онога што је требало постићи до 2015. Осам „Миленијумских циљева развоја“ су: 1) Искоренити екстремно сиромаштво и глад; 2) Остварити основно образовање; 3) Промовисати равноправност полова и оснаживање жена; 4) Смањити смртност деце; 5) Побољ-

22) Branko Mihailović, Drago Cvijanović, „Business ethics and environmental problems”, *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, Vol. 13, Issue 3, University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine Bucharest, 2013, стр 147-150.

23) The Report of the World Social Situation 2005: The Inequality Predicament, United Nations Publications, New York, 2005, стр. 12.

24) Исто, стр. 3.

шати здравље мајки; 6) Борба против ХИВ / АИДС-а, маларије и других болести. 7) Осигурати одрживост животне средине. 8) Развити глобално партнерство за развој. Више од десет година након издавања Извештаја о друштвеној ситуацији у свету (2005) и даље је присутан огроман јаз у расподели дохотка, те поједини аутори с правом постављају питање: „како ће се ниво неједнакости између грађана света мењати у неколико наредних деценија?“²⁵⁾ Ако се доходовна конвергенција Азије и Запада настави, то ће бити снажан фактор конвергенције индивидуалних доходака, а свет ће се ускоро суочити, са ситуацијом у којој ће даљи успон урбане Кине почети да доприноси расту уместо смањивању глобалне неједнакости.²⁶⁾

Иако је циљеве утврдио УН они у суштини представљају одговорност владе која би требало да их постигне. Неки од њих имају врло директне импликације за пословање, док се други одnose на шире окружење у ком предузећа морају пословати. С обзиром на овај проширени скуп очекивања која се стављају пред пословање у складу са концептом „Троструке доње линије“ (*triple bottom line*), постоје значајне импликације на начин на који треба гледати на пословну етику. У циљу постизања одрживости у претходно дефинисаним подручјима, можда се очекује и превише у данашње време. Наиме, мало је производа, фирми или индустрије за које се поуздано може тврдити да су одрживи у пуном смислу те речи. Међутим, с појмом одрживог развоја широко се промовишу државне владе, предузећа, невладине организације и академске заједнице, што је очито битно да би се разумеле пуне импликације и оценила примена етике барем према потенцијалном доприносу одрживости.

ЛИТЕРАТУРА

Ђурђевић Зоран, Вуковић Славиша, „Мигрантска криза и терористичка претња“, *Српска политичка мисао*, број 4/2016, год. 23. vol. 54, стр. 217-232.

Ђурђевић Зоран, Радовић Ненад, *Криминалистичка оператива*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2015.

Клевернић Александар, „Развој глобализма као економског феномена и његов утицај на пољопривредну политику Европске уније“, *Српска политичка мисао*, број 4/2016, год. 23. vol. 54, стр. 153-168.

25) Бранко Милановић, *Глобална неједнакост*, Академска књига, Нови Сад, 2016, стр. 24.

26) Исто, стр. 24.

- Милановић Бранко, *Глобална неједнакост*, Академска књига, Нови Сад, 2016.
- Цвијановић Драго, Михаиловић Бранко, Пејановић Радован, *Пословна етика и комуницирање*, монографија, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2012.
- Bauman Zygmunt, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993.
- Beauchamp Tom, Bowie Norman, *Ethical Theory and Business*, 6th ed. Upper Saddle River NJ: Prentice-Hall, 2001.
- Bowie Norman, *Business Ethics: A Kantian Perspective*, Oxford: Blackwell, 1999.
- Brown Marwin, *The Ethical Process: An Approach to Disagreements and Controversial Issues*, 3rd ed., Upper Saddle River NJ: Prentice-Hall, 2003.
- Crane Andrew, „Marketing and the Natural Environment: What Role for Morality?“, *Journal of Macromarketing*, 20(2), 2000, стр. 144-155.
- Dobson Andrew, „Environment Sustainabilities: An Analysis and a Typology“, *Environmental Politics*, 5(3), 1996, стр. 401-428.
- Donaldson Thomas, „Values in Tension: Ethics Away from Home“, *Harvard Business Review* (Sep-Oct), 1996, стр. 48-62.
- MacIntyre Alasdair, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, 2nd ed. Notre Dame, 1984.
- Mihailović Branko, Cvijanović Drago, „Business ethics and environmental problems“, *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, Vol. 13, Issue 3, University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine Bucharest, 2013, стр. 147-150.
- Moore Karl, Lewis David, *Birth of Multinational: 2000 Years of Ancient Business History*, Copenhagen Business School Press, and More and Lewis, Foundations of Corporate Empire, 1999.
- Nozick Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, New York: Basic Books, 1974.
- Parker Martin (Ed.), *Ethics and organizations*, London: Sage, 1998.
- Paulson Henry, „The gospel of globalisation: Business leaders must promote the social and economic benefits of liberalization“, *Financial Times*, November 13, 2001, стр. 20-26.
- Rawls John, *A theory of justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.
- Scholte Jan Aart, *Globalization: A Critical Introduction*, London: Macmillan, 2000.
- The Report of the World Social Situation 2005: The Inequality Predicament, United Nations Publications, New York, 2005.

Branko Mihailovic, Nenad Radovic

ETHICAL CHALLENGES IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Resume

The significance of this work is multiplied by the fact that the emphasis on ethics in the contemporary society and economy, but also its actuality. In fact, ethics is a very current topic, a debate that question it attracted a lot of attention of various stakeholders. Consumers like you are more demanding in relation to the company, and also the media, as well as to constantly keep their attention on the state and corporate abuses and failures of all other species. At the same time, it seems, the companies increasingly recognize that something is characterized as ethical might actually be good for business. A survey of ethical challenges in terms of globalization suggests that ethical issues and concerns with which we face today are no longer associated with the limited framework of national or regional scene.

These issues gain a global dimension and thus require global solutions. It is necessary to devise an ethical regulations covering the relevant aspects of globalization and international business and thereby consistent application. Consequently, states should adopt and implement such rules and regulations, because it is the most effective means to protect their citizens, national interests and the global environment from the dangers of free interpretation of ethics by international corporations. As business becomes increasingly less territorially fixed by corporations increasingly participating in international markets and thus presently confronted with new and different, sometimes even contradictory ethical requirements. Moral values, which are taken for granted in the domestic markets, they must take into consideration the moment when corporations enter into foreign markets.

Consequently, if a more detailed analysis of the global activities are readily identifiable multinational corporations as the dominant actors on the global level. Accordingly suggest the radical changes in the formulation of business objectives. This is a new conceptual framework for the assessment of not only business activities in particular, but also industrial and social development in general. The concept of sustainability refers to the long-term maintenance of the system in accordance with the environment, economic and social development. The introduction of social thinking within the area of sustainability was marked by a significant shift in the interpretation of this concept. The

key issue in the social perspective of sustainability is one that regards social justice.

Global communications, global products and global financial systems and capital markets are only the most conspicuous examples deterritorialisation in the world economy. There are many other areas in which globalization in this sense is a significant social, economic and political process. Consequently, globalization has important implications for ethics in society and business. In order to achieve sustainability in the previously defined areas, it may be expecting too much nowadays. In fact, it is the product, company or industry that can confidently claim to be sustainable in every sense of the word. However, with the concept of sustainable development is widely promoted state governments, businesses, nongovernmental organizations and the academic community, which is obviously important to understand the full implications and assess the application of ethics at least according to the potential contribution to sustainability.

Keywords: ethics, globalization, sustainable development, ethical dilemmas, internationalization, business ethics, multinational corporations

* Овај рад је примљен 08. марта 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Миљан Милисављевић

Београд

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ ЈАВНОЈ ДЕЛИБЕРАЦИЈИ

Сажетак

У нашем раду указали смо на неке проблеме са којима се суочава теорија делиберативних система, али смо исто тако покушали да понудимо и одређена решења за њих. Пре тога смо укратко приказали досадашњи развој теорије делиберативне демократије, односно три њене фазе. Затим смо истакли основне карактеристике теорије делиберативних система, као треће фазе у њеном развоју, ослањајући се на репрезентативни есеј Цејн Менсбриц и сарадника. Даље смо детектовали конкретне проблеме теорије делиберативног система, као што је однос делиберативне демократије и јавне сфере, као и проблем односа делиберативне демократије и укључивања и представљања грађана унутар делиберативног процеса. По нашем мишљењу кључни разлог за настанак теорије делиберативног система је немогућност теорије делиберативне демократије да превазиђе реалне препреке унутар демократског друштва, као и проблем представљања. Са тим у вези истакли смо Боманов покушај решења проблема представљања унутар теорије делиберативног система, као и алтернативне приступе теорији делиберативног система Овена и Смита. На крају смо изнели своје виђење горепомнутих проблема теорије делиберативних система и њихових решења тако што смо истакли неопходност да се фокус са делиберативног система премести на делиберативну праксу грађана, тако што би инсистирали на јачању њихових делиберативних капацитета и заузимању делиберативног става.

Кључне речи: делиберативни систем, пракса, представљање, мини-јавности, идеал

1. УВОД

Развој теорије делиберативне демократије, према мишљењу многих аутора¹⁾ до сада је прошао кроз три фазе. У првој фази развоја дошло је до формулисања идеала теорије делиберативне демократије. Да би се легитимне одлуке донеле потребно је да се политички оправдају давањем разлога у јавној расправи слободних и једнаких грађана. Међутим, потпуна имплементација делиберативног идеала у пракси није била могућа због реалних препрека које постоје у самим друштвима.

Покушај прилагођавања норми делиберативне демократије посебним друштвеним контекстима имало је за последицу отпочињање друге фазе њеног развоја. Тада је од стране заступника ове теорије учињен напор у правцу осмишљавања начина примене делиберативних норми у смислу разних делиберативних форума попут мини-јавности у којима је на микро плану дошло до спровођења делиберативног процеса. Интенција теоретичара треће фазе развоја делиберативне демократије била је, ипак, да се дође до институционализације, а не да њено практично спровођење остане само у оквиру мини-јавности.

Због тога је фокус премештен на развој теорије делиберативних система. У последње време теорија делиберативног система све више бива мета критике, што нам говори да то вероватно неће бити и последња фаза у развоју теорије делиберативне демократије. Са тим у вези ми ћемо у нашем раду изнети основне идеје у вези са концепцијом делиберативног система, као и одређене приговоре и критике. На крају ћемо изнети своје виђење теорије делиберативног система, узимајући у обзир поменуте критике, где ћемо покушати да истакнемо добре и лоше стране ове концепције, што би за последицу могло да има нови предлог за повезивање и унапређење теорије и праксе делиберативне демократије.

1) Stephen Elstub, „The Third Generation of Deliberative Democracy”, *Political Studies Review*, Political Studies Association, London, 8, 2010, стр. 291-307; Jane Mansbridge, James Bohman, Simone Chambers, Thomas Christiano, Archone Fung, John Parkinson, Dennis Thompson, Mark Warren, „A systemic approach to deliberative democracy”, *Deliberative systems*, (Eds. John Parkinson, Jane Mansbridge), Cambridge University press, Cambridge, 2012, стр. 1-26.

2. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ ТЕОРИЈЕ ДЕЛИБЕРАТИВНОГ СИСТЕМА

У овом делу нашег рада представићемо основне идеје теорије делиберативног система. Како би што прецизније и јасније експлицирали поменуте идеје повремено ћемо реферисати на репрезентативни есеј *Џејн Менсбриџ (Jane Mansbridge) и групе аутора, под називом „A systematic approach to deliberative democracy“*²⁾. Теорија о делиберативним системима представља последње достигнуће и тренутну фазу у развоју теорије о делиберативној демократији, па због тога и јесте у предности у односу на нека досадашња виђења. Како би се основни принципи делиберативне демократије сачували од потпуног одвајања од своје изворне форме, а услед константних прилагођавања разним друштвеним контекстима, било је потребно вратити их у оквир теорије. Због јаких захтева који проистичу из основних норми делиберативне теорије било је неопходне исте прилагодити друштвеној и политичкој пракси. Међутим, то је за последицу имало велику теоријску флексибилност, чак толику да је претило да она (теорија) буде потпуно деформисана. И поред великог напора аутора ове теорије да што више имплементирају њене основне норме у друштвену стварност и тако је квалитативно трансформишу у смислу неког новог друштвеног дизајна, ипак, због реалних проблема на том плану то се није десило. Неефикасност на практичном плану као и могућност деформације скупа принципа на теоријском плану условила је настанак треће фазе у развоју делиберативне демократије у виду теорије делиберативног система. Пошто постојећи форуми и институције унутар демократских друштава нису имали капацитет да на делиберативан начин оправдају донете одлуке било је потребно да се тако нешто уради на системски начин. То значи да због комплексности данашњих друштава, у смислу његове величине и броја грађана, није било могуће да сви делови једног друштва буду делиберативни, већ је битно да неки његови појединачни делови буду такви. На овај начин се омогућава делиберација на више места истовремено, где се у међусобном односу делова ствара један делиберативан систем. Ова концепција замишљена је тако да иако нису сви делови делиберативни битно је да они доприносе томе да систем у крајњој инстанци буде делиберативан. То је могуће због тога што се на различитим местима разматрају важна контекстуал-

2) Jane Mansbridge, James Bohman, Simone Chambers, Thomas Christiano, Archone Fung, John Parkinson, Dennis Thompson, Mark Warren, „A systemic approach to deliberative democracy“, нав. дело, стр. 1-26.

на питања која имају различити делиберативни значај за систем у целини.

Како би што прецизније конципирали своју теорију њени заступници дефинишу делиберативни систем као такав систем који „обухвата приступ политичким конфликтима и решавању проблема заснован на разговору-кроз аргументовање, демонстрирање, изражавање и убеђивање“³⁾.

Овако замишљен делиберативан систем нема механицистички карактер, што ће рећи да промене на једном његовом делу не значе нужно и промене на неком другом делу. Због тога се према систему треба односити као према целини, док његове делове треба посматрати независно, јер он садржи много подсистема који функционишу самостално са различитим степеном делиберативног капацитета, па, чак, и потпуно без таквог капацитета. Иако се то коси са одређеним делиберативним нормама аутори ове теорије сматрају да се и такви садржаји могу касније делиберативно оправдати и да могу допринети квалитету система у целини. Сматрамо да овакав став заступника теорије делиберативних система није и не може бити оправдан из позиције политичког идеала делиберативне демократије и овим ћемо се детаљније бавити у оквиру критике теорије делиберативног система касније у нашем раду.

Што се тиче питања самих граница делиберативног система, односно граница примене делиберације, оне су врло флуидне, чак толико да се делиберација може применити и у недемократским друштвима, међутим, фокус његових аутора је пре свега на „делиберативним демократским системима, који су дефинисани нормама, праксама и институцијама демократије“⁴⁾.

Рекли смо да делиберативни систем у себе интегрише многа делиберативна места, која тако оцртавају његове границе и оне се простиру унутар институција, дуж владиних и невладиних организација, где се у комуникацији различитих актера, индивидуа и група, утиче на доношење битних одлука. На основу тога се може закључити да се у оквиру система налазе четири главне арене које улазе у делиберативне системе. Ту се мисли на места или арене формалне сфере, у којима се доносе обавезујуће одлуке државе, затим места и активности која су директно повезана са припремањем тих одлука, затим места где се воде неформални разговори повезани са тим одлукама, као и арене формалног и неформалног разговора повезане са одлукама о питањима од општег интереса.⁵⁾

3) Исто, стр. 4-5.

4) Исто, стр. 8.

5) Исто, стр. 9.

Ово на први поглед изгледа као врло прогресиван моменат саме теорије, јер се овим одлучивање и доношење битних друштвених одлука измешта из званичних институција и обухвата друштво у целини, међутим, да ли заиста делиберативни систем омогућава да већина грађана утиче на доношење битних одлука? Овим питањем детаљније ћемо се бавити касније када будемо расправљали о питању односа делиберативног система и јавне сфере, као и о питању односа делиберативног система и партиципације и представљања грађана.

Како би делиберативни систем сачувао што више свој делиберативан карактер његови аутори уводе три основне функције које би требало то да омогуће. Иако нема потпуног слагања о томе које су најважније функције делиберативног система, ипак, могу се издвојити три најбитније: епистемичка, етичка и демократска.

Епистемичка функција делиберативног система је у томе да „производи преференције, мишљења и одлуке које су исправно формиране на основу чињеница и логике, а као резултат разложног разматрања“.⁶⁾

Етичка функција делиберативног система је у томе да „обезбеди међусобно уважавање свих учесника у делиберативном процесу“.⁷⁾ Она има за циљ да истакне моралну вредност читавог система. Као последња функција, али не мање важна од претходне две, је и демократска функција делиберативног система. Она се суштински односи на равноправно учешће свих учесника делиберативног процеса. Када говоримо о ове три функције треба напоменути и то да оне често могу бити у међусобном сукобу унутар делиберативног система. Нису све и у свим деловима система подједнако наглашене, оно што је битно је да се то неће одразити на нормално функционисање система као целине. Међутим, функције делиберативног система биле су мета критике, јер су неки аутори сматрали да оне нису довољно убедљиви критеријуми за евалуацију степена делиберације самог система, пошто, према њиховом мишљењу, оне нису довољно јаке и обавезујуће као неки стандарди делиберативне демократије.⁸⁾

Према мишљењу аутора ове теорије „идеал делиберативног система то је група лабаво повезаних заједничких институција и

6) Исто, стр. 10.

7) Исто.

8) David Owen, Graham Smith, „Survey Article: Deliberation, Democracy, and the Systemic Turn“, *The Journal of Political Philosophy*, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 2, 2015, стр. 213-234.

пракси које заједно остварују три функције...“.⁹⁾ Међутим, унутар оваквих система постоји пет патологија које ометају потпуно приближавање поменутом идеалу.¹⁰⁾ Поменуте патологије би биле: „чврста повезаност, неповезаност, институционална доминација, друштвена доминација, дубоко укореења пристрашност“.¹¹⁾

Иако смо раније говорили о томе да је предност делиберативног система у томе што ако се деси да одређена институција не функционише то може бити надокнађено неком другом, када су институције сувише повезане унутар система онда та могућност не може да дође до изражаја и цео систем бива тиме погођен. Други недостатак у поменутим системима била би потпуна одвојеност његових делова тако да „добри разлози из једног дела не могу да допру до другог дела система“.¹²⁾

Такође, трећи велики проблем у функционисању делиберативног система је „када један његов део био делиберативан или не потпуно доминира над осталим деловима“.¹³⁾ Насупрот томе, а као четврта велика опасност по делиберативни систем, је друштвена доминација, која се огледа у томе да „одређени друштвени интерес или друштвена класа врше непримерени утицај или контролу на многим деловима система“.¹⁴⁾ И на крају последњи велики проблем за делиберативни систем је тај када су грађани, законодавци и администрација толико подељени између себе на основу идеолошких, етничких, религиозних и других разлика, тако да међу њима нема никакве комуникације.¹⁵⁾

3. КРИТИКЕ ТЕОРИЈЕ ДЕЛИБЕРАТИВНОГ СИСТЕМА

Ово би укратко био опис теорије делиберативних система, као актуелног достигнућа у развоју делиберативне теорије. У наставку ћемо се још детаљније позабавити идејама које проистичу

9) Jane Mansbrige, James Bohman, Simone Chambers, Thomas Christiano, Archone Fung, John Parkinson, Dennis Thompson, Mark Warren, „A systemic approach to deliberative democracy“, нав. дело, стр. 22.

10) Исто.

11) Исто.

12) Исто, стр. 23.

13) Исто, стр. 23.

14) Исто, стр. 24.

15) Исто, стр. 1-26.

из ове теорије, а кроз призму одређених критичких разматрања. Као што је раније наведено теорија делиберативног система настаје као последица нужног развоја делиберативне демократије од њених општих и почетних теоријских принципа, па преко усаглашавања поменутих принципа са друштвеном стварношћу, до њеног системског уобличавања. Са тим у вези Елстуб (*Stephen Elstub*) и Меклаверти (*Peter McLaverty*) свом есеју „Ten issues for a deliberative system“¹⁶⁾ износе и постављају десет кључних питања теорији делиберативног система која, према њиховом мишљењу, могу да омету даљи развој делиберативне теорије у правцу делиберативног система. Тих десет питања они смештају унутар теорије делиберативног система и на тај начин, а на основу њених основних принципа функционисања, добијају и одређене одговоре и решења. У неким случајевима проблеми бивају лако превладани од стране ове теорије или она успева да промени саму природу тих проблема. Такође се у том смислу посебна пажња поклања оним, већ поменутих патологијама, које посебно оптерећују теорију делиберативног система.

Десет кључних питања којим су се бавила ова двојице аутора су: 1) величина и делиберативна демократија, 2) конфликт и делиберација, 3) неједнакост и делиберативна демократија, 4) стручност и делиберативна демократија, 5) плурализам и делиберативна демократија, 6) интереси и делиберативна демократија, 7) психолошки атрибути, 8) јавна сфера и делиберативна демократија, 9) делиберативно учешће и представљање и 10) мини-јавности.¹⁷⁾

Нећемо се бавити детаљно свим горепоменутих питањима јер су аутори на већину ових питања одговорили позитивно, односно сматрају да делиберативни систем може у највећем делу да се избори са тим проблемима, већ ћемо нашу пажњу усмерити на два, по нама најзначајнија питања, на која, по нашем мишљењу, делиберативни систем не може да пружи адекватне одговоре. Та два питања била би однос делиберације и јавне сфере (8. питање), као и однос делиберације и учешћа и представљања (9. питање). Напомињемо да ћемо приликом експликације ова два питања повремено реферисати и на питање мини-јавности (10. питање).

То је зато што се питање односа јавне сфере и делиберативног система, статус делиберативне партиципације и представљања унутар делиберативног система, као и, на крају, али не најмање важно, функционисање мини-јавности унутар делибера-

16) Stephen Elstub, Peter McLaverty, *Ten issues for deliberative system*, Internet, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2303026, 2013. pdf, 10/01/2017.

17) Исто.

тивног система, суштински тичу исте ствари, односно практичног функционисања делиберативног система.

Применљивост норми делиберативне демократије у политичкој пракси од фундаменталне је важности, по нашем мишљењу. Никада не смемо да изгубимо из вида зашто је и због чега настала делиберативна демократија. Идеал делиберативне демократије био је и остао њена потпуна институционализација, односно организација друштвеног и политичког живота у складу са делиберативним нормама.

Идеал те врсте још није до сада у потпуности заживео у неком одређеном демократском друштву, што не значи да се то никада неће десити. Иако се сам идеал до сада није реализовао у потпуности, ипак, одређене форме те врсте могле су се очитовати у неким друштвима на различитим нивоима, што је ауторима теорије делиберативног система дало за право да то стање теоријски уобличи на начин делиберативног система и тако донекле одустану од самог идеала.¹⁸⁾

Међутим, провера теоријских поставки, одвија се у неким практичним условима, поготову када се ради о теоријама на основу чијих принципа се организује одређено друштво. Ако се то друштво организује због одређених грађана који у њему егзистирају, онда се њихови ставови и преференције морају уважавати. Зато су одговори на питања јавне сфере, партиципације и представљања, као и мини-јавности у оквиру делиберативног система од суштинске важности за саме грађане. Међутим, како по нашем мишљењу, тако и по тврђењу Елстуба и Меклавертија,¹⁹⁾ одговори на ова питања не могу бити оптимистична. Зашто? Зато што се у већини демократских друштава, а због начина политичке организације друштва, преференције грађана тумаче и артикулишу преко одређених политичких представника у различитим демократским телима и форумима. Веза јавне сфере, како формалне и тако и неформалне, односно партиципација грађана, као актера у политичком животу, са разним форумима одлучивања, увек је посредна. То је зато што доминантну улогу у артикулацији преференција грађана, као и у њиховом представљању имају политичке партије, које су главни посредници између грађана и тела у којима се одлучује. Без обзира на ангажованост грађана у неком делиберативном процесу, који има за циљ достизање истинских преференција, њихова достигнута, а квалитативно другачија мишљења, неће аутентично бити представљена.²⁰⁾

18) Stephen Elstub, Peter McLaverty, *Ten issues for deliberative system*, нав. дело.

19) Исто.

20) Исто.

Због свега горереченог делиберативни систем биће озбиљно угрожен потпуном одвојеношћу два суштински битна елемента, тако да он нема адекватан одговор на описане изазове. О улози мини-јавности у делиберативном систему постоје опречна мишљења. Признаје им се да су осмишљене и функционишу по делиберативним принципима, односно да захваљујући томе што своје учеснике бирају на основу случајног или стратификацијског узорка представљају одређено друштво у малом. Такође, свако од учесника у мини-јавностима има једнаку могућност да изнесе свој став и да утиче на крајњи резултат.

Међутим, неки од аутора сматрају да увођење мини-јавности у делиберативни систем може само да наруши постојећи еквилибријум тако што ствара нове грађане „експерте“, а политичке партије и друге интересне групе ставља у неповољнији положај.²¹⁾

Други аутори износе став са којим смо у принципу сагласни да оне не могу потпуно и адекватно да утичу на доношење крајњих одлука зато што њихови резултати не допиру или немају већег утицаја на форуме одлучивања,²²⁾ док Елстуб и Меклаверти у свом раду тврде да „мини-јавности доприносе спајању делова система, па су оне врло битне за међусобно повезивање“.²³⁾

Ипак, можемо рећи да је уочљив велики недостатак делиберативног система, јер његови кључни моменти остају потпуно одвојени тако да се може изразити озбиљна сумња у то да ли је он истински делиберативан. Евидентно је да постоји огроман јаз између делиберације унутар јавне неформалне и формалне сфере.

Овај дефицит делиберативног система је последица тога што се кључни и најважнији елемент делиберативне демократије, а то су грађани и њихове преференције, ставља у подређени положај у односу на систем. Због тога делиберативни систем, по мишљењу Дејвида Овена (*David Owen*) и Грејема Смита (*Graham Smith*), стоји у односу забрињавајуће тензије према делиберативној демократији као политичком идеалу, јер, по њиховом мишљењу, „тренутне артикулације делиберативног система могу да резултују тиме да се

21) Jane Mansbridge, James Bohman, Simone Chambers, Thomas Christiano, Archone Fung, John Parkinson, Dennis Thompson, Marke Warren, „A systemic approach to deliberative democracy“, нав. дело, стр. 1-26.

22) Robert Goodin, *Innovating democracy: Democratic Theory and Practice after the Deliberative Turn*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 1-313.; Graham Smith, *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, стр. 1-232.

23) Stephen Elstub, Peter McLaverty, *Ten issues for deliberative system*, нав. дело.

систем сматра делиберативним иако нема скоро ништа са делиберацијом између грађана”.²⁴⁾

Циљ нашег рада до сада није само критика идеје делиберативног система, јер смо у уводу, па и током овог критичког приступа истакли на више места и његове добре стране. Сматрамо да је појава теорија делиберативног система у општем развоју теорије о делиберативној демократији нужан корак. Досадашња немогућност потпуне институционализације делиберативне демократије натерала је ауторе да своју пажњу усмере ка делиберативним системима. Зашто је то тако?

Ако погледамо само кретање идеје делиберативне демократије од настанка до данас видећемо да је ишла од теорије ка пракси, па назад ка теорији. Због флексибилног и контекстуалног тумачење њених основних норми са циљем да се што више прилагоде друштвеном контексту, а не би ли се на тај начин дошло до њене институционализације, настала је опасност да се потпуно одвоји од својих теоријских основа. Како се то не би десило одређени аутори приступили су изградњи нове делиберативне теорије, у смислу теорије делиберативних система. Немогућност потпуне институционализације делиберативне демократије није прошло без последица по њен даљи теоријски развој.

Према нашем мишљењу главни узрок и разлог за тај неуспех лежи у немогућности аутора делиберативне демократије да на адекватан начин реше проблем партиципације и представљања унутар одређеног друштвеног контекста. Проблем партиципације и представљања сматрамо кључним у смислу потпуне имплементације делиберативних норми. Делиберативни политички идеал једног друштва би био да грађани буду доносиоци закона.

Међутим, иако по уставу грађани јесу носиоци суверенитета, нису у стварној политичкој пракси директни доносиоци одлука, а посебно нису они који те одлуке спроводе. Због тога се проблем представљања сматра кључним, где би његовим решењем лакше дошли до остварења делиберативног идеала. Неуспех на пољу институционализације делиберативне демократије, односно немогућност промене институционалног оквира у ком би се практично представљање и одлучивање одвијало по делиберативним принципима, условио је повлачење на теоријски ниво.

Теорија делиберативних система по нашем мишљењу представља компромисно решење након тога што политички идеал

24) David Owen, Graham Smith, „Survey Article: Deliberation, Democracy, and Systemic turn“, нав. дело, стр. 218.

делиберативне демократије није потпуно реализован. Теорија делиберативног система је задржала интенцију ка потпуној и заокруженој концепцији, где би делиберативни елементи били дистрибуирани по читавом систему и на различитим нивоима. Међутим, желећи да премости све практичне препреке које реално постоје и онемогућавају остварење делиберативног идеала теорија делиберативног система креира један теоријски концепт са занемарљивим односом према делиберативној пракси. Аутори теорије делиберативних система су сматрали да ће тако лакше и једноставније створити један потпун нормативан оквир који неће бити оптерећен практичним ограничењима, већ ће захваљујући таквом концепцијском решењу моћи да превазиђу слабости ранијих теоријских покушаја.

Иако је овако замишљена теорија свеобухватна, флексибилна и контекстуална она, ипак, остаје теорија која главни акценат ставља на систем као такав, чиме се потпуно удаљава од политичког идеала делиберативне демократије. Потпуно апстрахује делиберативну праксу и њене главне актере, тј. саме грађане и њихову међусобну делиберацију, што, по нама представља, њен главни недостатак. Сматрамо да разлог дистанцирању од делиберативне праксе лежи у немогућности да се изађе на крај са проблемом представљања.

4. ПРЕДСТАВЉАЊЕ У ДЕЛИБЕРАТИВНОМ СИСТЕМУ

Суштински проблем који се стално јавља при сваком покушају имплементације идеала делиберативне демократије је проблем истинског представљања грађана, где би у складу са тим идеалом они требало да буду доносиоци одлука и закона. Мишљења смо да док се проблем представљања не реши на адекватан начин нема могућности да се делиберативна демократија потпуно институционализује.

Поменули смо раније када смо говорили о десет кључних питања постављених од стране Елстуба и Меклавертија да на 8. и 9. питање, а која се тичу односа делиберације и јавне сфере, као и односа делиберације и партиципације и представљања, теорија делиберативних система не може да адекватно одговори.

Такође, Овен и Смит у својој критичкој анализи теорије делиберативних система највише указују на то да се она све више удаљава од политичког идеала делиберативне демократије, однос-

но да има мало или скоро ништа са делиберацијом између грађана. У сличном тону интерпретирано је и инсистирање теорије делиберативних система на укључивању неделиберативних говорних чинова и пракси, иако постоји реална опасност угрожавања основних норми делиберативне демократије попут међусобног уважавања и слично, а све зарад одржања система и доприноса његовом „квалитету“.

На основу досадашњег излагања јасно се уочавају контуре проблема који оптерећује делиберативну демократију у намери њене институционализације. Понављамо то је проблем адекватног представљања грађана у једном демократском друштву. Због тога је више него оправдана потреба за даљим инсистирањем на институционализацији делиберативне демократије, јер у потпуном остварењу њеног идеала налази се и решење тог проблема. Теорија делиберативних система није и не може тај проблем да реши. Међутим, треба рећи да је међу заступницима ове теорије било оних који су тако нешто покушали. Ту пре свега мислимо на Бомана (*James Bohman*) и његов есеј „Representation in the deliberative systems“²⁵⁾ који заслужује посебну пажњу.

Џејмс Боман у свом чланку истиче да нема готових институционалних решења која би важила за сва демократска друштва, већ да данас настају нове плуралне форме демократског управљања, као и то да је потребно, а како би лакше разумели неопходност настанка нових институционалних решења, ослободити се старих идеја о демократији, јер њене институције тренутно пролазе кроз велике промене.²⁶⁾

Оно што њега највише интересује је промена демократске праксе у погледу представљања. Наравно, нове демократске праксе не могу бити спроведене под старим условима, у смислу класичног изборног система, већ оне захтевају нове околности. Такве околности може да обезбеди делиберативна демократија у оквиру делиберативног система. У том смислу он сматра да данас представљање није само потреба модерних држава уведена због њихове величине, већ је то значајно средство на основу кога легитимност демоса може бити изражена.²⁷⁾

Он хоће да каже да овлашћеност грађана који делују унутар делиберативног система на начин представљања других не потиче

25) James Bohman, „Representation in the Deliberative System“ in: *Deliberative systems: Deliberative democracy at the large scale* (eds. Jane Mansbridge, John Parkinson), Cambridge University Press, Cambridge, 2012, стр. 72-94.

26) Исто, стр. 72-94.

27) Исто, стр. 72-94.

од неког изборног процеса, јер би у том случају они формирали неко друго парламентарно тело, што овде није случај. По Боману овај проблем се може решити једном када се увиди да нема једног извора овлашћења, већ ауторитет за давање овлашћења грађанима за представљање других грађана мора бити расподељен преко различитих институционалних локација, од неформалних до извршних, судских и законодавних грана власти, где је свака од њих у стању да расподели задатке представницима грађана.²⁸⁾

У оцени самих делиберативних система пошли смо од разлога за увођење ове концепције и сматрамо да је неуспех на пољу потпуне институционализације делиберативне демократије довео до компромисног решења. Слажемо се да је прилагођавање реалним друштвеним контекстима морало да доведе до лабављења основних делиберативних норми, међутим, кључни проблем који је оптерећивао функционисање демократије, а који је, по нашем мишљењу, и довео до настанка делиберативне демократије – то је проблем представљања.

Тај хијатус између уставних права грађана да бирају и буду бирани и политичке праксе у којој се у политичким форумима одлучује без утицаја велике већине грађана на доношење битних политичких одлука, довео је до тога да се у оквиру политичке теорије нађе оптимално решење које ће бити примерено стању демократских друштава. Требало је инкорпорирати све, или бар већину делиберативних норми у одређени друштвени контекст, како би се демократска друштва учинила бољим.

Касније теоријско оправдавање једне такве ситуације имало је за последицу настанак теорије делиберативних система. Показали смо раније да се теорија делиберативних система потпуно одвојила од политичког делиберативног идеала, стављајући акценат више на неделибераивне елементе, а све у функцији самог система. Инсистирање на систему више него на делиберацији довео је до тога да се неделибераивни говорни акти, иако супротни основним делиберативним нормама, добију значајно место унутар самог система.

Због својих иманентних слабости овакав концепт оправдано бива критикован од стране одређених аутора, попут Овена и Смита на пример. Они не остају само на критици теорије делиберативних система, већ скицирају и два алтернативна приступа овом проблему. Први предлог остаје у оквиру традиције делиберативне демократије фокусирајући се на унапређење „делиберативног става“ код грађана у њиховим неформалним и формалним односима.

28) James Bohman, „Representation in the Deliberative System“, нав. дело, стр. 72-94.

Што се тиче другог алтернативног приступа он се фокусира на делиберацију унутар демократског система.²⁹⁾

Овим скицираним предлозима признаје се да теорија делиберативних система мора бити унапређена тако што би морала да обнови везу са делиберацијом грађана, односно њеним политичким идеалом. Истицање вредности делиберативних норми, попут међусобног уважавања, као и подстицање развоја делиберативних капацитета грађана јесте оно што можемо прихватити и са чим се можемо сагласити.

Међутим, инсистирање Овена и Смита на остајању у оквиру система, додуше сада демократског а не делиберативног, доказује да идеолошка зависност од система, која је, по нашем мишљењу, онемогућила покушај институционализације делиберативне демократије, и сада онемогућава слободно сагледавање могућности квалитативног трансформисања демократског друштва. Такође се из датих предлога не види како на најбољи начин решити проблем представљања што је, како смо раније више пута нагласили, кључни проблем демократских друштава.

5. ЗАКЉУЧАК

На основу свега остаје нам да закључимо да ако се грађани изместе из центра збивања, односно буду подређени систему зарад његовог очувања, а противно интересима грађана, онда тај систем не може да буде ни демократски, а поготову не делиберативан. Наш критички осврт фокус са система премешта на саме грађане, који имају двоструки задатак. Први је да они буду носиоци „делиберативног става“, а што треба да буде последица перманентног јачања делиберативних капацитета, како би онда могли, а то би био њихов други задатак, да буду стални учесници у делиберативној пракси било лично било као представници других грађана.

ЛИТЕРАТУРА

Bohman James, „Representation in the Deliberative System“, in: *Deliberative systems: Deliberative democracy at the large scale*, (eds. Jane Mansbridge, John Parkinson), Cambridge University Press, Cambridge, 2012, стр. 72-94.

Goodin Robert, *Innovating democracy: Democratic Theory and Practice after the Deliberative Turn*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 1-313.

29) David Owen, Graham Smith, „Survey Article: Deliberation, Democracy, and Systemic turn“, нав. дело, стр. 213-234.

- Graham Smith, *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, стр. 1-232.
- Mansbridge Jane, Bohman James, Chambers Simone, Christiano Thomas, Fung Archone, Parkinson John, Thompson Dennis, Warren Mark, "A systemic approach to deliberative democracy", in: *Deliberative systems*, (eds. John Parkinson, Jane Mansbridge), Cambridge University press, Cambridge, 2012, стр. 1-26.
- Owen David, Smith Graham, „Survey Article: Deliberation, Democracy, and the Systemic Turn“, *The Journal of Political Philosophy*, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 2, 2015, стр. 213-234.
- Elstub Stephen, „The Third Generation of Deliberative Democracy“, *Political Studies Review*, Political Studies Association, London, 8, 2010, стр. 291-307.
- Elstub Stephen, McLaverty Peter, *Ten issues for deliberative system*, Internet, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2303026, 2013. pdf, 10/01/2017.

Miljan Milisavljevic

CONTEMPORARY CHALLENGES TO PUBLIC DELIBERATION

Resume

The aim of our study is was not only to point to some problems related to the theory of deliberative system, but also to offer some solutions. Before that we have briefly presented the development of deliberative democracy, its three phases. Then we have highlighted the main features of theory of deliberative system as third phase of development of deliberative democracy relaying on a representative essay by Jane Mansbridge et al.

Next, we have detected some specific problems of the theory of deliberative systems, such as the ratio of the deliberative system with the public sphere as well as relation of the deliberative systems to inclusion and representation of citizens within deliberative process. Also related to this is the problem of removal of the theory of deliberative system from political ideal of deliberative democracy which emphasized by Owen and Smith. After that we have discussed the reasons for the emergence of the theory of deliberative systems. In our opinion key reason for this is the inability of the theory of deliberative democracy to overcome the real obstacles within a democratic society as well as representation issue. In this sense we pointed out Bohman's attempt to solve the problem of representation within the theory of deliberative

system as well as alternative approaches to this theory by Owen and Smith.

In the end we have presented our view of the aforementioned problems of the theory of deliberative system and their solutions so we have emphasized that the focus of the deliberative system should be transferred to deliberative practice of the citizens so that would insist on strengthening their deliberative capacity and capturing deliberative stance. In order to rich the ideal of deliberative democracy we should do our best to transform current democratic institutions in a way to make them functioning in deliberative way. The deliberative system is not the way that would provide something like that because it's only goal is deliberative system itself. The three main issues that deliberative system is unable to deal with are: inclusion, representation and decision-making, so the ideal of deliberative democracy would be realized only if deliberative democracy be able to solve those problems in deliberative practice.

Keywords: deliberative system, practice, representation, mini-publics, ideal

* Овај рад је примљен 23. марта 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

САВРЕМЕНИ СУКОБИ И ЊИХОВО РЕШАВАЊЕ

УДК 355.01(091)

Српска политичка мисао

број 2/2017.

Прегледни

год. 24. vol. 56.

рад

стр. 117-134.

Срђан В. Старчевић

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

Срђан Благојевић

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

КРЕВЕЛДОВ СПОР СА КЛАУЗЕВИЦЕМ – ДА ЛИ ЈЕ СМИСАО РАТА ПОЛИТИЧКИ?

Сажетак

Проучавајући разлоге због којих модерне оружане снаге чак и изузетно моћних држава нису у стању да извојују победу у сукобима ниског интензитета Мартин ван Кревелд је дошао до закључка да се корен проблема налази у клаузевицевском схватању рата. У раду се разматрају кључни аргументи којима Кревелд настоји да побије Клаузевицево схватање рата као политичког инструмента: 1) постојање „нетројствених“ ратова, 2) успон тоталног рата који не само да није инструмент политике, него прети да прогута политику и 3) постојање ратова који се не воде због политичких циљева, него у име правде, религије и опстанка заједнице. Поред се и критички сагледавају Клаузевицеви и Кревелдови одговори на питања ко води рат, у чему је логика рата и зашто се воде ратови. Показано је да Клаузевицева теорија пружа одређени отпор Кревелдовом превредновању и да логика рата нужно лежи у политичкој равни, управо како је то тврдио Клаузевиц. Аутори доказују да јаз

између Клаузевицевог и Кревелдовог схватања узрока рата настаје због различитих перспектива из које ова два теоретичара посматрају рат. Закључено је да се непријатељи у рату боре за постизање својих циљева, то јест за остваривање/заштиту онога што опажају као свој интерес и/или ширење/одбрану својих (друштвених или групних) вредности, што је одређење циљева рата које уважава и Клаузевицев поглед одозго, визуру доносилаца политичких одлука, као и Кревелдов поглед одоздо, који рачуна са мотивима чланова друштва (групе) који иду у рат.

Кључне речи: рат, политика, друштвени сукоб, борба, политички циљ, интерес, вредност

1. КЛАУЗЕВИЦЕВСКИ УНИВЕРЗУМ

Пруски генерал и један од најзначајнијих теоретичара ратне вештине Карл фон Клаузевиц (*Karl von Clausewitz*, 1780–1831) у знаменитом делу „О рату“ изнео је свој поглед на рат и развио без премца најутицајнију теорију о овом старом пратиоцу људских друштава.¹⁾ Ову без премца најутицајнију теорију о рату израелски историчар и стратегист Матин ван Кревелд назива „клаузевицевским универзумом“²⁾ а суштину те теорије, синтезу големог и недовршеног дела, изразио је сам аутор: „Ова синтеза састоји се у схватању да је рат само део политичких односа, дакле, никако нешто самостално.“³⁾

Клаузевиц посматра рат као проширени двобој.⁴⁾ Учесници тог двобоја нису двојица супарника од којих је једном повређена част, док је други ту повреду начинио, па улазе у дуел због приватних разлога, већ државе које у борбу ступају имајући на уму неку политичку сврху. Оне, ипак, попут двојице рвача, настоје да једна

1) Питање о времену настанку рата није у потпуности разјашњено, али се релативно поуздано може рећи да је рат у данашњем смислу те речи постојао у неолиту. Види: Marylene Patou-Mathis, *Prehistorie de la violence et de la guerre*, Odile Jacob, Paris, 2013. Robert L. Carneiro, „Politička ekspanzija kao izraz principa eliminacije kroz konkurenciju“, u zborniku: *Politička antropologija* (priredio: Čedomir Ćupić), Fakultet političkih nauka, Ćigoja štampa, Beograd, 2002, стр. 205-210. и Срђан Старчевић, Илија Кајтез, Горан Вукадиновић, „Рат у светлу Босијеове филозофије историје и политичке етике“, *Војно дело*, МЦ „Одбрана“, бр. 1/2017.

2) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, стр. 41.

3) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951, стр. 521.

4) Исто, стр. 41, 497.

другој наметну своју вољу, напрезајући по потреби сва расположи-ва средства и показујући јачину своје воље.⁵⁾

Рат је за Клаузевица акт силе, страховити „чин насиља“⁶⁾ који има свој апстрактни и конкретни облик. Рат у апстрактном облику је необуздани, неумерени рат који тежи уништењу непријатеља (или макар његове оружане силе) као главном услову за постизање победе. У апстрактни рат не може се унети принцип умерености. То значи да рат по себи подразумева крајњу употребу силе и, мада га Клаузевиц назива апстрактним, није реч о у пракси немогућем рату. Пруски војни мислилац изричито тврди да се апстрактни рат у друштвено-историјској збиљи појавио под „безобзирним Бонапартом“.⁷⁾

За разлику од апстрактног, сваки конкретни рат инспирисан је одређеним политичким мотивима који имају ту моћ да учине да насиље у рату не експлодира, него да пулсира.⁸⁾ „Тако се и објашњава како без икакве унутрашње супротности може бити врло различитих ратова по важности и енергији; од рата до уништења па све до простог наоружаног осматрања.“⁹⁾ Колико ће рат бити жесток зависи од узрока који до њега доводе. „Што су узвишенији и јачи узроци рата, што више обухватају цело биће народа, и што је већа затегнутост која претходи рату, утолико ће се више рат приближавати свом апстрактном облику, тим ће више тежити потпуном савлађивању непријатеља, тим више се слажу ратни циљ и политичка сврха, и тим више рат изгледа војнички, а мање политички. Али, уколико су слабији узроци и затегнутости, утолико ће се мање природни правац ратног елемента, наиме сила, слагати са линијом коју прописује политика, утолико више мораће рат скренути са свога природног правца, утолико више се разликује политичка сврха од циља идеалног рата и утолико више рат као да добија политичко обележје.“¹⁰⁾

Пулсирање насиља условљено политичком сврхом предузимања рата доводи нас до Клаузевицевог славног одређења рата као инструмента политике, односно наставка политике другим средствима.¹¹⁾ Рат има своју граматику, али нема своју логику, јер је

5) Исто, стр. 41, 44.

6) Илија Кајтез, *Мудрост и мач, филозофи о тајнама мира и рата*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2012, стр. 407.

7) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 499.

8) Исто, стр. 53, 500, 520-521.

9) Исто, стр. 48.

10) Исто, стр. 54.

11) „Тако видимо да је рат не само политички акт, већ прави политички инструмент, продужење политичких односа, њихов наставак другим средствима.“ Исто, стр. 53.

његова логика увек у сфери политичког, што је посебно потцртавао Карл Шмит.¹²⁾

Клаузевиц је познат и по томе што је рат схватао као јединство трију елемената (Кревелд то назива „тројственим ратом“¹³⁾). Рат је, по Клаузевицевом мишљењу, спој: 1) мржње и непријатељства, које овај филозоф рата пореди са слепим природним нагонима, 2) игре вероватноће и случајности, „која га претвара у слободну делатност духа“ и 3) „подређене природе политичког инструмента, због чега припада разуму“.¹⁴⁾ Први елемент углавном припада народу, други војсци и војсковођи, а трећи влади (суверену или држави).¹⁵⁾ Рат је, дакле, у Клаузевицевој теорији схваћен као друштвена активност у којој у већини случајева (али не увек!) најзначајнију улогу – одређивања сврхе и постављања циља – има држава; он је активност која припада сфери политике.

Осим овог функционалног јединства, рат карактерише и једно унутрашње јединство одређено његовим циљем. У рату, истиче Клаузевиц, постоји само један успех и то онај крајњи. „У овој претстави је, дакле, рат недељива целина, чији делови (поједини успеси) имају вредности само у односу према овој целини. Заузимање Москве и пола Русије 1812 године било би за Бонапарту од вредности само тада, да му је оно остварило намеравани мир.“¹⁶⁾ Клаузевиц је, дакле, као земљак и савременик Хегелов, сматрао да целина претходи деловима, тј. да делови имају смисао само у оквиру целине, а не сами по себи.¹⁷⁾

12) Срђан Старчевић, Илија Кајтез, Горан Вукадиновић, „Рат у средишту политичког – актуелност Шмитовог погледа на рат“, *Војно дело*, МЦ Одбрана, Београд, бр. 1/2016, стр. 102-121.

13) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 42.

14) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 55.

15) О спорењима у вези са суштином тројственог рата шире у: Christopher Bassford, „The Primacy of Policy and the ‘Trinity’ in Clausewitz’s Mature Thought“, in: *Clausewitz in the Twenty-First Century* (eds. Hew Stracher, Andreas Herberg-Rothe), Oxford University Press, Oxford, 2007, стр. 74-90 и Edward J. Villacres, Christopher Bassford, „Reclaiming the Clausewitzian Trinity“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Autumn 1995, стр. 9-19.

16) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 501.

17) Хегел је, величајући моћ пруског краља, записао: „Он је ђврст и непосредан ђвор целине“, цитирано по: Dragoljub Mićunović, *Istorija društvenih teorija*, том 1, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010, стр. 526. „Hegel je isticao da je istina celina, a kada se celina razbije na deliće, nema više istine, jer nema celine.“ Đuro Šušnjić, *Teorije kulture*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, стр. 138. Шире о утицају немачког класичног идеализма на Клаузевица: Илија Кајтез, *Мудрост и мач, филозофи о тајнама мира и рата*, нав. дело, стр. 421-424.

Клаузевицева теорија о рату извршила је мањи или већи, али несумњив утицај на многе филозофе, социологе, политикологе и стратеге који су покушали да дефинишу рат.¹⁸⁾

2. КРЕВЕЛДОВА КОМЕТА

Проучавајући разлоге због којих модерне оружане снаге чак и изузетно моћних држава нису у стању да извојују победу у сукобима ниског интензитета Мартин ван Кревелд (*Martin van Creveld*) је дошао до закључка да корен проблема сеже дубоко у начин на који стратеги поимају рат. Они, наиме, рат траже у „клаузевицевском универзуму“, али им суштина савременог рата измиче, јер је сам рат доживео трансформацију. Зато је Кревелд подвргао Клаузевицеву теорију рата критици, настојећи да је превреднује и тврдећи да се она односи само на један прилично ограничени период европске историје, а чак ни у том релативно кратком периоду није релевантна за разумевање свих ратова.

Интригантно и смело Кревелдово превредновање клаузевицеве теорије, које је по објављивању врло брзо постало и утицајно, почива на три кључне примедбе које савремени теоретичар рата упућује деветнаестовековном.

Прва Кревелдова примедба односи се на тројственост рата. Рат, сматра Кревелд, није био тројствени у дугом периоду историје пре настанка модерних држава (дакле, пре 1648), затим ван граница Европе пре њеног колонијалног утицаја и процеса деколонизације, а чак ни у Клаузевицево доба држава није била једини ентитет који је водио рат. Рат је могао да води народ, а не држава, као што је то чинио шпански народ против француске војске после 1808. Рат могу да воде и побуњеници, герилци и терористичке организације, а не само државе са регуларним оружаним снагама.¹⁹⁾

Друга критичка стрела коју Кревелд одапиње на Клаузевицеву теорију је она која доноси спознају да крај европског „ограниченог“ и успон тоталног рата значи и да рат више није наставак политике. У Првом светском рату – који је уједно и први тотални рат – дошло је до масовних мобилизација читавих друштава која су се нашла у смртоносном загрљају. Тако је рат, уместо да буде наставак политике, претио да прогута државу, владу, народ, политику и економију. Уместо да рат буде инструмент у рукама државе,

18) Види: Живојин Мишић, *Стратегија*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1993, стр. 8-13. и Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, стр. 696.

19) Martin van Creveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 55-66.

владе, народа, политике или економије, све ово је било у служби рата или је чак постало део рата.²⁰⁾

Треће, по Кревелдовом мишљењу рат се не води увек због интереса и политичких циљева. Током историје, људи су ратовали и због задовољења правде, религије и голог опстанка заједнице. То значи да се на рат може гледати и као на инструмент правде или религије, али и као на питање живота и смрти заједнице.²¹⁾

Кревелд је, дакле, настојао да побије Клаузевицеве одговоре на питања ко води рат, где лежи логика рата и зашто се води рат. Клаузевиц тврди да рат воде државе, да је логика рата у сфери политике и да се рат води због неког политичког циља (интереса). Кревелд је мишљења да рат могу да воде различити ентитети (од држава, преко побуњеника и гериле до терористичких и криминалних организација), да је логика рата само у једном временски ограниченом периоду и на релативно уској територији била у сфери политике, и да се рат не води због политичких интереса јер „мртви људи немају интересе“, него због „воље за борбом“ и слободе, усредсређености и изједначавања људи које борба у рату подразумева.²²⁾

Сложене феномене, међу којима је и рат, тешко да може да објасни само једна теорија. Зато о таквим појавама и постоји мноштво теорија од којих се свака заснива на недостацима и критици претходне, али и на њеним сазнањима и увидима. „Теорије о којима је овде било речи, ако и немају исту спознајну моћ, имају једнака спознајна права да објасне и разумеју појаву, чиме се одбија помисао о теоријском анархизму, али и помисао о монополу једне теорије над другима.“²³⁾ Нова теорија критикује стару и настоји да је потисне, али оно што је највредније у старој теорији пружа отпор због чега и цела теорија показује одређену жилавост. Тако и Клаузевицева теорија о рату пружа одређени отпор Кревелдовом превредновању и то такав отпор који јасно показује да Кревелдове кључне примедбе нису ни изблиза онолико чврсте колико би се на први поглед могло учинити.

Тачност тезе да рат могу да воде и други ентитети, а не искључиво држава, данас се не може довести у питање.²⁴⁾ Кревелд је

20) Исто, стр. 49-55.

21) Исто, стр. 121-148.

22) Исто, стр. 150.

23) Đuro Šušnjić, *Teorije kulture*, нав. дело, стр. 189.

24) О ерозији државног монопола на оружану силу шире у: Patrick A. Mello, „In Search of New Wars: The Debate about a Transformation of War“, *European Journal of International Relations*, March 2010, стр. 1-13.

у потпуности у праву када тврди да ратове могу водити племена, црква, феудални господари, слободни градови, различите организације и читави народи. Али ни Калузевец није тврдио супротно. Пруски генерал и сам признаје да рат није одувек био искључиво посао влада, него да је то постао у доба када се „влада одвајала од народа и себе саму сматрала за државу“, тј. по његовом мишљењу у 17. веку.²⁵⁾ Клаузевиц је тврдио да се рат, у складу са духом који је завладао Европом у 17. и 18. веку, ограничио само на војску, али је одмах и додао да је крупна промена, нека врста коперниканског обрта у ратној вештини, наступила у Француској 1793. године и да од тада рат поново постаје ствар народа.²⁶⁾ Као илустрацију ширења те појаве у Европи Клаузевиц, век и по пре Кревелда, узима пример народног устанка против Наполеонове власти у Шпанији. Он дословно потврђује: „У Шпанији је рат само од себе постао народна ствар“, а примећује да су постојали слични напори и у Аустрији, Русији и Пруској.²⁷⁾ Према томе, Кревелдова тврдња да је Клаузевиц организовано насиље сматрао ратом „једино ако га води држава, за државу и против државе“,²⁸⁾ стоји на стакленим ногама. Пре би се могло рећи да је Клаузевиц углавном писао о таквим ратовима јер су се у временском периоду који је он сматрао релевантним за ратну вештину његовог доба такви ратови најчешће водили, али је филозоф рата уочавао да постоје и други/другачији ратови.²⁹⁾ Критичка стрела, дакле, није погодила циљ – мета је пала јер је већ била погођена.

Друго, и сам Клаузевиц је био свестан да је време ограниченог рата прошло и да ће се после Наполеона, ког назива самим богом рата, рат све више приближавати свом апстрактном облику. Не стоји, међутим, Кревелдова тврдња да је такав рат „самостално чудовиште“,³⁰⁾ изван политике, можда и изнад политике. Посматрајући Први светски рат, Кревелд истиче да је до 1916. рат постао толико независан од политике да ни најодлучнији државници нису били у стању да од њега побегну, што по његовом мишљењу оповргава Клаузевицеву тезу о рату као инструменту политике. Међутим, ако поглед усмеримо са Западног на Источни фронт, ви-

25) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 507-508.

26) Исто, стр. 509-511.

27) Исто, стр. 510.

28) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 44.

29) Постоје и мишљења да државу у Клаузевицевој теорији треба схватити као било коју заједницу. Bart Schuurman, „Clausewitz and the ‘New War’ Scholars“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Spring 2010, стр. 95.

30) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 51.

дећемо да је управо радикална промена политике у Русији после Октобарске револуције довела до окончања рата. Било је то дело политике, могло би се рећи чак и независно од ратних пораза, јер не би био јединствен случај да Русија на почетку рата трпи поразе, а да потом победи. Други пример можемо наћи у Француској у Другом светском рату: Петенова влада није прихватила оно што је Де Голу било кристално јасно – да се рат против нацистичке Немачке може водити и из француских колонија. Петенова политичка одлука довела је до тога да Француска закључи мир са Немачком, Де Голова је водила ка формирању Покрета отпора.

Када је реч о измештању рата из политичке сфере, било да је он схваћен као средство права/правде, религије или опстанка или му се даје засебна сфера, различита од политичке, правне, религијске и егзистенцијалне, постоји озбиљно неслагање између Клаузевицевог и Кревелдовог схватања политике и управо због те разлике постоји јаз између њихових теорија. Схватање рата као наставка права/правде или религије последица је сужавања политичког оквира. Кревелд политику своди на послове државе или владара.³¹⁾ Клаузевиц, насупрот томе, шири појам политике до њеног социолошког, па и филозофског схватања: „Претпостављамо да политика у себи сједињује и изједначаје све интересе унутрашње управе, па и интересе човечности и свега осталог што би филозофски разум могао да изрази; јер, политика по себи није ништа, већ само управљач свих ових интереса према другим државама. ... и политику овде можемо посматрати само као претставницу свих интереса целог друштва.“³²⁾ Тамо где Кревелд види државу, владу или суверена, Клаузевиц налази целокупно друштво са свим његовим интересима. Кревелд је ближи схватању политике као технике управљања, Клаузевиц нагиње ка одређењу политике као друштвене делатности или општег друштвеног процеса усмеравања друштва ка одређеним циљевима.³³⁾

Кревелд тврди да постоје три врсте неполитичког рата, које можемо разумети само у контексту правде, религије и борбе за опстанак. Ова тврдња заслужује подробно тумачење.

У средњовековном хришћанском свету рат је био „штап у рукама права“.³⁴⁾ Тачно је да је феудални поредак почивао на при-

31) Исто, стр. 122-123.

32) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 523.

33) О Клаузевицевом схватању политике и различитим интерпретацијама шире у: Christopher Bassford, „The Primacy of Policy and the ‘Trinity’ in Clausewitz’s Mature Thought“, нав. дело, стр. 84-87.

34) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 124.

знавању одређених права или, тачније, на разлици у правима и привилегијама, али то је управо било политичко, а не правно или поготово не праведно стање. Феудални поредак је политички поредак подупрт правом, а не само правни поредак. И сам Кревелд то имплицитно признаје када, објашњавајући рат као средство помоћу којег су се могле исправити „неправде“, напомиње да је „неправда“ била „главни концепт средњовековног политичког језика“.³⁵⁾ *Политичког*, дакле, а не *правног* језика. Чак и теорија о праведном рату коју је утемељио Аурелије Августин, а већементно промовисао Тома Аквински, подразумева да праведан рат може да води само законита власт,³⁶⁾ што значи да су и теолози рат смештали у ону раван којој припада и власт, а то је раван политике. У нашем времену, доктрина праведног рата не само што није негирала политичко лице рата, него изгледа „као да се остварује изрека Карла фон Клаузевица да је *рат само наставак политике другим средствима*“.³⁷⁾

Тачно је и да су током низа векова поредак у људским заједницама и власт једних људи над другима били подржани божанским ауторитетом, али ту је реч о узајамном утицају религије и политике и њиховој повезаности, а не о самој религији која је све аспекте друштвеног живота, па и друштвене сукобе – међу којима и рат – узела под своје. Из сфере религије може да потекне неки од извора легитимности власти, власт може бити у рукама свештеника, али то не значи да је религија истиснула политику, него да су се сфере политике и религије у неком друштвено-историјском моменту додирнуле и мање или више преклопиле.³⁸⁾ Кревелдов аргумент је да се у древна времена рат схватао нешто више од људских послова зато што је вођен или против људи које је Бог означио као своје непријатеље или да би неки свети циљ био постигнут, а не на пример због плена. Али, старо је социолошко знање да „Бог живи унутар социјалног јединства и истовремено је његов израз“.³⁹⁾ Ра-

35) Исто, стр. 124.

36) Зоран Кинђић, „Рат и духовност“, *Српска политичка мисао*, Београд, бр. 1/2016, стр. 299.

37) Миша Стојадиновић, Виолета Рашковић Таловић, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, Београд, бр. 1/2016, стр. 58.

38) „Оправданје власти помоћу религије, односно образовање друштвене свести да је послушност световној власти истовремено и верска обавеза, један је од најстаријих начина заснивања политичке обавезе поданика. ... Не само да је имала удела у световној моћи, него је црква тј. свећенство често судионик у њим су рукама световни владари били играчке.“ Војислав Становчић, *Политичке идеје и религија*, том 1, Удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2003, стр. 257, 267-268.

39) Georg Zimel, *Religija*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2015, стр. 62.

товати за свог бога, значи ратовати за своју заједницу (која поштује истог бога). Такође, рат за плен (или рат за ресурсе) сасвим извесно није био доминантан облик рата у палеолиту,⁴⁰⁾ а ни касније није плен био тај који је детерминисао рат; политика је то чинила. Чињеница је да су Густав Адолф и Оливер Кромвел⁴¹⁾ своје војнике надахњивали верским учењима и химнама – али ту је реч о коришћењу верског заноса у сврхе подизања борбеног духа или морала војске. То, наравно, не значи да и саме војсковође, политичари и краљеви нису били у верском заносу и да за њих питања религије нису била и интимно важна приликом одлучивања о или у рату, али су они увек своју војску и свој народ водили ка неком циљу. Циљ је можда имао доминантно верску ауру, али пут је нужно био политички, јер је то вођено кретање друштва ка одређеном циљу била сама политика. И у верским ратовима остваривани су политички циљеви (нпр. ослобађање припадника исте вере кореспондира са освајањем територије; уништење јеретика одговара хомогенизацији друштва и централизацији државне власти; ослобађање светих места значи и стицање нових феуда; свети рат против моћног непријатеља истовремено је и пут ка сопственом јединству). Религија је утицала на рат у мери у којој је утицала на политику, а рат је био и остао у политичкој сфери.

Не стоји ни аргумент Клаузевиевог критичара да се народ који се бори за опстанак не бори за своје интересе (него за нешто много веће), нити има владу способну да их формулише.⁴²⁾

Прво, током дугог периода постојања људских заједница оне нису развиле државу и нису имале владу у данашњем смислу те речи, али су ипак водиле политику, тј. биле су усмераване ка неким циљевима. Циљеве и интересе не мора да артикулише влада, то могу да ураде поглавице, родовске старешине, учени људи, старци, истакнути ратници, свештеници, итд. Ако искористимо пример борбе шпанског народа против Наполеонове војске (који и сам Кревелд употребљава када критикује тезу о држави као једином субјекту способном да води рат, али не узима га у обзир када је реч о артикулацији циљева борбе), видећемо да су на антифранцуско расположење, народни устанак и тешку борбу за ослобођење Шпа-

40) Robert L. Carneiro, „Politička ekspanzija kao izraz principa eliminacije kroz konkurenciju“, нав. дело, стр. 205-210.

41) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 133. Упореди: Čarls Tili, *Evropske revolucije 1492–1992*, CID, Podgorica, 2005, стр. 129.

42) Charles Esdaile, *Napoleon's Wars, An International History, 1803–1815*, Penguin Books, London, 2007, стр. 347 и Roger Parkinson, *The Peninsular War*, Wordsworth Editions, Ware, Hertfordshire, 2000, стр. 14-15, 107.

није 1808–1812. највише утицали конзервативни свештеници, племићи који су се противили апсолутистичким претензијама монарха и министра Годоја, официри жељни унапређења, па и уметници попут Гоје, а не шпанска влада нити њен краљ Карлос IV.⁴³⁾ Дефинисање циљева и интереса може да буде посао целе заједнице или њене елите, а не искључиво владе.

Друго, величина и значај циља не утичу на његов квалитет. Једна друштвена група (заједница, друштво) бори се за слободу, независност или опстанак, али не у апстрактном, него у политичком смислу. Једноставно, људи се не боре за индивидуалну слободу (независност), него за политичку слободу (независност) заједнице; они се не боре за свој лични, појединачни опстанак, него за опстанак своје заједнице. Спремност људи да се жртвују повећана је у ратовима за опстанак управо зато што је реч о колективном, а не о индивидуалном опстанку. Спремност на жртву, као и безобзирност према другима (онима који су ван друштвене групе) у свести чланова једне друштвене групе добија снажно оправдање управо у чињеници да тежи остваривању циљева групе који „по себи и за себе имају наиндивидуални, објективни карактер“.⁴⁴⁾ Диркемовим језиком речено, „нема моралне силе која би стајала изнад појединца, изузев колективне силе“.⁴⁵⁾

3. МОТИВИ БОРБЕ У РАТУ

„Рат је по своме правом значењу борба“, учи нас Клаузевиц, као што и Кревелд тврди да је суштина рата – борба.⁴⁶⁾ И заиста, ова додирна тачка Клаузевицевог и Кревелдовог схватања рата неспорна је. У рату се непријатељске стране међусобно боре, при чему интензитет борбе не мора да буде крајњи, јер је човечанство упознало и сурове ратове у којима су почињени геноциди (нпр. Други светски рат), али и ратове у којима скоро да и није било насиља (нпр. Англо-шведски рат 1810–1812). Сигурно је да модерно ратовање, осим оружане боре, подразумева и борбу без оружја, у којој су главна средства нпр. информатичка опрема или медији. Ипак, жестина рата као облика друштвеног сукоба испољава се управо у оружаном борби.

43) Georg Zimmel, *O tajni i tajnom društvu*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2015, стр. 93.

44) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 137.

45) Емил Диркем, *O подели друштвеног рада*, Просвета, Београд, 1972, стр. 123.

46) Упореди: Карл фон Клаузевиц, *O рату*, нав. дело, стр. 91. и Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 152.

Док се различити аутори који су се бавили феноменом рата слажу да је борба у његовој основи, различита су мишљења у вези са разлозима борбе. Никола Милошевић је уочио да поглед филозофа на један те исти предмет спознаје зависи од тога да ли он „свет са црквеног звоника или из црквене порте“,⁴⁷⁾ односно да ли појаву посматра „одозго“ или „одоздо“. Клаузевиц као чедо просветитељства рационално ставља изнад емоција, али ни њих не занемарује. У његовој теорији иза борбе се налази политички разлог, али политички процес није само рационалан, него и ирационалан. Клаузевиц рат и борбу посматра „одозго“, из визуре доносилаца крупних политичких одлука, свестан да се у рату непријатељи боре за своје циљеве „у сложенем, мултилатералном и интерактивном окружењу“.⁴⁸⁾ Насупрот томе, Кревелдов приступ је индивидуално-психологистички.⁴⁹⁾ Он рат види као последицу воље за борбом која је иманентна људском роду (мада не и сваком човеку). Узбуђење и екстаза коју људи доживљавају борећи се води их у стање крајњег доживљаја слободе и усредсређености. Суочавање с опасношћу подстиче код људи одлучност, смелост, понос и оданост.⁵⁰⁾ Кревелд гледа на рат „одоздо“, због чега закључује: „На крају, разлог због којег борба никада не може да буде питање од интереса – казано отворено – јесте тај што мртви људи немају интересе. Особа може да положи живот у име Бога, краља, земље, породице, или чак у име свега тога заједно... Тако схваћен, рат конституише крупан доказ да човека не мотивише себични интерес... Одсуство интереса код оних који пркосе смрти или умиру храбро, објашњава зашто их друштво толико велича, чак толико да, као грчки или нордијски хероји, постају богови и имају своје место у пантеону... Пошто онај који се бори све ризикује, оно за шта се бори мора се сматрати драгоценијим од његове крви... Бог, земља, народ, раса, класа, правда, почасти, слобода, једнакост, братство, спадају у исту категорију митова због којих су људи спремни да

47) „За оног ко гледа са црквеног звоника шаролика, сложена стварност људских бића стапа се у једну једину, једнобојну слику у којој се губе све разлике. И што је звоник виши, све мање види онај ко са њега гледа. Мени су зато увек били ближи они филозофи који на ствари овог света гледају из црквене порте. Они који имају око и ухо за оно што се разликује и супротставља и оно што чини саму суштину човековог постојања на земљи, таквог какво оно јесте и какво ће, по свему судећи, увек и бити.“ Никола Милошевић, *Сенке минулих љубави*, Нова књига, Подгорица, 2005, стр. 41-42.

48) Thomas Waldman, „Politics and War: Clausewitz’s Paradoxical Equation“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Spring 2010, стр. 6.

49) Валдман критикује Кревелдов приступ рату јер: 1) претпоставља да људи који иду у рат очекују да ће погинути, 2) потцењује значај припадности индивидуе групи и 3) примењује индивидуалистичку аргументацију на активност у коју су по дефиницији укључени колективи. Thomas Waldman, *War, Clausewitz, and the Trinity*, Department of Politics and International Studies, University of Warwick, June 2009, стр. 177.

50) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 149-160.

дају своје животе и због којих су то, у ствари, увек радили.⁵¹⁾ Због тога што вредностима које мотивишу људе за борбу признаје велики значај, борбени дух или морал војске у теоријском опусу Мартина ван Кревелда има значење оне константе која повезује његове књиге у којима се бави војском ратом, од *Командовања у рату* у коме је моралним снагама војске посвећено тек неколико реченица, али уз констатацију да „ако се цело време нема на уму њихов значај, природа командовања потпуно је погрешно схваћена“,⁵²⁾ преко *Трансформације рата* у којој аутор тврди да ма колико војска била снажна у другим аспектима „тамо где недостаје дух борбе, све друго је само губљење времена“⁵³⁾ до *Pussycats: Why the Rest Keeps Beating the West and What Can Be Done About It* чију идеју водиљу чини управо увид у неспособност савремене западне цивилизације да однегује борбени дух.⁵⁴⁾

Могло би се рећи да и Клаузевиц и Кревелд имају право, али само донекле. Чини се да сваки од та два погледа има потребу за оним другим. Нити се рат води само због (рационалних, политичких) интереса нити је детерминисан искључиво вољом за борбом и колективним представама за које су људи спремни да се жртвују. Још је Диркем уочио да је интерес непостојан и да ствара само спољашње везе између људи, остајући неспособан да их дубински и релативно трајно веже,⁵⁵⁾ али је исти социолог тврдио и да узрок неке друштвене чињенице треба тражити међу претходним друштвеним чињеницама, а не у појединачним свестима, док њену функцију „треба увек тражити у односу који она одржава са неким друштвеним циљем“.⁵⁶⁾ Да бисмо приближили Клаузевицев и Кревелдов поглед на мотиве рата и оружане борбе, позваћемо у помоћ трећег теоретичара рата, Клаузевицевог савременика Анрија де Жоминија (*Antoine Henri de Jomini*, 1779–1869). Жомини тврди да једна „држава прибегава рату:

- због тражења права, или ради одбране права;
- да удовољи великим народним интересима, као што је: трговина, индустрија и све оно што чини просперитет нације;

51) Исто, стр. 150, 156-157.

52) Martin van Kreveld, *Komandovanje u ratu*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, стр. 25.

53) Martin van Kreveld, *Transformacija rata*, нав. дело, стр. 178.

54) Martin van Kreveld, *Pussycats: Why the Rest Keeps Beating the West and What Can Be Done About It*, Create Space Independent Publishing Platform, 2016.

55) Емил Диркем, *О подели друштвеног рада*, нав. дело, стр. 220.

56) Emil Dirkeem, *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963, стр. 102.

- да помогне суседе чије јој је одржање потребно за сигурност државе, односно ради одржавања политичке равнотеже;
- да одговори обавезама савеза било офанзивним или дефанзивним;
- да протури своја гледишта, да их подржи, односно брани;
- да прошири свој утицај или моћ добицима потребним за сигурност државе;
- да одбрани угрожену националну независност;
- да освети увређену част;
- због жеље за освајањима и инвазијама.⁵⁷⁾

Све поменуто може се сврстати или у интересе или у вредности. Непријатељи се у рату, дакле, боре за постизање својих циљева, то јест за остваривање/заштиту онога што опажају као свој интерес и/или ширење/одбрану својих (друштвених или групних) вредности. Овакво одређење циљева рата уважава и Клаузевицев поглед одозго, визуру доносилаца политичких одлука, као и Кревелдов поглед одоздо, који рачуна са мотивима чланова друштва (групе) који иду у рат.

Рат у коме интерес игра улогу кључног узрока Кревелд сврстава у политичке ратове. Али и рат у коме се вредности истичу као кључни мотиви једнако је политички, прво због тога што је сама намера да се вредност одбрани или прошири на другу друштвену групу политичка намера, а друго због тога што се вредност у рату брани као политичка и јавна, а не као индивидуална и приватна вредност.

Зато се може закључити да се жестина рата као вида друштвеног сукоба испољава у оружаном борби, али његов смисао увек се налази у политичкој равни. „Дакле, још једном: рат је политичко оруђе; он мора неминовно да носи политички карактер, он мора мерити политичком мером; вођење рата у својим главним потезима је зато само политика која је перо заменила мачем, али зато није престала да мисли по својим сопственим законима.“⁵⁸⁾ Али, рат треба схватити као динамично оруђе, са властитом „граматиком“, кадро да и само утиче на политику и варира њене циљеве и захтеве у зависности од сопственог тока.

57) Анри де Жомини, *Преглед ратне вештине*, Војно дело, Београд, 1952, стр. 41.

58) Карл фон Клаузевиц, *О рату*, нав. дело, стр. 526.

ЛИТЕРАТУРА

- Диркем Емил, *О подели друштвеног рада*, Просвета, Београд, 1972.
- Жомини Анри, *Преглед ратне вештине*, Војно дело, Београд, 1952.
- Кајтез Илија, *Мудрост и мач, филозофи о тајнама мира и рата*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2012.
- Кинђић Зоран, „Рат и духовност“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 279-306.
- Клаузевиц Карл фон, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951.
- Милошевић Никола, *Сенке минулих љубави*, Нова књига, Подгорица, 2005.
- Мишић Живојин, *Стратегија*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1993.
- Старчевић Срђан, Кајтез Илија, Вукадиновић Горан, „Рат у светлу Босијеове историје филозофије и политичке етике“, *Војно дело*, МЦ „Одбрана“, Београд, бр. 1/2017.
- Старчевић Срђан, Кајтез Илија, Вукадиновић Горан, „Рат у средишту политичког – актуелност Шмитовог погледа на рат“, *Војно дело*, МЦ „Одбрана“, Београд, бр. 1/2016, стр. 102-121.
- Стојадиновић Миша, Рашковић Таловић Виолета, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 49-64.
- Bassford Christopher, „The Primacy of Policy and the ‘Trinity’ in Clausewitz’s Mature Thought“, in: *Clausewitz in the Twenty-First Century* (eds. Hew Stracher, Andreas Herberg-Rothe), Oxford University Press, Oxford, 2007, стр. 74-90.
- Creveld Martin van, *Pussycats: Why the Rest Keeps Beating the West and What Can Be Done About It*, Create Space Independent Publishing Platform, 2016.
- Dirkem Emil, *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963.
- Esdaille Charles, *Napoleon’s Wars, An International History, 1803–1815*, Penguin Books, London, 2007.
- Hejvud Endru: *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Karneiro Robert L., „Politička ekspanzija kao izraz principa eliminacije kroz konkurenciju“, u zborniku: *Politička antropologija* (priredio: Čupić Čedomir), Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Kreveld Martin van, *Komandovanje u ratu*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.
- Kreveld Martin van, *Transformacija rata*, Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- Mello Patrick A., „In Search of New Wars: The Debate about a Transformation of War“, *European Journal of International Relations*, SAGE Journals, March 2010, стр. 1-13.

- Mićunović Dragoljub, *Istorija društvenih teorija*, tom 1, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010.
- Parkinson Roger, *The Peninsular War*, Wordsworth Editions, Ware, Hertfordshire, 2000
- Patou-Mathis Marylene, *Prehistorie de la violence et de la guerre*, Odile Jacob, Paris, 2013.
- Schuurman Bart, „Clausewitz and the ‘New War’ Scholars“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Spring 2010, стр. 89-100.
- Stanović Vojislav, *Političke ideje i religija*, tom 1, Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2003.
- Šušnjić Đuro: *Teorije kulture*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.
- Tili Čarls, *Evropske revolucije 1492–1992*, CID, Podgorica, 2005.
- Villacres Edward, Bassford Christopher, „Reclaiming the Clausewitzian Trinity“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Autumn 1995, стр. 9-19.
- Waldman Thomas, „Politics and War: Clausewitz’s Paradoxical Equation“, *Parameters*, U.S. Army War College, Carlisle, Spring 2010, стр. 1-13.
- Waldman Thomas, *War, Clausewitz, and the Trinity*, Department of Politics and International Studies, University of Warwick, June 2009.
- Zimel Georg, *O tajni i tajnom društvu*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2015.
- Zimel Georg, *Religija*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2015.

Srdjan Starcevic, Srdjan Blagojevic

CREVELD’S DISPUTE WITH CLAUSEWITZ – IS THE ESSENCE OF WAR IN THE SPHERE OF POLITICS?

Resume

Studying the reasons behind the inability of modern armed forces, including those belonging to extremely powerful states, to gain a victory in low-intensity conflicts, Martin van Creveld came to a conclusion that what lies at the root of the problem is Clausewitz’s understanding of war, due to which he tried to reevaluate Clausewitz’s theory of war. This paper critically examines the key arguments used by Creveld in order to refute Clausewitz’s concept of war as a political instrument: firstly, before the creation of modern states (i.e. before 1648) war had not been trinitarian during a long period of history, and outside European borders, and prior to Europe’s colonial influence and decolonization process, as well as during Clausewitz’s time, a state was not an only entity capable of war; secondly, the total war marks the end of a war as the instrument of politics, because it overcomes states, governments, people, politics

and economy; thirdly, war has not always been only an extended arm of politics, but also of justice, religion and mere existence. Crevel is right when arguing that war may be lead not only by a state but also by some other entities. However, Clausewitz did not claim the opposite. The Prussian General also recognized that war had not always been strictly business of a government, but that it became that in the 17th century. According to Clausewitz, war again became people's business after the changes occurring in France in 1793. In order to illustrate the spread of this phenomenon in Europe, Clausewitz uses the same example as Crevel – the national uprising against Napoleon's government in Spain. In addition, Clausewitz was also aware that the time of limited war had passed and that after Napoleon, whom he calls the god of war himself, war would start approaching its abstract form. However, what does not stand is Crevel's idea that such a war is a kind of independent „monster”, out of the politics, and perhaps even above it. Looking at the First World War, Crevel points out that by 1916, the war had become so independent of the politics that even the most decisive statesmen were not able to escape from it, which, in his opinion, refutes Clausewitz's thesis of a war as an instrument of politics. However, when shifting attention from the Western to the Eastern Front, one would see that what led to the end of the war was the radical change of politics in Russia after the October Revolution.

When it comes to the extraction of war from the political sphere, whether it is understood as a means of law/justice, religion, survival or it has a sphere of its own, different from the political, legal, religious and existential ones, there is a serious discrepancy between Clausewitz's and Crevel's understanding of politics, and precisely because of this difference there is a gap between their theories. The notion of war as a continuation of law/justice or religion is a consequence of the narrowing of a political framework. Crevel reduces politics to the affairs of the state or the ruler. On the other hand, Clausewitz expands the concept of politics to its sociological and even philosophical understanding. Crevel is closer to understand the politics as the art of management, whereas Clausewitz is closer to the definition of politics as the general social process of directing society towards certain goals. The paper shows that the gap between Clausewitz's and Crevel's notions of the causes of war results from different views these two theoreticians have on war. It was concluded that the enemies in the war fight to achieve their goals, namely to realize/protect what they perceive as their interest, and/or expand or defend their (social or collective) values, which all defines the goals of war taking into consideration both Clausewitz's view from the top, from the position of decision-makers, as well as

Creveld's view from the bottom, from the position of those members of society (groups) who are going to the war. The authors conclude that the ferocity of war as a form of social conflict is manifested in the armed struggle, but its essence is always in the political sphere.

Keywords: war, politics, social conflict, struggle, political goal, interest, value

* Овај рад је примљен 29. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

*Стефан Вукојевић**Бања Лука*

КОРПОРАТИВНЕ КОНСОЦИЈАЦИЈЕ – УСЛОВИ УСПЈЕХА И СЛОМА

Сажетак

Аутор у раду као предмет истраживања анализира присуство и утицај повољних услова на одрживост корпоративних консоцијацијских система. Корпоративне консоцијације имају специфично (ригидно) устројство политичких институција и извиру из јасно исказаних етничких, религијских и лингвистичких идентитета друштвених сегмената, за разлику од либералних или либерално/корпоративних консоцијација. Циљ рада је да се уз помоћ компаративне методе, тј. стратегије најсличнијих случајева, на основу присуства повољних услова, објасне различити исходи политичке одрживости и стабилности корпоративних консоцијација које у истраживачком узорку укључују Белгију од 1993, Босну и Херцеговину од 1995, Либан од 1989 и од 1943-1975, и Кипар од 1960-1963. Сваки од повољних услова које аутор примјењује у раду нема исти утицај на објашњење различитих исхода у погледу одрживости корпоративних консоцијација из узорка.

Кључне ријечи: корпоративне консоцијације, стратегија најсличнијих случајева, повољни услови, Белгија, Босна и Херцеговина, Либан, Кипар

1. КОРПОРАТИВНЕ КОНСОЦИЈАЦИЈЕ

Теорија и пракса управљања конфликтима и постконфликтна изградња државе у етнички, вјерски, расно и лингвистички подијељеним друштвима широм свијета, заокупља велику пажњу политичких актера и научних дјелатника из домена друштвених наука. Унутар научне области компаративне политике, већ више

од 30 година су присутне дебате о проблемима постконфликтних и подијељених друштава, и начина на које та друштва треба институционално изградити. Главни академски спор се води између заговорника „консоцијационизма“ и „центрипетализма“ по питању државног уређења и организације власти. Консоцијационизам као доминантни правац у политикологији представља теорију управљања конфликтима у подијељеним друштвима и широко је прихваћен као дио стратегије постконфликтне изградње државе. Главни циљ консоцијационизма је интеграција подијељених друштвених сегмената у институционалне оквире који требају изградити стабилну демократију у подијељеном друштву. Његове главне карактеристике чине: 1) велика коалициона влада у којој су представљени политички лидери друштвених сегмената; 2) пропорционална представљеност у расподјели парламентарних мандата и позиција у јавној управи; 3) територијална или културна аутономија друштвених сегмената; 4) гарантовање права вета када су у питању важни интереси друштвених сегмената.¹⁾

Консоцијацијска теорија је наишла на снажну критику која ју оспорава на теоријском и емпиријском нивоу.²⁾ Главне критике усмјерене су на немогућност консоцијацијских политичких система да дугорочно обезбједе политичку стабилност и демократизацију. Политички пактови који уносе консоцијацијске елементе у постојеће политичке системе или који изнова успостављају консоцијацијски систем као дио шире стратегије постконфликтне изградње државе, успијевају краткорочно да успоставе мир али не и да га дугорочно одрже. Консоцијација замрзава социјалне расцјепе и додатно их продубљује јер институционални оквир у себе пресликава друштвене подјеле без механизма њиховог превазилажења. Политички систем подстиче центрифугално политичко такмичење и политичко управљање се често налази у пат-позицији, владе су имобилне и нестабилне, политички умјерењаци су маргинализовани, а унутар федералних јединица јача сецесионизам због слабе повезаности са политичким центром.

1) Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven, CT, 1977.

2) За ширу критику консоцијацијске демократије видјети: Donald L. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1985; Donald L. Horowitz: *A Democratic South Africa? – Constitutional Engineering in a Divided Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1991; Philip G. Roeder, Donald Rothchild (eds.), *Sustainable Peace: Power and Democracy after Civil Wars*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2005; Anna K. Jarstad, Timothy D. Sisk (eds.), *From War to Democracy – Dilemmas of Peacebuilding*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Међутим, консоцијацијски системи се између себе разликују и постоји више стратегија њихове имплементације у подијеленим друштвима. Различити карактери устројства политичких институција руше начело „једне мјере за све“ и временом су довели до кристализације двије стратегије у имплементацији консоцијационизма: „корпоративне“ (*corporate*) и „либералне“ (*liberal*),³⁾ а своје теоријско упориште имају у разлици између концепција „предодређења“ (*pre-determination*) и „самоодређења“ (*self-determination*) друштвених сегмената.⁴⁾ Корпоративне консоцијације⁵⁾ врше подјелу власти на темељу унапријед датих или предодређених идентитета друштвених сегмената. Оне настоје да их ускладе и представе тако што уставно прописују који сегменти имају право да дијеле власт и у коликом обиму. Главни друштвени сегменти имају загарантована мјеста у власти што може да дјелује дискриминишуће према мањинама. Корпоративне консоцијације своју логику изводе из принципа предодређења друштвених сегмената који подразумевају јасну исказаност групних идентитета и постојање снажних друштвених подјела које се обликују око постојећих, најчешће етничких, и религијских идентитета. Такве групе имају јасно наглашене идентитете и унутар себе су веома кохезивне. Са друге стране, либерална косоцијација⁶⁾ дозвољава друштвеним сегментима да на основу било којег наглашеног идентитета учествују у подјели власти. Карактер идентитета може бити етнички или религијски, али исто тако и нерелигијски, мултиетнички, програмски, родни и сл., па према томе, либерална консоцијација одбацује принцип дијелене власти према унапријед утврђеним идентитетима и обезбјеђује дијелену власт према било којем наглашеном идентитету са којим се идентификују гласачи и странке.

3) John McGarry, Brendan O’Leary, “Iraq’s Constitution of 2005: Liberal Consociation as Political Prescription”, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, No. 4, 2007, стр. 670–698; Allison McCulloch, “Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction”, *Democratization*, Vol. 21, No. 3, 2014, стр. 501–518.

4) Arend Lijphart, “Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems”, in: *The Rights of Minority Cultures* (ed. Will Kymlicka), Oxford University Press, 1995.

5) Примјери корпоративних консоцијација су: Белгија, Босна и Херцеговина од 1995, Бурунди од 2005, Либан у периодима 1943-1975 и од 1989, Јужни Тирол од 1972, Кипар од 1960-1963, Чехословачка од 1989-1992. Детаљније о неким од ових примјера у наставку текста.

6) Примјери либералних консоцијација, као и либералних са корпоративним елементима су између осталих: Швајцарска, Сјеверна Ирска од 1998, Малезија од 1971, Македонија од 2001, Ирак од 2005, Авганистан од 2004, Кенија од 2008, Холандија од 1917-1967, Аустрија од 1945-1966.

Разлике између корпоративних и либералних консоцијација утичу и на разлике између нивоа њихових стабилности и дугорочних одрживости. Корпоративне консоцијације због своје ригидне логике унапријед прописаних етничких квота у диоби власти оснажују супротстављене друштвене сегменте и умањују шансе за компромисне и интеграцијске политике. Са друге стране, либералне консоцијације су много флексибилније када је у питању подјела власти између друштвених сегмената, па према томе постижу већи степен функционалности и демократичности. Критичари консоцијационизма концептуално растежу своју критику и примјењују на готово све консоцијацијске системе, било да су они корпоративни или либерални, иако као референтну тачку њихове критике узимају корпоративне консоцијације. Због тога критика консоцијационизма захтијева прецизнији аналитички приступ, узимајући у обзир дистинкцију корпоративно/либерално које се различито одражава на двоструки циљ консоцијационизма а то је постизање политичке стабилности и демократије.

2. КОМПАРАТИВНА СТРАТЕГИЈА И ОДАБИР СЛУЧАЈЕВА

Као што смо раније споменули, позивајући се на критику консоцијационизма, корпоративне консоцијације показују дефицит своје функционалности и представљају „теже случајеве“ унутар ширег узорка консоцијацијских демократија. Због тога, циљ нашег рада је да утврди који услови (независне варијабле) утичу на одрживост корпоративних консоцијација. Примарни фокус истраживања је усмјерен на објашњење одрживости корпоративних консоцијација као зависне варијабле, и формулисан је облику питања: шта објашњава успјехе и сломове корпоративних консоцијација? Компаративна стратегија коју ћемо користити је стратегија „најсличнијих случајева“ (*most similar system design*).⁷⁾ Одабир компаративне стратегије најсличнијих случајева захтијева селектовање случајева који имају сличне карактеристике али који се разликују према феномену или исходу који чини дио истраживачког интересовања и којег желимо да објаснимо. Сличности између

7) О компаративној стратегији најсличнијих случајева видјети: Adam Przeworski, Henry Teune: *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Krieger Publishing Company, Malabar, Florida, 1970; Guy Peters: *Comparative Politics: Theory and Methods*, Macmillan Press LTD, Basingstoke, 1998; Todd Landman: *Issues and Methods in Comparative Politics*, Routledge, London and New York, 2008; Carsten Anckar, "On the Applicability of the Most Similar Systems Design and the Most Different Systems Design in Comparative Politics", *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 11, No. 5, 2008, стр. 389-401.

случајева се изолују у облику контролних варијабли које се држе константним и не представљају дио истраживачког објашњења. Оно што објашњава истраживачко питање је утврђивање независних варијабли које варирају између случајева и на основу којих варирају и исходи зависне варијабле. Циљ је објашњење варирања зависне варијабле.

Корпоративне консociјације које чине наш узорак су: Белгија од 1993 када је завршен процес уставних реформи, Босна и Херцеговина (БиХ) од 1995 када је успостављен Дејтонски мировни споразум, Либан у периоду Националног пакта 1943-1975 и након доношења Таифског споразума из 1989 до данас, и Кипар у периоду 1960-1963.⁸⁾ За узорак је карактеристично што сви случајеви представљају примјере дубоко подијељених друштава унутар европског контекста (или дјелимично под европским културно-политичким утицајем као што је то у случају Либана) са доминантном корпоративном институционалном логиком консociјационизма.⁹⁾ Такође, случајеви су бирани на основу „увећања

8) О научној литератури и чланцима који третирају случајева из нашег узорка видјети: Ian O'Flynn, David Russell, Donald L. Horowitz, *Power Sharing: New Challenges for Divided Societies*, Pluto Press, London, 2005; Kris Deschouwer, "And the peace goes on? Consociational democracy and Belgian politics in the twenty-first century", *West European Politics*, Vol. 29, No. 5, 2006, стр. 895-911; Wilfred Swenden, Marleen Brans, Liven De Winter, "The Politics of Belgium: Institutions and Policy under Bipolar and Centrifugal Federalism", *West European Politics*, Vol. 29, No. 5, 2006, стр. 863 – 873; Roberto Belloni, *State Building and International Intervention in Bosnia*, Routledge, London and New York, 2007; Florian Bieber, *Post-war Bosnia; Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006; Sumantra Bose, *Contested Lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*, Harvard University Press, Cambridge/London, 2007; Christalla Yakinthou, *Political Settlements in Divided Societies – Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009; Richard Harir Dekmejian, "Consociational Democracy in Crisis: The Case of Lebanon", *Comparative Politics*, Vol. 10, No. 2, 1978, стр. 251-265; Simon Hadad, "Lebanon: From Consociationalism to Conciliation", *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, No. 3-4, 2009, стр. 398-416; Samir Makdisi, Fadia Kiwan, Marcus Marktanner, "Lebanon: the constrained democracy and its national impact", in: *Democracy in the Arab World: Explaining the deficit*, (eds. Ibrahim Elbadawi, Samir Makdisi), Routledge, London and New York, 2011, стр. 115-141; Faten Ghosn, Amal Khoury, "Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace?", *Middle East Journal*, Vol. 65, No. 3, 2011, стр. 381-397.

9) Корпоративни карактер случајева из узорка се манифестује у сљедећим елементима: Белгија – паритетна представљеност Фламанаца и Валонаца у белгијској влади и њихова пропорционална парламентарна заступљеност у омјеру 6:4 у корист Фламанаца; Босна и Херцеговина – паритетна представљеност од по једног Бошњака, Србина и Хрвата у Предсједништву БиХ и паритет у Дому народа парламента БиХ (по 5 делегата за сваки од три конститутивна народа), етничке квоте на нивоу ентитетских власти; Либан 1943-1975 – предсједник мора бити хришћански Маронит, премијер муслимански Сунит, предсједник парламента муслимански Шит и његов зајмјеник православни Грк; 6:5 хришћанско-муслимански омјер у парламенту; Либан од 1989 је задржао институционални оквир као за вријеме Националног пакта, само што је композиција парламента промијењена и успостављен је њен паритетан састав (по 64 хришћана и муслимана); Кипар 1960-1963 – предсједник мора бити кипарски Грк а потпредсједник кипарски

експерименталне варијације¹⁰⁾ која налаже што веће варирање зависне варијабле како би се остварио дубљи и прецизнији увид у релацију између независних и зависних варијабли. Према томе, са становишта консоцијацијске одрживости као зависне варијабле, Белгија је изабрана као стабилна консоцијација са консолидованом демократијом; Либан од 1989 и БиХ представљају случајеве нестабилних консоцијација; док случајеви Кипра од 1960-1963 и Либана од 1943-1975 представљају консоцијацијске сломове који су завршили у оружаном конфликтима. Из узорка су елиминисани случајеви чистих либералних и мјешовитих либерално/корпоративних консоцијација попут Швајцарске, Сјеверне Ирске и Македоније, као и корпоративних консоцијација изван европског контекста, како се не би нарушила сличност између одабраних случајева која мора бити константна и отпорна на варирање.

3. ЗАСТУПЉЕНОСТ ПОВОЉНИХ УСЛОВА ЗА КОНСОЦИЈАЦИЈСКУ СТАБИЛНОСТ

Успјех и одрживост консоцијацијских аранжмана зависи од постојања повољних услова који доприносе њиховој стабилности. Концептуализација и питања потенцијалних повољних услова су предмет научних дебата од почетка 1970-их година тако да данас постоји богати фонд научног сазнања о условима повољним за консоцијацијску стабилност. У раду ћемо понудити листу повољних услова (независних варијабли) за које сматрамо да у великој мјери сумирају постојећу научну литературу. Затим ћемо испитати који су услови присутни и у коликом обиму у одабраном узорку, да бисмо на крају установили који услови утичу на варирање одрживости корпоративних консоцијација.¹¹⁾ Ти услови су сље-

Турчин, влада и парламент су састављени у омјеру 7:3 у корист грчке већине. У узорку су поред наведених етничких квота заступљени различити облици аутономије за етничке сегменте (културна аутономија у Либану и на Кипру; територијална аутономија у Белгији и БиХ), као и права употребе вета од стране представника етничких група.

10) Guy Peters, *Comparative Politics: Theory and Methods*, нав. дјело, стр. 30.

11) Повољне услове смо сажели из: Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, нав. дјело; Arend Lijphart, *Power-sharing in South Africa*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1985; Matthijs Bogaards, "The favourable factors for consociational democracy: A review", *European Journal of Political Research*, 33, 1998, стр. 475-496; Caroline Hartzell, Matthew Hoddie, "Institutionalizing Peace: Power Sharing and Post-Civil War Conflict Management", *American Journal of Political Science*, Vol. 47, No. 2, 2003, стр. 318-332; John McGarry, Brendan O'Leary, *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*, Oxford University Press, Oxford, 2004; Stefan Wolff, "Managing ethno-national conflict: towards an analytical framework", *Commonwealth & Comparative Politics*, Vol. 49, No. 2, 2011, стр. 162-195.

дећи: 1) Повољно спољашње окружење; 2) Консоцијацијски аранжман као последица унутрашњег компромиса; 3) Територијална концентрација друштвених сегмената; 4) Традиција политичке акомодације; 5) Прихватање консоцијацијског институционалног аранжмана.

3.1. Повољно спољашње окружење

Испитивање присуства наведених варијабли унутар узорка ћемо започети од варијабли које оперишу изван конкретних случајева. Умјесто прихватања консоцијацијске теорије као „интерналистичке“ и фокуса на унутрашњим политичким процесима, потребно је узети у обзир утицај спољашњег окружења које се рефлектује на унутрашњу политичку динамику. Повољна околност је свакако постојање стабилног регионалног миљеа који окружује подијељено друштво, као и одсуство спољашњих актера који би поткопавали функционисање успостављених консоцијацијских аранжмана и нарушили осјетљиве унутрашње друштвено-политичке еквилибријуме.

Од случајева у узорку, најповољније спољашње окружење има Белгија. Западноевропски регион од краја Другог свјетског рата карактеришу мир и стабилност између држава као и њихова чланства у НАТО-у и Европској Унији. Регионалне политичке околности у случају постдејтонске БиХ су се драстично промијениле од завршетка рата 1995. Сусједне државе Србија и Хрватска као матице Срба и Хрвата у БиХ и једни од гараната Дејтонског споразума прихватају дејтонски оквир и дистанциране су од мијешања у унутрашње политичке ствари три конститутивна народа. Снажан утицај међународних актера (институција Високог представника за БиХ) у виду наметнутих одлука којима се тај споразум имплементира је попустио у првој декади постојања дејтонског оквира. Са друге стране, регионални миљеи и шири међународни контексти у случајевима Либана и Кипра нису имали стабилизујућу функцију већ су у великој мјери утицали на њихове сломове.

Функционисање либанске консоцијације од стицања независности од Француске колонијалне управе 1943 па до отпочињања агресије блискоистичних земаља на Либан и истовременог почетка грађанског рата унутар Либана 1975, праћено је великим турбуленцијама у региону Блиског Истока као једном од најнестабилнијих свјетских региона. Окруженост Либана ауторитарним режимима је смањивала шансе за немијешање истих тих режима у унутрашње

ствари Либана. Нестабилни политички процеси у региону су обухватили палестинску кризу и велики прилив палестинских избјеглица у Либан, арапско-израелски конфликт, и настојања Сирије, Ирака, и Египта да у различитим временским периодима преузму водећу улогу у остваривању пан-арапске доктрине која је постулирала постојање јединствене арапске нације која би превазишла „артифицијелне“ границе земаља Блиског Истока које су исцртале претходне колонијалне власти. Спољашњи актери су били активни у давању подршке различитим религијским групама у Либану како би остварили своје политичке интересе. Муслиманске групе у Либану су биле подржаване од арапско-муслиманског свијета, док су хришћанске групе ослањале на помоћ западних савезника. Рат у Либану који је почео 1975 завршио је потписивањем Таифског споразума 1989 чиме је успостављен мир који до данас зависи од спољашњег окружења и одсуства регионалних турбуленција.¹²⁾

Ситуација на Кипру је била слична оној у Либану али и не у толикој мјери комплексна и деструктивна. Кипарски корпоративни консоцијацијски аранжман је трајао свега три године, од успостављања независности 1960, и завршио је у слому који се манифестовао кроз повлачење кипарских Турака из дијелене власти и започињању оружаних сукоба 1963 између кипарских Грка и Турака. Касније је услједила војна инвазија Турске на Кипар и подијела острва 1974 након чега су кипарски Турци свој дио територије прогласили независном државом (Турска Република Сјеверни Кипар) 1983. Краткотрајни консоцијацијски аранжман није примао подстицаје из спољашњег окружења у правцу кооперације кипарских Грка и Турака већ је био изложен затегнутим односима између Грчке и Турске које су настојале да сачувају своје интересе на Кипру. Такође, Кипар је имао важан геополитички значај јер га је Велика Британија настојала користити као брану против комунизма у периоду Хладног рата иако су кипарски Грци били изложени утицају СССР-а. Унутрашњи политички процеси су блокирани честом употребом вета од стране кипарских Турака који су били под снажним утицајем Анкаре. Честе блокаде су подстакнуле кипарског предсједника Макариоса да предложи уставне реформе у „13 тачака“ које би смањиле капацитет одлучивања кипарских

12) Таифским споразумом се између осталог настојао ојачати суверенитет власти кроз повлачење страних војних снага и разоружавање ратних групација. Упркос томе, Либан је остао под политичким и војним туторством Сирије која се војно повукла тек 2005 након чега је уследио период нових немира унутар Либана који су били на прагу новог грађанског рата. Уз асистенцију Арапске лиге постигнут је споразум у Дохи 2008 који је спријечено нови рат.

Турака и повећале правило већинског одлучивања у корист кипарских Грка. Кипарски Турци су након подршке из Анкаре напустили институције власти 1963 чиме је консоцијацијски аранжман доживио свој неуспјех а сва власт се преселила у руке кипарских Грка.

3.2. Консоцијацијски аранжман као посљедица унутрашњег компромиса

Начин на који је консоцијацијски аранжман настао утиче даље на степен његове стабилности и перцепцију политичких елита о прихватљивости успостављеног институционалног оквира. Демократичнији и одрживији начин је изградња консоцијацијског оквира као посљедица преговора и компромиса између домаћих политичких елита која води ка успостављању политичке равнотеже прихватљиве за све. Наметање консоцијацијског оквира од спољашњих актера (државе и/или међународне организације) може имати негативне посљедице по сами оквир због одсуства пристанка домаћих елита од којих ће представници барем једног друштвеног сегмента бити незадовољни наметнутим оквиром па ће самим тим и оквир бити мањкав у погледу легитимитета.

Белгија од 1993 и Либан од 1943-1975 представљају случајеве у којима су политичке елите успоставиле корпоративне консоцијацијске оквири на бази политичких преговора и компромиса. Франкојезичка и холандскојезичка политичка елита у Белгији су кроз четири фазе уставних промјена од 1970 до 1993 успјеле да постепено трансформишу унитарни политички систем у федералну корпоративну консоцијацију. Либански Национални пакт из 1943 представља усмени договор између маронитског и сунитског лидера који је означио либанску независност од француске колонијалне управе. Договором је изражена намјера хришћана и муслимана да живе у заједничкој држави уз одбацивање конфликтних аспирација једних и других у вези идентитета и спољне политике. Такође, утврђен је степен представљености и дистрибуције политичке моћи између етно-религијских група. У случајевима БиХ 1995, Кипра 1960, и Либана 1989, главну ријеч о прекиду конфликта и успостављању нових институционалних аранжмана су имали спољашњи актери (државе) кроз процесе усаглашавања и наметања уставних оквира заједно са „туторским државама“⁽¹³⁾ и уз јако мали утицај домаћих политичких елита.

13) Србија и Хрватска као туторске земље у случају БиХ, Грчка и Турска у случају Кипра, и Сирија у случају Либана.

3.3. Територијална концентрација друштвених сегмената

За разлику од релативно хомогених друштава у којима контакти између различитих појединаца и група воде ка међусобном разумијевању и даљњој хомогенизацији, у дубоко подијељеним друштвима блиски контакти између друштвених сегмената увећавају постојеће антагонизме и пријете да израсту у сукобе. Због тога, раздвојеност друштвених сегмената, односно њихова територијална концентрисаност а не дисперзираност, ограничава међусобне контакте и смањује шансе за избијање сукоба. Децентрализација, деволуција или федерализација представљају стратегије дијелења суверенитета које осигуравају друштвеном сегменту политичку самоуправу на одређеном дијелу територије како би тај сегмент прихватио учествовање у цјелокупном консочијацијском аранжману.

Наведени услов је присутан у Белгији и БиХ. У Белгијској федерацији Французи живе у валонском а Холанђани у фламанском региону, док су у БиХ Срби концентрисани у Републици Српској, а Бошњаци и Хрвати у својим кантонима у Федерацији БиХ. Поред доминантних етно-територијалних јединица, у обје земље постоје и мултиетничке јединице (Бриселски регион у Белгији; Брчко дистрикт и два кантона у БиХ) које не утичу битно на присутност наведеног услова. У случајевима Либана у оба периода и Кипра од 1960-1963 наведени услов није присутан. У обје земље друштвени сегменти живе, или су живјели као у случају Кипра, дисперзирани на цијелој територији земље и углавном сегрегирани у својим градским четвртима. Избијањем сукоба, ти градови, односно градске четврти су претварани у ратне зоне.

3.4. Традиција политичке акомодације

Постојање традиције политичке акомодације којом су се сукоби и тензије ријешавали међусобним преговарањима и компромисима увећава шансе за стабилност власти у консочијацијама. Усаглашавање политичких елита о важним политичким, друштвеним и културним питањима је мотивисано разумијевањем дестабилизујућих функција друштвене сегментације и постојањем воље да се ти проблеми превазиђу. Традиција акомодације се манифестује на различите начине, од неформалних политичких савеза, пракси компромиса и консензуса, до институција које обезбјеђују поли-

тичко-културну представљеност и засебност друштвених сегмената. Од земаља у узорку, једино Белгија има заступљену дуготрајну традицију политичке акомодације док се то не може тврдити за остале земље.

Традиција акомодације у Белгији сеже од краја 19-ог вијека. Белгија је своју независност од Низоземске краљевине стекла 1830 и донијела Устав 1831 који је успоставио унитарну краљевину а моћ концентрисао у руке Француза чији је језик био званични језик краљевине. Супремација француског језика је изазвала незадовољство Холанђана који су успјели серијом закона да се изборе за равноправност холандског језика. Касније, од средине 20-ог вијека, Холанђани су под утицајем економског раста наспрам француског економског пада, и у циљу заштите властите културе, иницирали уставне реформе које су кроз процесе преговарања и усаглашавања са Французима резултовале у успостављању федералне консоцијације.

Либан од 1989. је имао мало више од 30 година искуство политичке акомодације унутар консоцијацијског оквира за вријеме Националног пакта које не представља значајан временски период на основу којег би се могло закључити да постоји укоријењена традиција политичке акомодације. БиХ је под Отоманско/Хабсбуршким империјама и Социјалистичком Југославијом имала искуство са традицијом која би имплицирала постојање елемената консоцијационизма. Међутим, у условима принудне колонијалне управе и ауторитарног једнопартијског система се не може говорити о постојању акомодацијске традиције која имплицира постојање демократског амбијента прожетог политичким плурализмом. Слична ситуација је са Грцима и Турцима на Кипру који су се 1960 први пут нашли у консоцијацијском оквиру након историјских периода Отоманске и Британске колонијалне управе.

3.5. Прихватање консоцијацијског институционалног аранжмана

Политичке елите друштвених сегмената су спремне и мотивисане да сачувају институционални аранжман и да даље раде на његовој имплементацији. Консоцијацијски оквир не би требао бити нарушаван и поткопан од било које политичке елите, односно било какво једнострано дјеловање произашло из незадовољства или различитог виђења заједничког оквира би производило политичку нестабилност. Одсуство ендогене пријетње у виду мајоризујућих или сецесионистичких намјера политичких елита олакша-

ва функционисање дијељене власти и чини аранжман одрживим. Овај је услов у потпуности присутан у Белгији, у великој мјери одсутан у БиХ и Либану, и у потпуности је био одсутан на Кипру. Белгијски корпоративни консоцијационизам се упркос институционалној комплексности и сложености показао као прихватљив за француску и холандску политичку елиту. Обје политичке елите задати оквир сматрају легитимним и не настоје га угрозити, па према томе присуство мањих екстремних странака као што је Фламански блок (*Vlaams Blok*) не утичу битно на функционисање дијељене власти.

У БиХ, након успостављања Дејтонског мировног споразума, ниједан од три етничка сегмента није у потпуности задовољан са наметнутим оквиром. Бошњаци као најбројнија група су незадовољни због губитка политичке моћи коју морају да дијеле са друга два сегмента, Хрвати су као бројчано најмања група незадовољни својим политичким положајем унутар Федерације БиХ и на нивоу државе БиХ сматрајући да су подпредстављени и дискриминисани од стране Бошњака, док Србима задати оквир највише одговара обзиром на широку аутономију у оквирима Републике Српске иако су се унутар српског политичког блока од 2006 јавиле сецесионистичке политичке тенденције које заједно са бошњачким и хрватским незадовољством отежавају било какав политички напредак.

Либански консоцијационизам је за вријеме Националног пакта више погодовао хришћанском сегменту који је посједовао већу политичку моћ у односу на муслимански сегмент (велике надлежности маронитског предсједника и већа представљеност хришћана у парламенту). Усљед демографског раста Муслимана, корпоративни консоцијационизам који је институционално фаворизовао Хришћане постао је оспораван од стране Муслимана који су жељели већи удио у диоби политичке моћи. Са друге стране, након завршетка рата и потписивања Таифског споразума, баланс моћи се премјестио у муслимански блок унутар којег су Сунити највише ојачали (сунитски премијер је добио веће надлежности за разлику од предсједника, успостављена је паритетна представљеност хришћанског и муслиманског сегмента у парламенту). Међутим, промјеном баланса моћи, са исходима Таифског споразума су велико незадовољство показали Маронити који више нису били у привилегованом положају, као и муслимански Шити који су сматрали да су подпредстављени у извршној власти. У случају Кипра, консоцијацијски оквир није одговарао ниједном сегменту, кипарским Грцима зато што су морали да одбаце своје тежње о уједињењу Кипра са Грчком, и да као доминантна већина дијеле власт са турс-

ком мањином, а кипарским Турцима зато што су морали одбацити своје намјере о сецесији иако су у коначници били задовољнији обзиром да су добили свој удио у власти и институционалне механизме којима је спријечавана мајоризација од стране Грка.

4. АНАЛИЗА ПОВОЉНИХ УСЛОВА

Након што смо утврдили повољне услове за одрживост консоцијацијских система и примјенили их на наш одабрани узорак корпоративних консоцијација, преостаје нам да утврдимо шта објашњава различите успјехе корпоративних консоцијација, односно њихов успјех, нестабилност, и слом. Присуство повољних услова (независне варијабле) и исходи консоцијацијске одрживости (зависне варијабле) су дати у табели.

Табела 1. Присуство повољних услова и политички исходи

	Белгија 1993-	БиХ 1995-	Либан 1989-	Либан 1943-1975	Кипар 1960-1963
1	+	+/-	+/-	-	-
2	+	-	-	+	-
3	+	+	-	-	-
4	+	-	-/+	-	-
5	+/-	-/+	-/+	-/+	-
Исходи	Успјех	Нестабилност	Нестабилност	Слом	Слом

Напомене:

+ услов присутан, +/- у већој мјери присутан, -/+ у већој мјери одсутан, - одсутан

Независне варијабле: 1) Одсуство спољашње пријетње; 2)

Консоцијацијски аранжман као посљедица унутрашњег компромиса;

3) Територијална концентрација друштвених сегмената; 4) Традиција

политичке акомодације; 5) Прихватање консоцијацијског институционалног аранжмана

Шта нам подаци из табеле говоре, тј. који услови утичу на различите исходе зависне варијабле? Прва логична претпоставка која нам се намеће је да је присуство што већег броја повољних услова у корелацији са постојањем успјеха. Међутим, присуство повољних услова у конкретном случају може бити од важности за сами случај, али оно што је много важније је да није сваки услов релевантан за објашњење истраживачког питања када се компаративно посматра узорак случајева. Варијацију која показује успјех можемо дефинисати на сљедећи начин: објашњење успјеха, међу случајевима који су слични у погледу дубоких друштвених подјела и корпоративних консоцијацијских аранжмана, повезано је са при-

суством традиције политичке акомодације и прихватањем консоцијацијског институционалног аранжмана. Наведена два услова (4 и 5) коварирају са зависном варијаблом која показује успјех у случају Белгије, док у исто вријеме варирају унутар узорка сличних случајева, па тамо гдје нису присутни, зависна варијабла показује исходе нестабилности и слома.

Одсуство спољашње пријетње је такође важан услов успјеха, међутим он има мању релевантност у објашњењу будући да је присутан у случајевима БиХ и Либана од 1989 који су политички нестабилни. Њихова нестабилност се објашњава на основу великог обима одсуства услова 4 и 5, док их од случајева слома (Либан 1943-1975 и Кипар 1960-1963) разликује управо присуство услова 1. Одсуство спољашње пријетње је нужан али не и довољан услов успјеха. Услови 2 и 3 су се показали као ирелевантни; услов 2 због присуства у случају белгијског успјеха као и либанског слома 1975, а услов 3 због присуства у белгијском успјеху и босанскохерцеговачкој нестабилности. Сломови Либана и Кипра се могу објаснити одсуством услова 1, 4, и 5.

Када сумирамо присуство повољних услова можемо закључити да су за успјех корпоративних консоцијација најзаслужнији повољни услови који извиру из унутрашњих политичких процеса. Постојање традиције политичке акомодације и прихватљивости успостављеног консоцијацијског оквира упућује на понашање политичких елита (актери) које имају већу важност од повољних спољашњих околности (структуре).

ЛИТЕРАТУРА

- Anckar Carsten, "On the Applicability of the Most Similar Systems Design and the Most Different Systems Design in Comparative Politics", *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 11, No. 5, 2008, стр. 389-401.
- Belloni Roberto, *State Building and International Intervention in Bosnia*, Routledge, London and New York, 2007.
- Bieber Florian, *Post-war Bosnia; Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006.
- Bogaards Matthijs, "The favourable factors for consociational democracy: A review", *European Journal of Political Research*, 33, 1998, стр. 475-496.
- Bose Sumantra, *Contested Lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*, Harvard University Press, Cambridge/London, 2007.
- Dekmejian Richard Harir, "Consociational Democracy in Crisis: The Case of Lebanon", *Comparative Politics*, Vol. 10, No. 2, 1978, стр. 251-265.

- Deschouwer Kris, “And the peace goes on? Consociational democracy and Belgian politics in the twenty-first century”, *West European Politics*, Vol. 29, No. 5, 2006, стр. 895-911.
- Ghosn Faten, Khoury Amal, “Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace?“, *Middle East Journal*, Vol. 65, No. 3, 2011, стр. 381-397.
- Hadad Simon, “Lebanon: From Consociationalism to Conciliation“, *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, No. 3-4, 2009, стр. 398-416.
- Hartzell Caroline, Hoddie Matthew, “Institutionalizing Peace: Power Sharing and Post-Civil War Conflict Management“, *American Journal of Political Science*, Vol. 47, No. 2, 2003, стр. 318-332.
- Horowitz Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1985.
- Horowitz Donald L., *A Democratic South Africa? – Constitutional Engineering in a Divided Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1991.
- Jarstad Anna K., Sisk Timothy D. (eds): *From War to Democracy – Dilemmas of Peacebuilding*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Landman Todd, *Issues and Methods in Comparative Politics*, Routledge, London and New York, 2008.
- Lijphart Arend: *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven, CT, 1977.
- Lijphart Arend, *Power-sharing in South Africa*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1985.
- Lijphart Arend, “Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems“, in: *The Rights of Minority Cultures*, (ed. Will Kymlicka), Oxford University Press, Oxford, 1995.
- Makdisi Samir, Kiwan Fadia, Marktanner Marcus, “Lebanon: the constrained democracy and its national impact“, in: *Democracy in the Arab World: Explaining the deficit*, (eds. Ibrahim Elbadawi, Samir Makdisi), Routledge, London and New York, 2011, стр. 115-141.
- McCulloch Allison, “Consociational settlements in deeply divided societies: the liberal-corporate distinction“, *Democratization*, Vol. 21, No. 3, 2014, стр. 501-518.
- McGarry John, O’Leary Brendan, *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- McGarry John, O’Leary Brendan, “Iraq’s Constitution of 2005: Liberal Consociation as Political Prescription“, *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, No. 4, 2007, стр. 670–698.
- O’Flynn Ian, Russel David, Horowitz Donald L., *Power Sharing: New Challenges for Divided Societies*, Pluto Press, London, 2005.
- Peters Guy, *Comparative Politics: Theory and Methods*, Macmillan Press LTD, Basingstoke, 1998.

- Przeworski Adam, Teune Henry, *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Krieger Publishing Company, Malabar, Florida, 1970.
- Roeder Philip G., Rothchild Donald (eds.) *Sustainable Peace: Power and Democracy after Civil Wars*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2005.
- Swenden Wilfred, Brans Marleen, De Winter Liven, "The Politics of Belgium: Institutions and Policy under Bipolar and Centrifugal Federalism", *West European Politics*, Vol. 29, No. 5, 2006, стр. 863 – 873.
- Wolff Stefan, "Managing ethno-national conflict: towards an analytical framework", *Commonwealth & Comparative Politics*, Vol. 49, No. 2, 2011, стр. 162-195.
- Yakinthou Christalla, *Political Settlements in Divided Societies – Consociationalism and Cyprus*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

Stefan Vukojevic

CORPORATE CONSOCIATIONS – CONDITIONS OF SUCCESS AND FAILURE

Resume

In this paper, the author has analysed the presence and impact of favourable conditions on the sustainability of the corporate consociational systems. Corporate consociations have specific (rigid) organization of political institutions; they spring from the clear-cut ethnic, religious and linguistic identities of social segments, unlike liberal or liberal/corporate consociations. With the help of the comparative method i.e. the most similar systems design, the author has, based on the presence of favourable conditions, explained different results of political sustainability and stability of corporate consociations. The research sample has included Belgium from 1993 as an example of a successful consociation; Bosnia-Herzegovina from 1995 and Lebanon from 1989 as examples of unstable consociations; Lebanon 1943-1975 and Cyprus 1960-1963 as examples of consociational failures. Theoretical framework consisting of five favourable conditions contributing to consociational stability and sustainability has been applied to the sample. The conditions are: 1) Favourable external environment, 2) Consociational arrangement as a result of internal compromise, 3) Territorial concentration of social segments, 4) Tradition of political accommodation, 5) Acceptance of consociational institutional arrangement.

After identifying the conditions and the extent of their presence in the named sample, the author has concluded that each of the favourable conditions does not have the same influence on

the explanation of different outcomes concerning the sustainability of corporate consociations from the sample. The explanation of the success of corporate consociations is related to the presence of tradition of political accommodation and acceptance of consociational institutional arrangement, which are present in the successful Belgian case. Instability in B-H and Lebanon from 1989 can be explained on the basis of the vast absence of the named two conditions, whilst they differ from the failure examples (Lebanon 1943-1975 and Cyprus 1960-1963) in the existence of favourable external environment. Failures in Lebanon and Cyprus can be explained by the absence of conditions 1, 4 and 5.

Keywords: corporate consociations, strategy of most similar system design, favourable conditions, Belgium, Bosnia-Herzegovina, Lebanon, Cyprus

* Овај рад је примљен 03. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

Михајло Манић

Београд

СИРИЈСКА КРИЗА – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ*

Сажетак

Сирија представља још једну у низу држава коју је захватио талас „арапског пролећа“, а чије су последице одјекнуле на глобалном нивоу. Оно што је обележило читав грађански рат у Сирији је што се, поред Асадових снага, побуњеника и Исламске државе, укључују и интереси великих сила, који су неретко међусобно супротстављени. Такође, у ову кризу су, посредно или непосредно, укључени и многи регионални актери, било да су умешани у овај сукоб пружајући подршку једној од страна, било да су погођени његовим последицама. Овај рад има за циљ анализу узрока и последица сиријске кризе пре свега са становишта критичког преиспитивања неолиберализма који покушава да се наметне као универзални модел друштвеног развоја, а који неретко поприма облик неоимперијалне праксе у тренуцима када неолиберална теорија наиђе на препреку.

Кључне речи: Сирија, ЕУ, мигрантска криза, Русија, САД, демократија, неолиберализам, неоимперијална пракса

Почетак немира у Сирији се везује за крај априла, а нарочито за март 2011. године, када је локално становништво у таласу „арапског пролећа“ отворено почело да испољава подршку „револуцији“

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у Египту. То је наишло на жестоку реакцију сиријске полиције, при чему су протести врло брзо постали оружани сукоби који су се пренели и на Дамаск. И можда је на први поглед то изгледало као неки вид спонтаног протеста, међутим он је био све само не то. Председник Сирије Башар ел Асад је поред великих притисака у земљи трпео и притиске са стране где су различите државе имале тотално супротстављену спољну политику у овом региону. Овоме су додатно допринели и проблеми са којима се Асадов режим суочавао, а који су последица велике економске и социјалне кризе у којој се Сирија нашла. Ова криза је постала плодно тло за ангажовање масовних протеста, што је на крају довело и до озбиљних оружаних сукоба. Док су Русија и Кина, са једне стране, 2012. године ветом спречиле први озбиљни покушај Асадове смене, тј. успостављање резолуције којом би се он обавезао да поднесе оставку, дотле су, са друге стране, САД, са свесрдном подршком многих Западних држава, отворено наступале против Асадовога режима. САД су у овим догађајима пружале подршку „умереној опозицији“ која се борила за Асадову смену, а сви заједно су се борили против Исламске државе и бројних других екстремистички наоружаних група на овим просторима. Ту се проблем само даље компликовао што је довело и до жестоких санкција САД и ЕУ. Тиме је овај конфликт добио и обресе испољавања кризе између Запада и Истока и њихове међусобне супростављености на глобалном нивоу. Овде свакако треба поменути САД, Русију, Турску, Израел, као и неке од водећих арапских држава као што су Саудијска Арабија, Иран, Ирак и Египат, али и државе чланице ЕУ.

1. КО ЈЕ КРИВ?

Преливање конфликта са простора Сирије постаје очигледна опасност. Нико није сигуран, а последице ових дешавања су се, по многим очекивано, осетиле и у читавој Европи и са собом донеле читав низ догађаја које су унеле поделу између земаља чланица ЕУ.

Мигрантска криза је кулминирала средином 2015. године и наставила се и у 2016. години. Она је показала можда на најболнији начин како нико није имун од геополитичких дешавања широм света и довела је до преиспитивања самих корена Европске уније. Грађани ЕУ су били затечени на који начин дешавања на глобалном нивоу могу да утичу и на њихов свакодневни живот. Оно што се у први план може истаћи је да је криза довела до јачања разлика између европских земаља које су према овом проблему имале различите ставове и које су поступале сходно сопственим одлукама

и интересима. Ти интереси су варирали од апсолутне одбојности ка уласку миграната на њихову територију и дизања зидова попут Мађарске, па све до њихове добродошлице у облику толерантне политике Ангеле Меркел. Треба напоменути да је затварање граница на путу миграната било у потпуној супротности са Шенгенским споразумом.

Овај талас миграција поседује бројне противуречности. Свет јесте био погођен миграцијама које су настале као резултат економске кризе на глобалном нивоу, међутим, ову мигрантску кризу је немогуће посматрати ван геополитичких аспеката. Она не представља само потрагу становништва за економском егзистенцијом, већ је резултат страшних ратних разарања. „Савремене миграције претежно исламског становништва из Сирије, Ирака, Либије, Јемена, Авганистана, неких земаља северне Африке, Сомалије, Судана, Нигерије... нису мирна и добровољна пресељења, нити су само потраге „трбуха за крухом“, већ изнуђене и принудне миграције усмерене ка Европи. Ратне миграције по испољеној силовитости само на први поглед личе на спонтане ерупције усијаног демографског вулкана, а заправо су узроковане разорним дејствима људског чиниоца. Мигрантски талас који је погодио и запрепастио Европу настао је услед тектонског поремећаја у виду рђаве „постимперијалне“ праксе у осетљивим полудржавним и раздржављеним подручјима тзв. Нафтопотамије. У зонама богатим налазиштима нафте и гаса ништа се не догађа случајно.“¹⁾ Збигњев Бжежински [Zbigniew Brzezinski] наглашава да америчка улога у безбедности на Блиском истоку „Америци доноси индиректну, али политички пресудну превагу над европским и азијским привредама које у огромној мери зависе од извоза енергије из истог региона.“ Главни проблем који се намеће Сједињеним Америчким Државама јесте да земље Блиског Истока започну свој развој једним независним путем којим би се ослободиле доминације. Тиме би неометан приступ ресурсима био онемогућен. Основни принципи односа према Азији су по први пут добили своју дефинитивну форму још 1949. године. Они су према Брусу Камингеу [Bruce Cumings] заступљени у нацрту Савета националне безбедности при чему се основни принцип заснивао на реципрочној размени и међусобној користи.²⁾ „Ни једна од азијских земаља сама не располаже адекватним природним богатствима која би била база за општу индус-

1) Уредништво, „Уз тему броја“, *Национални интерес*, бр. 1/2016, Институт за политичке студије, Београд, стр. 8.

2) Ноам Чомски, *Година 501 – конквиста се наставља*, Светови, Нови Сад, 1998, стр. 45.

тријализацију.⁴³⁾ Овакав принцип уводи нове елементе економског ратовања, па се на препреке неолибералне теорије, реагује коришћењем неоимперијалне праксе.

Међутим није довољно само рећи да су рат, сиромаштво и страх разлог због кога је становништво било принуђено да емигрира са Блиског Истока. Потребно је пре свега потражити праве узроке оваквог стања. „Ретко су се тражили прави разлози „рата“, „сиромаштва“, „нестабилности“ „бесперспективности“... Апострофиране су последице, као што су последице и етно-верски конфликти, политички екстремизам, енормна милитаризација, пошаст тероризма, економска поларизација, неадекватна територијална подела и границе, па и само на први поглед изненађујућа „емиграциона бујица“. Тек би понирањем до узрока ових појава и процеса могли да се створе услови за суштинску спознају проблема, трагање за одговорима и предузимање практичних корака у тражењу решења. А стварни узрок је глобална геополитичка важност Блиског Истока и борба за његову контролу.“⁴⁴⁾ Када је у питању Блиски исток најважније је да енергетски систем буде у рукама Сједињених Америчких Држава и да се њиме руководи по упутствима Британаца, при чему би „локални менаџмент био делегиран у *арапску фасаду*, уз апсорпцију колонија под велом конституционалне фикције као протектората, интересне сфере, тампон државе итд.“⁴⁵⁾ Ноам Чомски [Noam Chomsky] каже да су Сједињене Америчке Државе годинама блокирале дипломатска решења на Блиском истоку, што се у многоме разликује од слике коју приказују идеолошки системи.⁶⁾ Ти идеолошки системи улажу велике напоре у то да прикажу како се САД суочава са бројним проблемима фанатизма екстремиста на Блиском истоку. Следећи ову логику на интервенције САД се гледа као на интервенције које су усмерене на поспешивање мировног процеса. Збигњев Бжежински наглашава да америчка улога у безбедности на Блиском истоку „Америци доноси индиректну, али политички пресудну превагу над европским и азијским привредама које у огромној мери зависе од извоза енергије из истог региона“.⁷⁾ Главни проблем који се намеће Сједињеним Америчким Државама јесте да земље Блиског Истока започну свој развој јед-

3) Исто, стр. 45.

4) Миломир Степић, „Геополитички аспекти емиграционе ерупције из блиско-источне велике пукотине“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд бр. 1/2016, стр. 22.

5) Ноам Чомски, *Година 501 – конквиста се наставља*, нав. дело, стр. 45-46.

6) Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 530.

7) Ноам Чомски, *Интервенције*, Рубикон, Нови Сад, Беокиња, Београд, 2009, стр. 89-90.

ним независним путем којим би се ослободиле доминације. Тиме би неометан приступ ресурсима био онемогућен. „У међувремену, у коментарима на Западу скоро релативно се узимало као здраво за готово да је циљ инвазије било остварење председникове визије у успостављању демократије у Ираку.“⁸⁾

Кривица за оваква дешавања се углавном пребацује са једне стране на другу, док су прави мотиви дешавања на геополитичком плану вешто сакривени. „Тако се, на пример, као узроци савремених миграција наводе дејства великих сила, пре свих: Америке, Велике Британије, Француске, Немачке; Европске уније и НАТО; затим Русије; регионалних сила попут Турске и Израела; малих земаља попут Сирије и њеног председника Башара ел Асада; потом; Ирака и хаотичног стања после ликвидације Садама Хусеина; међународни тероризам и насиље тзв. Исламске државе (тзв. Калифата); милитантни ислам, Осама бин Ладем и Алкаида; финансијски интереси крупног капитала, профитни интереси мултинационалних корпорација и енергетског сектора (пљачка нафте!); деловање ММФ-а и нетранспарентних, тј. криптолитичких организација попут Трилатералне комисије; богатих и утицајних појединаца као што су нафтни шеици или Џорџа Сороса, итд.“⁹⁾ Пронаћи кривца није нимало лако. Може се рећи да свако има свог удела кривице и да свако има свој интерес да буде укључен у дешавања на овим просторима.

2. ПОСЛЕДИЦЕ КРИЗЕ НА ГЛОБАЛНОМ НИВОУ

Масовне миграције које су настале као резултат „арапског пролећа“ су нешто што је привукло пажњу грађана свих држава, а нарочито европских земаља. Оне су показале да нико није имун последица дешавања на глобалном нивоу и наишле су на противуречне реакције.

Ове последице се могу сумирати у следећих неколико тачака: „1. Покренут је талас радикалне исламизације и цихадизације релативно мирних, делимично секуларних и контролисаних друштава. Муслиманско братство, које су тренирале западне фондације и агенти, експлодирало је у Египту, освајајући чак и власт на изборима у једном тренутку и спроводећи бруталне репресалије над Хришћанима. У низу земаља, западне силе су користиле Ал

8) Исто, стр. 90.

9) Милош Кнежевић, „Мигрантска криза у фокусу демополитике“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 107.

Каиду као своју пешадију, па су касније ти актери масакрирали чак и америчког амбасадора у Бенгазију. И даље се у Сирији боре такве снаге које имају западну подршку, без обзира што је Ал Каида у претходних двадесетак година извела низ терористичких напада на Американце и Америку; 2. Као продукт ових дешавања створена је невероватна мафијашко-исламистичка творевина под именом Исламске државе Ирака и Леванта. Такав режим који по бруталности, суровости и вандализму превазилази чак и некадашње Талибане у Авганистану, све време је заправо имао прикривену подршку, или високу толеранцију од стране Американаца и других западних сила. ИДИЛ је посматран као изванредно оруђе за низ задатака, као што су цепање Сирије и рушење Асада, контрола над Саудијцима, а по неким и као начин да се покрену масе становништва и пошаљу у Европу; 3. Неколико држава се фактички распало, почев од Судана где је то и формализовано са одвајањем Јужног Судана, затим Либије, Ирака и Сирије. У исто време осим ИДИЛ фактички се цртају границе будућег Курдистана, а могуће је да ће се створити и неки други нови регионални или државни ентитети; 4. По неким проценама арапско пролеће и све што се од тада дешавало, покренуло је из својих домова око 17 милиона људи, од чега само из Сирије око десет. До сада је неколико милиона њих завршило у Европи – само током 2015 у Европу је прешло преко милион имиграната; Економски гледано, ови простори су додатно осиромашени, а западне компаније су се домогле нових енергетских ресурса и тржишта. Последица може да буде само додатно екстремизовање исламске омладине, потонуле у комбинацију лоших економских услова, стране доминације, бесперспективности и идеолошког радикализовања.¹⁰⁾

Европске државе можда не сnose главну одговорност за оваква дешавања, али су директно погођене последицама ове кризе. Одједанпут огроман број расељених лица се нашао на њиховој територији и оне нису имале припремљене механизме како би се избориле са овом кризом. Становништво се у тим кризним подручјима нашло суочено са страхом, несигурношћу, сиромаштвом и једини излаз је видело у бекству. „Полазишта су неразвијени, аномични и анархични, ратовима пометени геоекономски експлоатисани простори светске капиталистичке периферије. То су, такође, некадашњи простори европског колонијализма, а сада недрекнуте сфере евроамеричких геоекономских и геополитичких интереса. Са тих простора се домицилно становништво масовно

10) Миша Ђурковић, „Тероризам, хибридни ратови и вредности – односи Турске и Немачке након тзв. ‘Арапског пролећа’“, *Политика националне безбедности*, годишњак, бр. 1, 2016, стр. 167-168.

исељава и морем и копном запућује ка Европи као месту будућег живљења!¹¹⁾

Наравно земље Европске уније имају и свој удео кривице, јер су учествовале заједно са САД у интервенцијама које више деценија дестабилишу овај регион. „Покретање арапског и афричког становништва ка Европи изазвано је, дакле, ратним разарањима социјалних, економских, политичких и културних структура у тим некада колико-толико независним а сада у већини колонизованим земљама. Европи се миграциони талас као хитнути бумеранг неконтролисано враћа у властито уједињено „двориште“. Оптуживање исламског света као искључивог изазивача регионалних ремећења (не)равнотеже глобалне моћи израз је једностраности која превиђа процес растакања униполарног света и евро-америчке супремације, у правцу мултилатерализма и мултиполарности планетарне будућности.“¹²⁾ Наметање либералне демократије као универзалног модела развоја је још једном показало своје слабости. Кључан проблем који се јавља је што се овај модел друштвено-економског развоја покушава наметнути свуда и по сваку цену. Тамо где неолиберална теорија наиђе на препреку наступа неоимперијална пракса. Оно што треба истаћи је да не постоји универзални модел друштвено-економског развоја, већ да је свака земља посебна и да поседује своје духовне, културне и историјске специфичности којима треба прилагодити одговарајући модел развоја. „У контексту разматрања суштине „шарене револуције“, треба уочити да се западно тумачење демократског система или процеса демократизације (прелаз из аутократског у демократски систем) заснива на постојању једног идеално типског модела друштва оличеног у либералним демократијама западног типа, на основу кога се упоређују резултати транзиције недемократских режима. При томе, тај идеални модел који служи као мерило, није у довољној мери дефинисан, већ се заснива на постојању неколико обележја за која се сматра да релевантно одређују карактер демократског устројства.“ Не може се узети један јединствени модел и вештачки применити на силу надајући се да ће баш он свуда и увек довести до решавања проблема. Напротив, тиме ће се проблеми само гомилати.

Рат у Сирији је постао један од главних узрока расељавања становништва. Последице овог рата су нарочито биле видљиве у другој половини 2015. године и наставиле су се у даљем периоду. „До краја 2015. године, 4,9 милиона људи потражило је уточиште

11) Милош Кнежевић, „Мигрантска криза у фокусу демополитике“, нав. дело, стр. 106.

12) Уредништво, „ Уз тему броја“, нав. дело, стр. 9-10.

ван Сирије као избеглице, а 6.5 милиона су били интерно расељени, који су и даље унутар земље.¹³⁾ Ројтерс процењује да је број избеглица са 4.8 милиона из 2016. у 2017. години скочио на преко пет милиона. На званичном сајту УНХЦР се може видети процена да је до априла 2017. године број расељених лица из Сирије достигао број од 5.025.251 избеглица. У овај податак је укључено 2 милиона сиријских избеглица које је регистровао УНХЦР у Египту, Ираку, Јордану, Либану, затим 2.9 милиона регистрованих од стране Турске, као и више од 29.000 избеглица у Северној Африци.

Табела бр. 1. Број регистрованих сиријских избеглица
05. април 2017. година

Мушкарци (51.5%)	Годиште	Жене (48.5%)
7.6% 	0 - 4 	7.2%
9.5% 	5 - 11 	9.2%
7.4% 	12 - 17 	6.6%
25.5% 	18 - 59 	23.8%
1.5% 	60 + 	1.7%

Извор: УНХЦР, Internet, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>, 17/ 04/2017.

Овом податку треба прићи свакако са резервом, јер је број избеглица већи од регистрованог броја и још увек је тешко говорити о неком тачном броју. Оно што је, такође, забрињавајуће је што је овај талас миграције уједно значио и даље преливање сукоба на глобалном нивоу. Припадници бројних екстремистичких група су искористили овај начин да се пребацују широм Европе како би сејали страх. Потребно је обратити пажњу на структуру људи који су свој спас потражили путем Европских држава: „Нису ли масе имигрантског исламског становништва – од којих су 3/4 млађи, војно способни и демографски репродуктивни мушкарци, а међу њима није мали број оних са ратним искуством, задојених верском искључивошћу и припремљених за терористичке акције – идеално оруђе за дисциплиновање неколико важних, а „непослушних“ земаља тзв. старе Европе које „кокетирају са Русијом“? Може ли да се оспори да је на агресивном имигрантском удару у првом реду „срце ЕУ“ – Француска (муслимана 4,7 милиона или 7,5%), која излази на Атлант и Средоземље, и где јача (нео)деголистичка идеја о евро-руском приближавању, Немачка (муслимана

13) Рекордан број присилно расељених особа у свету – сваки 113. човек приморан да напусти свој дом, Internet, <http://www.unhcr.rs/dokumenti/saopstenja-za-medije/rekordan-broj-prisilno-raseljenih-osoba-u-svetu.html>, 17/04/2017.

4,8 милиона или 5,8%), која ради на осовини Берлин-Москва и са Русијом се сепаратно повезује гасоводима као „најважнијим геополитичким инструментима“, Холандија (муслимана 1 милион или 6%), традиционални руски партнер на економском, трговинском и културном пољу, Белгија (муслимана 0,63 милиона или 5,9%), неформална „централна територија“ ЕУ са Бриселом као седиштем већине институција ЕУ и „главним градом“ евроатлантских интеграција, Велика Британија (муслимана 3 милиона или 4,8%), „амерички носач авиона испред западне обале Европе“ и чланица која испољава најочигледније намере да напусти ЕУ...?“¹⁴

Овове у прилог говоре и бројни терористички напади који потресају Европу. „Са доласком великог броја миграната из земаља у којима се воде грађански ратови и у којима су ситуиране разне терористичке групације расте ризик од тероризма у земљама кроз које мигранти пролазе, а нарочито у оним у којима се задржавају. Правило је да што се дуже задржавају и ризик бива већи, а највећи је у оним земљама у којима трајно остају, поготову уколико те земље попут Француске учествују у бомбардовању или у неком другом типу војних операција у земљама из којих мигранти стижу. Зато свака од транзитних земаља има пред собом веома озбиљан, али не и немогућ задатак да међу мигрантима идентификује потенцијалне или праве терористе.“¹⁵ Ово је заиста један веома тешко остварив задатак и намеће бројне изазове безбедносним структурама државе, изискујући огромне ресурсе, како у људству, тако и у новцу. Наравно, не треба мигранте поистовећивати са терористима, већ проблему прићи са аспекта да овакав развој ситуације може бити искоришћен у терористичке сврхе. При том, не треба говорити о великом броју терориста, довољан је и само један како би се изазвао хаос.

Тероризам је у великој мери еволуирао од 11. септембра 2001. године, постао је, ако то може тако да се назове, још опаснији и још непредвидљивији. Уместо компликованих планирања напада неких тешко заштићених мета појавио се модел тзв. соло нападача који се активирају и нападају изненада. Оваква претња је тим већа што ју је тешко предупредити, а постала је модел који је веома лак за опонашање, а опет уз само клик телефона, се лако може доћи до великих медија. Крај 2016. године је показао да нико није сигуран. У року од само пар сати убијен је руски амбасадор у Турској, а

14) Миломир Степић, „Геополитички аспекти емиграционе ерупције из блиско-источне велике пукотине“, нав. дело, стр. 37-38.

15) Драган Симеуновић, „Миграције као узрок политичких аномалија у Европи“, *Журнал за криминалистику и право*, 3/2015, стр. 8-9.

усред Берлина је терориста камионом улетео на божићни вашар. Нажалост, овакав тренд терористичких напада из претходног периода се наставио и у 2017. години.

Уколико је борба против тероризма била приоритет интервенција, Чомски истиче да су САД испустиле јединствену прилику да искорене употребу хемијског оружја на Блиском истоку. Конвенција о хемијском оружју која је ступила на снагу још 1997. године се не односи само на његово коришћење. Напротив, она забрањује развој, производњу, складиштење и употребу хемијског оружја и обавезује све на његово уништавање. После инцидента са хемијским оружјем у Дамаску августа 2013. године¹⁶⁾ требало је наметнути норму да се хемијско оружје на Блиском истоку у потпуности уништи.

Бавећи се проблемом тероризма у анализи израелско-палестинског сукоба, Јехошафат Харкаби [Yehoshafat Harkabi], бивши шеф израелске војне обавештајне службе, је увидео да решење тероризма лежи у томе да Палестинцима треба понудити часно решење поштујући њихово право на самоопредељење, јер „када нестану баруштине, с њима ће нестати и комарци“.¹⁷⁾ Коментаришући Харкабијеву примедбу Ноам Чомски каже да је она сасвим на месту и да се њена поука може применити и много шире. „Много пре 11. септембра било је јасно да ће захваљујући модерној технологији, богати и моћни једног дана изгубити монополски положај који имају над средствима насиља и треба да очекују зло и на сопственој територији. Ако наставимо да стварамо нове баруштине, биће све више и више комараца са огромном моћи деструкције. С друге стране, ако средства којима располажемо усмеримо на исушивање мочвара, на сасецање корена многих *кампања мржње*, смањићемо претње с којима се суочавамо, а истовремено ћемо показати и да смо достојни идеала које прокламујемо и који нису недостижни ако се озбиљно порудимо да их досегнемо.“¹⁸⁾ Решење проблема тероризма можда треба увек тражити управо у овој констатацији.

3. И НА КРАЈУ...

Овде се као закључак може истаћи да Сирија представља последњи пример земље захваћене „арапским пролећем“ који се по својим карактеристикама умногоме разликује од претходних при-

16) Подсетимо се да је августа 2013. године изведен напад хемијским оружјем у предграђу Дамаска у коме је погинуло 1429 људи – од којих су 426 била деца.

17) Ноам Чомски, *Интервенције*, нав. дело, 2009, стр. 12.

18) Исто, стр. 13.

мера, као што је то на пример био случај са Тунисом или Египтом. У Сирији је у великој мери изражена тенденција пре свега борбе за моћ домаћих „политичких елита“, а не онога што се у први план истицало у ранијим тзв. „шареним револуцијама“, тј. борба за права и слободе грађана. Укључивање фактора са стране додатно доприноси дестабилизацији на овим просторима отежавајући проналазак било каквог одрживог дугорочног решења. Овде се мисли пре свега на сукобљене интересе пре свега на релацији између Русије и САД. То се може видети и на основу начина на који су се ове две велике силе умешале у сиријску кризу. САД су саме донеле одлуку о укључивању у интервенције на овим просторима, док је Русија ушла у овај конфликт 30. септембра 2015. године на позив актуелног председника Башара ел Асада. И једна и друга страна су тврдили да она друга нема право да се меша у овај конфликт. Такође, напори међународне заједнице да се пронађе решење ове кризе су тотално подбацили и на неки начин је само продубили. Усред сталног међусобног окривљавања, нарочито на релацији између САД и Русије, решење кризе се ни не назире.

Решавање сиријске кризе не представља нимало лак задатак. Некако се чини да сви могући путеви воде у стање још једног од тзв. замрзнутих конфликта. Немогућност договора Асада и опозиције је очигледна и поред неких покушаја да се он постигне. Једна од великих препрека остваривању дијалога на овим просторима је неорганизованост сиријске опозиције која представља скуп људи различитог етничког и религијског порекла. Оно што је видљиво је да они не сачињавају јединствени фронт, већ напротив, врло су разједињени и чак међусобно оштро супротстављени. И можда је једина ствар која их повезује захтев за смену Башара ел Асада. Сиријска опозиција је можда на први поглед постигла одређени консензус по неким питањима, међутим њени припадници и даље имају огромних међусобних супростављености које у значајној мери могу утицати на даља дешавања у Сирији. Можда и главна препрека која се поставља јесу нереални захтеви, као и разједињеност опозиције. Став опозиције по питању смене Асадовог режима је непромењен. Са друге стране, прилика да се на ово утиче је свакако пропуштена, јер је Асад и поред бројних изазова успео да учврсти своју позицију. Овакво стање је резултирало неуспехом да супротстављене стране седну за преговарачки сто.

Немогућност сагледавања става Доналда Трампа о кризи у Сирији је свакако још једна од ствари која отежава ситуацију на овим просторима. Прве изјаве су наговештавале да ће САД можда почети полако да се удаљавају од овог конфликта. Овакав заокрет

се могао видети у изјавама бројних америчких званичника који су наговештавали да ће питање Асадовога останка бити остављено сиријском народу. Међутим, веома брзо уследио је поновни заокрет Трампове политике. САД су 07. априла 2017. године напале ракетама аеродром Шеират под оптужбом да је са овог места извршен напад хемијским оружјем 04. априла 2017. године на становнике Идлиба. Овако брза и по многима неочекивана реакција Трампа је изненадила многе и поново показала двоструке аршине у међународном праву. Свакако да употреба хемијског оружја захтева реакцију и да кривци за његово коришћење морају бити кажњени. Међутим начин на који је то спроведено, је сам по себи проблематичан. Одлука је донета уз кршења норми међународног права, а без подршке Савета безбедности УН. Шта је праведни а шта неправедни рат Повеља УН јасно дефинише. Она забрањује сваку претњу и употребу силе, осим у случају самоодбране и једино да нека земља буде нападнута она има право да се брани, док је у свим осталим случајевима сила забрањена, осим уколико то Савет безбедности изричито не одобри.¹⁹⁾ Такође, коришћење највеће нуклеарне бомбе на територији Авганистана показује да Трампова администрација жели да демонстрира да се неће либити коришћења целокупне моћи коју САД поседују уколико за то настане потреба. Хедли Бул [Hedley Bull] опомиње да свака држава (или група држава) која себе прогласи врхунским судијом не узимајући у обзир становишта других представља праву претњу међународном поретку.²⁰⁾ Разлози за међународно мешање у сиријско питање су вишеструки: ресурси, транзит нафте и гаса, геополитички положај... То су уједно и разлози који се углавном наводе за све блискоисточне земље и разлози због којих је Блиски исток одувек био извор политичке нестабилности.²¹⁾

И иако можда главну реч на глобалном нивоу имају велике силе последице које настају као резултат њихове супротстављености преливају се и на друге државе широм света. Решење кризе на овим просторима би подразумевало низ социјалних, економских и политичких реформи уз истовремено што мање мешање интересних сфера са стране. Можда и највећи изазов који се намеће

19) Миша Стојадиновић, „Политичко насиље и демократија у контексту неоимперијалних амбиција великих сила“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2015.

20) Ноам Чомски, *Нови милитаристички хуманизам – лекције Косова*, Филип Вишњић, Београд, 2000.

21) Зоран Милошевић, „Ко је испланирао пресељавање избеглица са Блиског истока у Европску унију“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016.

пред Башаром ел Асадом јесте како да не буде само лидер алавитске религијске и етничке мањине, већ лидер свих Сиријаца. Поред изградње стабилног политичког система на овим просторима потребно је имати у виду и да је за остварење демократског уређења потребно да постоји високо развијена, демократска свест.²²⁾ Бавећи се проблемом демократије Роберт Дал [Robert Dahl] је писао да је за њен развој потребан *неуобичајен склоп повољних услова*, у које он убраја *писменост, образовање, људска права, поштеност и независно судство, аутономију организација и плурализам, распрострањеност богатства и равномерност висине дохотка*.²³⁾ Русо [Jean-Jacques Rousseau] је лепо рекао да је *створити владавину за народ свакако корисна ствар, али знам за кориснију – одгојити народ за владавину*.²⁴⁾ У условима сталног конфликта не може бити речи о постојању демократије на сиријским просторима.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђурковић Миша, „Тероризам, хибридни ратови и вредности – односи Турске и Немачке након тзв. ‘Арапског пролећа’“, *Политика националне безбедности*, годишњак, бр. 1, 2016, стр. 163-184.
- Кнежевић Милош, „Мигрантска криза у фокусу демополитике“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 103-146.
- Милошевић Зоран, „Ко је испланирао пресељавање избеглица са Блиског истока у Европску унију“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 147-160.
- Радоњић Радован, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004.
- Рекордан број присилно расељених особа у свету – сваки 113. човек приморан да напусти свој дом*, Internet, <http://www.unhcr.rs/dokumenti/saopstenja-za-medije/rekordan-broj-prisilno-raseljenih-osoba-u-svetu.html>, 17/04/2017.
- Симеуновић Драган, „Миграције као узрок политичких аномалија у Европи“, *Журнал за криминалистику и право*, 3/2015.
- Степић Миломир, „Геополитички аспекти емиграционе ерупције из блиско-источне велике пукоине“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд бр. 1/2016, стр. 19-41.

22) Миша Стојадиновић, „Демократија између мита и стварности“, у зборнику: *Демократија и саборност* (приредио: Зоран Милошевић), Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 79-98.

23) Радован Радоњић, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 24.

24) Исто, стр. 26.

- Стојадиновић Миша, „Политичко насиље и демократија у контексту неоимперијалних амбиција великих сила“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2015, стр. 199-213.
- Стојадиновић Миша, „Демократија између мита и стварности“, у зборнику: *Демократија и саборност* (приредио: Зоран Милошевић), Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 79-98.
- УНХЦР, Internet, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>, 17/04/2017.
- Уредништво, „Уз тему броја“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд бр. 1/2016.
- Чомски Ноам, *Година 501 – конквиста се наставља*, Светови, Нови Сад, 1998.
- Чомски Ноам, *Интервенције*, Рубикон, Нови Сад, Беокига, Београд, 2009.
- Чомски Ноам, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Чомски, Ноам *Нови милитаристички хуманизам – лекције Косова*, Филип Вишњић, Београд, 2000.

Misa Stojadinovic, Mihajlo Manic

SYRIAN CRISIS – CAUSES AND CONSEQUENCES

Resume

Syria represents one of the countries affected by a revolutionary wave known as the Arab Spring or as Arab revolutions which caused one of the biggest crises in contemporary society in Syria. The consequences of this crisis were felt around the world and especially in the EU countries. The main goal of this paper is to analyse causes and consequences of the Syrian crisis. The risk of spillover effect of this conflict is evident, no one is safe, and the consequences of this event has brought numerous divisions between the EU member states. They were not prepare for the migrant crisis and the following events, and they act individually without finding consensus on what to do. Terrorism has become the central place of this crisis, and the most dangerous threat for all countries all over the world.

The crucial thing for overcoming this crisis lies in achievement of agreement between Assad and the opposition in Syria. This become a very hard task. One of the major obstacles for the achievement of the dialogue in these areas is the lack of organization of the opposition in Syria. Syrian opposition is a set of people with different ethnic and religious background and they do not constitute a united front. Resolving the Syrian crisis is not an easy task. Somehow it looks like

that this will become in future one of the eternal frozen conflicts. Real solution of this crisis would mean a series of social, economic and political reforms without the interference of other countries. Perhaps the greatest challenge for Bashar al-Assad is the solution of the problem how to be a leader of all Syrian citizens no mater of their ethnic or religious background.

Keywords: Syria, EU, migrant crisis, Russia, the United States of America, democracy, liberalism, neo-imperial practice

* Овај рад је примљен 01. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Виолета Таловић

Факултет за међународну политику и безбедност, Београд

Слађан Милосављевић

Факултет за инжењерски менаџмент, Београд

МОГУЋА РЕШЕЊА УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ

Сажетак

Ситуација у вези са новим статусом Крима и њен утицај на политичко-безбедносне односе мора се промишљати кроз реалистичну призму глобалних геополитичких процеса у савременом међународном поретку, али и кроз анализу реалног статуса и улоге Русије у тим процесима, с обзиром да се Крим од 2014, *de facto* налази у њеном саставу. Стога је потребно сагледати различите аспекте промене статуса Крима (правни, геополитички, историјски), као и њихов повратни утицај на безбедносна дешавања не само у Црноморском региону, већ и на глобалном нивоу. Међузависност и условљеност политичко-безбедносних процеса у региону Црног мора и промене статуса Крима су очигледне и лако доказиве. Међутим, динамичност промена тих процеса, усложњава дефинисање могућих опција за решавање проблема. Велики број респектабилних аутора износе становиште о Украјини, као простору где ће се ломити копља светске политике у првим деценијама XXI века и да ће управо Украјина бити полигон за остваривање глобалне доминације када је у питању геополитичка редистрибуција моћи. Русија настоји да онемогући стварање новог „геополитичког пејзажа“ на постсовјетском простору који би представљао безбедносну претњу њеним интересима. Тренутни односи Русије и већине западних држава су на најнижем нивоу од времена Хладног рата. Ова схватања, поткрепљена ставовима о постојећим политичким, идентитетским и културно-цивилизацијским противречностима и поделама украјинске државе и друштва, говоре о значају и акту-

елности проблема у вези са Кримом и ситуацијом на истоку Украјине, који надилазе регионалне оквире и као такви имају готово опредељујући утицај на војно-безбедносна дешавања у региону и на целокупном евроазијском простору. Крим данас представља минијатуру глобалног сучељавања интереса главних геополитичких актера данашњице.

Кључне речи: украјинска криза, Русија, Крим, сукоб на истоку Украјине

Русија је за Крим нераскидиво везана културно-историјски и етнички и перципира га као део свог националног идентитета. На Криму, готово 2/3 становништва чине етнички Руси. Такође, већи део своје новије историје (од краја XVIII века), Крим је био у саставу Русије, све до 1954. године када је политичком одлуком тадашњих комунистичких вођа, предат украјинској федералној јединици у оквиру СССР. Тада вероватно, нико није могао ни слути-ти да предаја Крима УССР може постати суштински геостратешки проблем пола века касније. Произвољне, паушалне и арбитрарне промене унутардржавних граница, које су у оно време биле карактеристичне за совјетски тоталитарни државно-партијски режим, након распада СССР, угрозиле су саме темеље регионалне безбедности на постсовјетском простору.

Украјина је држава са пуно противречности и разлика, дубоко подељена у културно-цивилизацијском, идентитетском и политичком смислу на југо-источни (проруски) и западни (проевроатлански) део. Аутори стоје на различитим становиштима када је у питању разрешење кризе у Украјини, као и у вези са тенденцијама њеног даљег развијања, али је јединствена оцена да постојећи статус Кримског полуострва, представља камен спотицања у односима Русије и Запада и „полигон“ на коме се демонстрирају тренутни геостратешки интереси водећих сила, Русије и САД. У том контексту, Кримско полуострво и уопште руско-украјинска граница представља неуралгичну тачку Европе средином друге деценије XXI века. „Кримско питање“ није само кључна карика у руско-украјинским односима, већ проблем егзистира у много ширем контексту, са аспекта дугорочног урушавања безбедносног система на европском континенту, услед затегнутих односа Русије и водећих земаља запада. „Иако је распад СССР 1991. означио фактички крај Хладног рата, данас се поменути сукоби актуелизују. Неолиберална теорија и њена неоимперијална пракса у другој половини XX и почетком XXI века доносе са собом бројне изазове развоју демократије.“⁽¹⁾

1) Миша Стојадиновић, „Политичко насиље и демократија у контексту неоимперијалних амбиција великих сила“, *Српска политичка мисао*, vol. 48, бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2015.

Комплексна геополитичка ситуација око Крима условљена је геостратешким значајем полуострва у контексту његовог „новог“ статуса у оквиру Русије, чињеницом да од 2,3 милиона становника на полуострву, 2/3 чине етнички Руси, као и аргументацијама о „историјској правди“ и самоидентификацији већине Руса са Кримом, а нарочито са кримским градом Севастопољем. Крим и Севастопољ Руси су одувек доживљавали као део свог националног идентитета, као део своје славне историје. С друге стране, међународно-правни субјективитет Украјине признају све државе света. Кримско полуострво је до марта 2014., било њен интегрални део, да би након спроведеног референдума на полуострву, АР Крим (и Град Севастопољ) једнострано иступили из Украјине и ушли у састав Русије. Упркос *de facto* стању, Украјина перципира Крим као део своје територије, а његову сецесију као „привремену окупацију“ од стране Русије. С тим у вези, односи две земље су потпуно нарушени. У том контексту, потребно је подсетити на хронологију и генезу кризе у претходне три године и њене суштинске одлике, али и дати неке најосновније напомене о историјском развоју и регионално-идентитетским особеностима Крима (и Севастопоља), који су примарно детерминисали његову проруску оријентацију и везаност за Русију. Савремено друштво је прожето многобројним примерима угрожавања демократије.²⁾

1. ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О УКРАЈИНСКОЈ КРИЗИ

Проучавање савременог друштва захтева једну критичку анализу у циљу демистификације и откривање правих узрока догађаја.³⁾ Политичка нестабилност у Украјини доживела је кулминацију крајем новембра 2013. године, због одбијања режима председника Јануковича да потпише Споразум о стабилизацији и придруживању са ЕУ. Прозападна опозиција је организовала протесте. Демонстрације су постале насилне након што их је власт забранила. Протест је ескалирао у оружаном насиљу у коме је више од 70 демонстраната страдало. Страдало је и 20 полицајаца. Премијер Н. Азаров поднео је оставку јануара 2014. године. У Кијеву, 21. фебруара, уз посредовање ЕУ, постигнут Споразум између власти и опозиције за деескалацију кри-

2) Миша Стојадиновић, Виолета Рашковић Таловић, „Изаови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не)праведног рата“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2016.

3) Миша Стојадиновић, Миодраг Гордић, „Политички мит као облик друштвеног и политичког отуђења“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2016.

зе.⁴⁾ Међутим, Јанукович је сутрадан свргнут са власти, након чега се склонио на Крим, а потом у Русију. Наведени догађаји по принципу „домино ефекта“ проузроковали су протесте проруског становништва на Кримском полуострву и југоистоку земље. У марту, уследио је референдум на Криму, његова једнострана сецесија од Украјине и припајање Русији, а у априлу отпочели су оружани сукоби између побуњеног руског становништва у Доњецкој и Луганској области, против украјинских снага безбедности. На територији ове две области побуњеници су након спроведених референдума које ни Украјина, ни међународна заједница нису признале, прогласили стварање Луганске Народне Републике (ЛНР) и Доњецке Народне Републике (ДНР) и њихову независност од Украјине. Нешто касније установили су и конфедералну државу – Новорусију, коју чине ЛНР и ДНР и која није међународно призната. После почетног успеха украјинских војно-полицијских снага у тзв. антитерористичкој операцији и враћања под контролу Кијева одређених делова Доњецке и Луганске области (мај-август 2014.), крајем августа уследила је контраофанзива снага самопроглашених република и наношење великих губитака снагама централне власти. Уз посредовање Русије и ЕУ, почетком септембра потписан је мировни споразум у Минску („Минск 1“), којим је успостављено примирје између Кијева и побуњеничких снага. Међутим, примирје је настављено да се крши, сукоби су били све учесталији и интензивнији, да би поново ескалирали почетком 2015. године. Фебруара месеца дошло је до новог мировног споразума у Минску („Минск 2“), али на репрезентативнијем нивоу у односу на Минск 1 (уз учешће председника Порошенка, представника самопроглашених ДНР и ЛНР, председника Оланда и Путина, као и канцеларке Меркел). Успостављен је прекид ватре и отпочет је мировни процес за решавање кључних питања украјинске кризе.

Овакву ситуацију додатно компликује промена статуса Крима, која је након његовог припајања Русији детерминисана не само односима Русије и Украјине, већ егзистира као горући проблем глобалне безбедности. С обзиром да западне државе припајање Крима Русији перципирају као једнострану сецесију, односно анексију дела украјинске територије, која нема међународно-правну валидност, ова чињеница је између осталог била повод за увођење политичких, економских и дипломатских санкција Русији од стране већине западних држава. Русија је одговорила реципрочним мерама, увођењем санкција великом броју западних држава. Овакав развој ситуације упућује на закључак да релаксација и редефинисање односа Русије и Запада

4) Андреј Федјашин, *Да ли је могуће „саставити“ Украјину после кризе?*, Internet, 21.02.2014. http://serbian.ruvr.ru/2014_02_21/Da-li-je-moguće-sastaviti-Ukrajinu-posle-krize-5336/, 20/04/2014.

у блиској перспективи нема позитивну пројекцију, с обзиром на искључиве и сучељене ставове страна у контексту „Кримског проблема“ и решавања кризе на истоку Украјине.

Захлађивање односа Русије са западним земљама нужно је имплицирало и поремећаје у односима Русије и НАТО, што директно утиче на постојећи систем регионалне и глобалне безбедности. Украјинска криза представља велики безбедносни ризик по стабилност региона и читавог европског континента. У том контексту, „проблем Крима“ и сукоб на истоку Украјине, значајно су одредили односе Русија-НАТО, који су „спуштени“ на најнижи ниво од завршетка хладног рата. У претходне три године обе стране су појачале „звечкање оружјем“ и „показивање мишића“. НАТО је ојачао своју војну инфраструктуру у региону Балтика, формирањем „Снага за брзо реаговање“, док је Русија вишеструко ојачала војне капацитете на својим западним границама и додатно милитаризовала Крим, чиме је додатно заоштрена политичко-безбедносна ситуација и повећана несигурност предвиђања могућих опција за деескалацију конфликта. Овакав развој ситуације навео је многе ауторе да говоре о „новом хладном рату“ и „гурању света ка ивици глобалног сукоба“. Изнете чињенице управо потврђују став о актуелности, значају и међународној конотацији украјинске кризе. Украјина је у последње време почела делимично да излази из фокуса интересовања светске заједнице, због ескалирања безбедносне ситуације на другим неуралгичним тачкама (конфликт у Сирији, мигрантска криза у Европи, борба против Исламске државе, пролиферација терористичких напада на тлу Европе (Француска, Немачка, Белгија)).

2. ПРОБЛЕМИ У ПРЕДИКЦИЈИ РЕШЕЊА ЗА „КРИМСКО ПИТАЊЕ“ И СУКОБ НА ИСТОКУ УКРАЈИНЕ

Данас кључ будућности Крима (поново) у својим рукама држи Русија, а заједно са САД и ЕУ и кључ за постизање трајног политичког решења за конфликт на истоку Украјине. Да ли је реч о правом кључу и да ли ће браве бити откључане на прави начин показаће блиска будућност. Или можда неће? На жалост и сада, три године након почетка украјинске кризе, не може се у потпуности искључити могућност новог сукоба на истоку земље, као ни његова ескалација до границе експлицитног уплитања екстерних чинилаца. Управо ове чињенице сведоче о актуелности и значају

изналажења политичког решења за украјинску кризу, као и о потреби усаглашавања ставова сучељених страна о принципима и механизмима на којима треба да почива сам мировни процес, како би дао адекватне резултате у правцу постизања трајног мира и очувања регионалне стабилности. Политичко решење кризе и судбина источноукрајинских простора (Доњецке и Луганске Народне Републике) заправо представља елемент велике и замршене слике будућности, коју за сада можемо само да нагађамо, јер су догађаји у Украјини из 2014. године, показали да се на постсовјетском простору још увек одвијају фундаментални процеси, који су између осталог и одраз геополитичке констелације снага на светском нивоу. Стога није претеривање квалификација украјинске кризе као „воделнице“ глобалне политике.

Сумирајући резултате досадашњих анализа различитих аспеката кризе на истоку Украјине, њена предикција је јако отежана, али је генерална процена да би се хипотетички она могла развијати у неколико праваца. Први је отварање директног сукоба између Украјине и Русије, као последица покушаја Украјине да насилно (војним средствима) реинтегрише Крим, и/или услед драстичне радикализације сукоба у источним украјинским областима. У оваквом сукобу Украјина би засигурно била поражена, стога се хипотетичка варијанта отвореног ратног конфликта искључује као најмање вероватна опција због диспаратета војне моћи, али и става да дипломатско решење нема алтернативу. Оваква хипотетичка опција отворила би ново ратно жариште, вероватно много крвавије него што је био „балкански казан“ на простору бивше СФРЈ, са реалном претпоставком преливања сукоба и потпуне дестабилизације и урушавања целокупног европског система безбедности.⁵⁾ Предикција је да се у таквој ситуацији запад и НАТО не би директно умешали у конфликт и ризиковали сукоб са Русијом због Украјине, али да би посредно засигурно узели учешће у решавању кризе. Друга опција је фрагментација и распад Украјине дуж линије сукоба Кијева и побуњених региона (ДНР и ЛНР), који би наставили да егзистирају у статусу „замрзнутог конфликта“, као самостална квази-државна творевина, са посебним наслањањем на Русију, или у крајњој варијанти, попут Крима ући у састав Русије, што је у блиској перспективи мало вероватно (иако није у потпуности искључено) и због више пута исказаног става Русије да не намерава да интегрише у свој састав делове Доњецке и Луганске области. Трећа опција је да ће Украјина остати у међународно-признатим границама, али без

5) Опција интервенције Русије и директног војног сукоба са Украјином није реална и готово је сведена на минимум, али се не може у потпуности искључити.

Кримског полуострва, да ће побуњени региони бити реинтегрисани и да ће доћи до неког од облика суштинске децентрализације и давања широких овлашћења Доњецкој и Луганској области, без чега проруски региони неће пристати на политичко решење. Ова опција је „најмање зло“ и реално прихватљива за обе стране с обзиром на калкулације евентуалних губитака. Међутим, с обзиром на тренутне ставове сучељених страна и ова могућност ће представљати „ход по мукама“ за све директне и индиректне актере у процесу њеног остваривања. Компромисно политичко решење може бити прихваћено само уз позитиван напор зараћених страна, западних држава и Русије, што би по општем мишљењу било гарант крхком миру у том делу Европе. Овакве предикције решавања проблема Крима и источних проруских региона и последице које из имплементације одабраних решења могу произаћи, намећу питање да ли такве калкулације представљају став већине западних и руских политичара, односно какав стварни (суштински) спољно-политички приступ решењу овог проблема имају западне државе (и НАТО у покушају његове даље експанзије на делове постсовјетског простора) и Русија, у њеном отвореном супротстављању том процесу.

3. СУЧЕЉЕНИ СТАВОВИ СТРАНА О СТАТУСУ КРИМА („КОНЗЕРВИРАНО“ ИЛИ „ОТВОРЕНО“ ПИТАЊЕ)

У складу са руским законима Крим припада Руској Федерацији. Што се тиче Украјине и западних земаља, оне сматрају да је Крим део Украјине. Питање статуса Крима је врло осетљиво питање са аспекта остваривања суверенитета украјинске државе у пуном обиму. Украјински званичници не пропуштају прилику да истакну да је Крим саставни део Украјине, да такву позицију подржава целокупна демократска међународна заједница и да ће у будућности Украјина успети да поврати Крим и да успостави свој пуни суверенитет на полуострву.

Запад пружа безрезервну подршку украјинском суверенитету и територијалној целовитости и стоји на становишту да припадање Крима Русији представља анектирање дела украјинске територије и да је са међународно-правног аспекта реч о незаконитом и ништавном акту. Потврду такве тезе налазимо у великом броју изјава највиших западних званичника. Међутим постоје и другачији ставови појединих државника са запада, додуше више као изоловани случајеви, чија је суштина да Крим није могуће вратити под јурисдикцију Украјине.

Супротно изнетим ставовима, припајање Крима Русија перципира као право народа на самоопредељење. За Русију питање статуса Крима је завршено и званичан став је да не постоји могућност повратка на *status quo*, односно промене постојећег стања. Руски званичници истичу да је статус Крима „затворено питање“, да је вољом народа израженом на референдуму Крим изашао из састава Украјине и припојио се Русији, као и да је полуострво постало интегрални део, односно субјект федерације и да као такво није, нити може бити предмет преговора о његовом статусу. Грађани Русије подржавају присаједињење Крима и Севастопоља Русији и о том питању постоји стабилан консензус у руском друштву. Према подацима агенције за испитивање јавног мњења „Левадија-центар“, одлуку о уласку Крима у састав Руске Федерације, 2014. године, подржало је 79% испитаника у Русији, а годину дана касније (2015.), тај проценат је износио 69%.⁶⁾

Закључак, који се на основу изнетих ставова и анализа намеће је да отварање питања статуса Крима (и Севастопоља), у садашњем тренутку, није реална опција, јер Русија то неће дозволити ни у међународно-правном ни у политичком смислу. Крим и Севастопољ су од 2014. године, интегрисани у политичко-правни систем Русије и имају статус федералних субјеката у територијално-административном смислу. За руску страну, алтернативе постојећем решењу не постоје. Овакав искључујући и бескомпромисан став по питању статуса Крима, руски званичници у континуитету истичу од 2014. године, наводећи да је то питање заувек „затворено“, да је Крим део Русије, као и да би сваки покушај промене његовог статуса Русија перципирала као атак на њен суверенитет и територијалну целовитост и да би у том случају употребила „сва расположива средства“ у циљу њихове заштите. С друге стране и Украјина је бескомпромисна у ставу да ће у будућности повратити суверенитет над Кримским полуострвом. Западне државе листом подржавају интегритет и целовитост Украјине и Крим сматрају делом украјинске територије. Ситуацију додатно компликује чињеница да Крим свој субјективитет црпи из субјективитета Руске Федерације, као њен *de facto* део и да му међународно признање није потребно.

Имајући у виду ове чињенице, намеће се закључак да Кримско полуострво неће бити поприште руско-украјинског оружаног сукоба. Одбацивање ове могућности, засновано је на аргументацији да је Крим *de facto* део Руске Федерације од 2014. године, па би покушај насилне реинтеграције Крима од стране Украјине, за-

6) Јекатерина Синелшчикова, *Седам питања везаних за Крим*, 14.03.2016., Internet, http://ruskarec.ru/politics/2016/03/14/sedam-pitanja-vezanih-za-krim_575523, 19/08/2016.

право значио отпочињање ратног сукоба са Русијом. С обзиром на диспаратет војних потенцијала у корист Русије, овакав „сценарио“ будућих дешавања губи чак и хипотетички смисао и постаје нимало реална геополитичка опција. У таквим околностима, механизам суздржавања представља нужност, уз стремљење обе стране ка избалансираној политици и политичком компромису. У перспективи, реална очекивања су да докле год какав-такав компромис постоји, Русија и Украјина неће имати директну конфронтацију. Један од директних индикатора за овакав став садржан је и у аргументацији да је присутан тренд јачања позиције и значаја Русије, која је током 2016. године, отпочела процес враћања на међународну политичку сцену у пуном капацитету, након двогодишњег периода делимичне изолације и изопштености због догађаја у вези са Кримом и сукобом у источним деловима Украјине. Практични показатељи ове тезе су успех руске ваздушне кампање у Сирији у бомбардовању положаја ИД, редефинисање и релаксација односа са Турском после седам месеци тензија, активна партиципација у догађајима на Блиском Истоку, пројекција утицаја и ширење сарадње са Ираном, и др. Узимајући у обзир наведене ставове, закључак целокупних разматрања тезе о сучељеним ставовима страна о статусу Крима, могао би се свести на чињеницу, да анализирајући све релевантне геополитичке и војно-безбедносне индикаторе, шансе да до војног сукоба на Криму дође су сведене на минимум, односно остварљивост ове опције у пракси је мало или нимало вероватна, упркос појединим изјавама највиших украјинских званичника, које су примарно усмерене ка домаћој јавности и имају унутарполитичку сврху.

4. НЕМОГУЋНОСТ ИЗНАЛАЗЕЊА ПОЛИТИЧКОГ РЕШЕЊА ЗА ИСТОК УКРАЈИНЕ И ПРЕРСТАЊЕ СУКОБА У „ЗАМРЗНУТИ КОНФЛИКТ“

Свакако једна од могућих опција за ситуацију у деловима Доњецке и Луганске области на истоку Украјине је и немогућност постизања договора о статусу ових региона између Кијева и представника ДНР и ЛНР, изостанак политичког решења и „замрзавање“ постојећег (*status-quo*) стања, односно прерастање сукоба у још један тзв. замрзнути конфликт, којих на ексовјетском простору има неколико (у Грузији, Азербејдану, Молдавији). Постоји велики број дефиниција ових замрзнутих сукоба. Поједини аутори уместо синтагме „замрзнути сукоби“ користе термин „отегну-

ти конфликти“, дефинишући их као сукобе у којима су све стране незадовољне стањем *status-quo*, па је обнављање „врућег сукоба“ само одложено и које може почети у сваком тренутку.⁷⁾ Један од познатијих западних аутора који се бави проблемом замрзнутих сукоба, Дов Линч (*Dov Lynch*), заступа становиште да замрзнути сукоби као главну одредницу имају непоклапање између правног и фактичког стања ствари, односно да у оваквим сукобима настају државе које су то „*de facto*“, али нису то и „*de jure*“, јер им недостаје широко међународно признање и немогућност успостављања дипломатских односа са већим бројем држава,⁸⁾ као и немогућност чланства у ОУН и другим релевантним међународним организацијама. Домаћи аутор Владимир Трапара замрзнуте сукобе одређује као унутрашње или међудржавне сукобе, који се одликују релативно стабилним прекидом ватре без трајног политичког решења, у смислу да је распоред снага на терену произвео фактичко стање територијалних промена којима недостаје правно утемељење, будући да не постоји сагласност воља релевантних актера о томе.⁹⁾

Мањкавост постојећих дефиниција је у њиховој недоречености, односно у томе што готово свака од њих пренебрегава неку од битних одредница које мора имати одређени конфликт да би се могао сматрати замрзнутим сукобом, уз истовремено пренаглашавање значаја појединих његових карактеристика или сегмената. Сумирајући суштинске елементе свих наведених дефиниција, замрзнути сукоби се најприближније могу дефинисати као „релативно стабилно постконфликтно стање произошло након ратних операција, које се одликује одсуством трајног политичког решења, због одбијања страна у сукобу да признају *de facto* стање, односно новонастале територијалне промене, којима недостаје *de jure* признање релевантних субјеката међународних односа“.¹⁰⁾ Анализирајући поменути покушај теоријског одређења замрзнутог конфликта, могу се уочити неке његове суштинске карактеристике, као што су: а) фактичко постојање квази-државне творевине са израженом диспропорцијом између *de facto* и *de jure* стања њеног статуса; б) немогућност изналагања политичког решења за сукоб; в) конзер-

7) Filon Morar, „The Myth of ‘Frozen Conflicts’: Transcending Illusive Dilemmas“, *per Concordiam*, Vol. 1, No. 2, June 2010, стр. 11.

8) David Lynch, D., „Separatist States and Post-Soviet Conflicts“, *International Affairs*, Vol. 78, No. 4, Oct. 2002, стр. 834-5.

9) Владимир Трапара, Милош Јончић, „Пут за решавање сукоба – упоредна анализа замрзнутих сукоба на простору ОЕБС“, *Међународни проблеми*, Vol. LXIV, No. 3/2012, стр. 277.

10) Слађан Милосављевић, *Русија и „мир“: Стратегија безбедности Руске Федерације: геополитички, енергетски и војни аспект*, Академска мисао – Иновациони центар Факултета безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 180.

виран конфликтни потенцијал и могућност рецидива; и г) снажан и у појединим случајевима опредељујући утицај спољашњих чињеница. На постсовјетском простору постоје четири таква сукоба још из времена почетка деведесетих година прошлог века, односно четири територијалне творевине које су по свим карактеристикама *de facto* државе, али то нису *de jure*, јер им недостаје шире међународно признање. То су Абхазија и Јужна Осетија (Грузија), Нагорно Карабах (Азербејџан) и Придњестровље (Молдавија).

Постоји „оправдан“ страх Запада да би једнострана сецесија Крима, односно његов излазак из Украјине и улазак у састав Руске Федерације, по принципу „домино ефекта“ могао покренути сличне захтеве и других ентитета на постсовјетском простору, којима је Русија културно-цивилизацијска одредница, а чији је територијални и државно-правни статус „*de jure*“ непризнат, иако „*de facto*“ постоје као државне творевине са елементима суверености. Реч је управо о територијама које имају статус „замрзнутих сукоба“ и које нису међународно признате (Придњестровље, Јужна Осетија, Абхазија), али егзистирају захваљујући политичко-економским везама са Русијом, као и војно-безбедносним аранжманима, по којима Русија има значајно војно присуство на њиховим територијама. Као илустрација овог становишта може послужити захтев Придњестровља, непосредно након одлуке о издвајању Крима из састава Украјине, да се законима Русије предвиди могућност за његов улазак у састав Руске Федерације. Наравно, са геополитичког и међународно-правног аспекта, ово је много више „жеља“, а много мање или нимало реална опција. Треба подсетити да је парламент Области Придњестровља, које се у оквиру СССР налазило у саставу Молдавске Совјетске Социјалистичке Републике (МССР), прогласио 1990. године Придњестровску ССР, односно независност од молдавске власти.¹¹⁾ Сукоб Молдавије и Придњестровља и масовно насиље спречено је интервенцијом тадашње совјетске 14.-те Армије.¹²⁾ Русија је 2008. године, након августовског руско-грузијског

11) Молдавија је прогласила независност 02.09.1991. године, док је парламент Придњестровља 01.12.1991. године прогласио независност од Молдавије, успостављајући Придњестровску Молдавску Републику. Покушај реинтеграције ове области у правно-политички систем Молдавије кулминирао је оружаним сукобом (март-јул 1992.). Криза је окончана потписивањем трилатералног мировног споразума (сукобљених страна и Русије) и успостављањем демилитаризоване зоне. Гарант поштовања споразума била је 14.-та армија руских ОС, као најмоћнија војна формација стационирана на том делу постсовјетског простора још из совјетског периода... („Moldova: Regional Tensions over Transdnistria“, *International Crisis Group*, Europe Report, No. 157, June 17, 2004, стр. 3.)

12) Почетком деведесетих прошлог века (тада совјетска 14. армија) имала је око 9.500 припадника, али је тај број драстично смањен, Русија је већину тих снага повукла, тако да у данашње време тај број износи око 1.200 припадника... (Видети: Драган Штављанин, *Хладни мир*, Радио слободна Европа, Београд, 2009.)

оружаног сукоба, признала независност Јужне Осетије и Абхазије, затим је то учинило и још пар држава (Никарагва, Венецуела), али је изостало широко међународно признање. Придњестровље и Нагорно Карабах није признала нити једна држава чланица ОУН.¹³⁾

На основу компаративне анализе различитих аспеката свих ових замрзнутих сукоба на наведеним територијама, могуће је извести неколико обједињујућих закључака. Прво, заједничка карактеристика свих замрзнутих сукоба на постсовјетском простору је да су оружани конфликти директна последица распада претходне совјетске државе, а корени и узроци сукоба налазе се у вишедеценијски нагомиланим етничким, односно националним проблемима. Други закључак који се намеће је да је Русија пресудни чинилац замрзнутих сукоба, који својим активностима и фактичким утицајем најексплицитније детерминише стање њихове „замрзнутости“, с обзиром на околност да је на посредан или непосредан начин била учесник оружаних сукоба који су претходили „замрзавању“ и касније главни чинилац који штити фактичко стање на терену и на тај начин доприноси њиховој „замрзнутости“. Иако је Русија један од најактивнијих учесника мировних процеса у покушајима изналажења трајног политичког решења за замрзнуте сукобе, на њен рачун са Запада (нарочито из САД), као и из појединих држава тзв. Нове Европе (где предњачи Пољска), али и из држава са постсовјетског простора (Украјина, Грузија, Азербејџан, Молдавија, Балтичке државе) стижу осуде и критике да пружа помоћ и подршку сепаратистичким снагама. Уопште, велики број аутора заступа тезу да Русија намерно одржава ове сукобе у стању „замрзнутости“ како би спречила интеграцију Грузије, Азербејџана и Молдавије у западноевропске структуре, пре свега у НАТО.¹⁴⁾ Треће, сам процес изналажења политичког решења трајнијег карактера, са временског аспекта је веома дуг и одликује се веома малим или никаквим напретком, јер стране тешко пристају на компромис и уступке, као директна последица утицаја ретроградних елемената (тзв. чврсторукаша),¹⁵⁾ који сваки уступак супротној страни тумаче

13) Слађан Милосављевић, *Русија и „мир“: Стратегија безбедности Руске Федерације: геополитички, енергетски и војни аспект*, нав. дело., стр. 180.

14) Аргументацију овог става видети шире: Stephen Blank, „Russia and the Black Sea’s Frozen Conflicts in Strategic Perspective”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 19, No. 3, Summer 2008, стр. 24, 30.; Cezlav Ciobanu, *Frozen and Forgotten Conflicts in the Post-Soviet States: Genesis, Political Economy and Prospects for Solution*, Richmond, 2008; David Lynch, „Separatist States and Post-Soviet Conflicts”, нав. дело, стр. 845-6.; Драган Штавланин, *Хладни мир*, нав. дело.

15) Видети: Драган Петровић, Драган Анђелковић, Горан Николић, *Геополитика Закавказја*, ИМПП, Београд, 2010.

као издају и таквим га представљају јавном мњењу, које је нарочито осетљиво по том питању с обзиром на негативна историјска искуства из блиске прошлости. Руски аутор Фјодор Лукјанов, стоји на становишту да искуство већ постојећих замрзнутих конфликта показује да се после стицања самосталности појављују самосвојни лидери (попут Игора Смирнова у Придњестровљу или Владислава Ардзинбе у Абхазији – прим. аут.) и да је веома значајна улога „ветерана“, тј. учесника и вођа оружаних формација,¹⁶ као што је било и у другим сличним случајевима. На пример, у Карабаху и Абхазији политичка елита не може да врши функције без подршке ветерана. Још прецизније, политичка елита је формирана пре свега од представника војне елите, што је тренутно случај и у ДНР и ЛНР, тим пре што ће ови ентитети посветити велику пажњу стварању и развоју оружаних снага, што је и очекивано, с обзиром на чињеницу да нису међународно признати и да војни чинилац представља једину гаранцију њиховог самосталног постојања.

У контексту изнетих теоријско-емпиријских одредница и карактеристика замрзнутих конфликта на постсовјетском простору, сукоб на истоку Украјине по свим његовим одликама, тренутно се може сврстати у ову категорију. Какве су пројекције даљих дешавања у вези са тим, тешко је прогнозировать с обзиром на сучељене ставове страна у сукобу када је у питању постизање трајног политичког решења кризе. Неспремност и одуговлачење Кијева да спроведе уставне реформе у правцу давања суштинских овлашћења побуњеним областима с једне, и бескомпромисно исказан став ДНР и ЛНР о немогућности повратка на предконфликтно стање и реинтеграцију у политичко правни систем Украјине без добијања посебних уставних надлежности у области унутрашње и спољне политике, економије, безбедности, уз могућност успостављања „специјалних веза“ са Руском Федерацијом с друге стране, дају за право предикцији да ће криза на истоку Украјине бити решавана под опредељујућим утицајем екстерних фактора, Русије и запада.

Метафорична опција да ће један од „овнова на брвну“ први попустити у тренутној констелацији снага мало је вероватна, ма колико спољашњи притисци били снажни. Вероватнија је предикција да ће још дуго стајати на њему, да ће се одмеравати и процењивати не би ли уочили неку слабост друге стране и/или се надајући да ће она прва устукнути. Оваква „игра изнуривања“ даје за право претпоставци да ће на крају највероватније оба завршити испод брвна, било као последица још једног покушаја да се силом

16) Фјодор Лукјанов, *После примирја*, 09.09.2014., Internet, http://ruskarec.ru/opinion/2014/09/09/posle_primirja_33443.html, 12/09/2014.

изгура противник, било као резултат изморености услед протока времена. И док буду видали ране на дну, у једном тренутку доћи ће „ментори“ и уклонити брвно!!!

5. ПОСТИЗАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ РЕШЕЊА ЗА ИСТОК УКРАЈИНЕ

Политички процес за изналагање трајног решења за исток Украјине биће изузетно тежак и комплексан и није могућа процена вероватноће за његов успех, узимајући у обзир компарацију са искуствима других замрзнутих конфликта (Придњестровље, Абхазија и Јужна Осетија) који потврђују чињеницу да је врло тешко одузети контролу која је *de facto* успостављена. Тренутно, варијанта постизања политичког решења за кризу на истоку Украјине, за нијансу је реалнија од претходне опције о прерастању сукоба у тзв. замрзнути конфликт, али само у случају изналагања најмањег заједничког именитеља који би артикулисао обострани интерес за постизање договора, што би подразумевало спремност обе стране на одређене компромисе и значајне уступке. С обзиром да је досадашње искуство у вези са конфликтом показало да сукобљене стране нису желеле да једнострано учине и најмањи уступак или акт добре воље (макар они били и симболичне природе) којим би се делимично релаксирала ситуација, предвиђања иду у правцу да би евентуално постизање трајног политичког решења за исток Украјине, много пре било изнуђено, као плод утицаја, притисака, па и уцена спољашњих чинилаца, него резултат спремности сукобљених страна на компромис. Аргументација оваквог става базира се на чињеници да су обе стране у конфликту подложне утицају тзв. ефекта претераног очекивања, односно воде се реалполитичким размишљањима у класичној матрици „нулте игре“, одакле потиче и њихова бескомпромисност у ставовима. По њиховој перцепцији, сваки остварен бенефит представља директан губитак и уступак за супротну страну. Међутим, у реалијама где су и „клин“ и „плоча“ ипак у рукама спољашњих фактора (Русије и САД), реална су очекивања да би евентуално политичко решење (у коме би нужно били инкорпорирани и парцијални интереси великих сила), било усаглашено и наметнуто споља и свакако болно за обе стране у сукобу. Имајући у виду изнете чињенице, може се закључити да постизање политичког договора за решење кризе на истоку Украјине у тренутној ситуацији изгледа тешко оствариво, ако се има у виду стратешка оријентација и курс украјинске владајуће политичке

елите ка интегративним процесима у евроатлантске војне структуре – НАТО и безалтернативна тежња побуњених региона ка Русији. Данас, две године од почетка крвавих сукоба, уколико још увек и постоји обострани интерес за постизањем компромисног политичког решења, његова реализација уопште не изгледа лако остварљива, напротив.

Неспорно је да би најбоље решење било мирна реинтеграција побуњених делова Доњецке и Луганске области у политичко-правни систем Украјине, уз имплементацију неког од облика суштинске децентрализације (федерализација, кантонизација), односно давања широке аутономије побуњеним регионима и преношење на њих одређених овлашћења и јурисдикција које су у надлежности централних власти у Кијеву (у области монетарне и фискалне политике, спољних послова, безбедности, итд.). Овакво решење оставило би обема странама довољно простора за маневар, односно за интерпретацију тог решења као најбоље „изнуђене“ опције, да се оно не доживи као изнуђен и наметнут уступак другој страни, односно да је изнађено решење најбоље и најприхватљивије, јер се њиме остварује максимално могућа корист у датим околностима и трпи минимална штета. У том случају Руси из делова Доњецке и Луганске области, у дугорочној временској перспективи и под одређеним политичким околностима, могли би постати „мост сарадње“ и кохезивни чинилац који би повезивао Русију и Украјину. С друге стране, уколико би изнађено решење било представљено као тријумфализам Кијева или побуњених региона, то би додатно погоршало односе Украјине са побуњеним областима и са Русијом, али и поткопало целокупну политичко-безбедносну ситуацију, што је с обзиром на постојеће стање много опаснија опција по стабилност региона. Постизање компромисног решења представља најбољу опцију и због чињенице да у таквој ситуацији не би било „победника“ и „губитника“, јер нити једна од страна не би могла значајније да профитира из решења. Изнађено решење обе стране би приказале као једино могуће у том тренутку, по принципу „киселог грожђа“ и „слатког лимуна“, чиме би се онемогућио опозициони чинилац да решење прикаже као наметнуто и неповољно по националне интересе.

Међутим, без обзира на облик будућег политичког решења кризе на истоку Украјине, постојаће латентна могућност рецидива, односно поновног распламсавања сукоба, који би могли изазвати западно-украјинска нетрпеливост и нетолерантност, проруска тврдоглавост и самоувереност и уображеност Запада, потпомогнути хладноратовском реториком и неразумним потезима Кијева, источних побуњених региона, Москве или Вашингтона. Све ове

предикције експлицитно су детерминисане даљом пројекцијом геополитичке коњуктуре, пре свега међународним релацијама Русије и запада у вези са развојем политичко-безбедносне ситуације на истоку Украјине. С друге стране, досадашњи „неуспех“ да се изнађе најмањи заједнички именитељ за трајно решење кризе, не само да је прогресивно ослабио напредак у имплементацији већ договорених мера из Минских мировних споразума, већ представља деструктивни чинилац који може да изазове тектонске геополитичке потресе који имају потенцијал да уруше целокупан политичко-безбедносни систем на европском континенту.

6. ЈЕДНОСТРАНИ ПОТЕЗИ У ЦИЉУ НАМЕТАЊА РЕШЕЊА КОЈЕ ДРУГА СТРАНА НЕ ПРИХВАТА

Делови Доњецке и Луганске области за које се боре сукобљене стране у њиховим оправдањима и аргументацијама представљају се као део историје, део националног идентитета и симбол високог емоционалног набоја, „света земља“ на коју „обе стране“ полажу неоспорно право. Основни узроци оваквих ставова могу се идентификовати у регионалним, идентитетским, верским, језичким, историјским, демографским, политичким и другим особеностима, разликама и противуречностима. Најгора могућа опција, односно алтернатива постојећем решењу су једнострани потези Кијева или самопроглашених република у циљу прејудуцирања и наметања решења за кризу на истоку Украјине, које би било неприхватљиво за супротну страну, а што би неминовно имало за последицу наставак и ескалацију сукоба. Ова варијанта у садашњем тренутку није у потпуности искључена опција, с обзиром на постојање утицаја већег броја екстерних и интерних фактора и њихових многоструких корелација, као и на чињеницу да би евентуални једнострани потези за последицу могли имати преливање кризе на простор читавог Црноморског региона. У контексту таквог хипотетичког развоја ситуације, дошло би до ескалације конфликта, уз извесно мешање спољашњих фактора и могућу интернационализацију кризе. Другим речима, постоји одређени степен вероватноће да би се у случају крајње радикализације безбедносне ситуације на терену, у сукоб највероватније умешали и заинтересовани екстерни чиниоци (Русија могуће чак и непосредно, запад евентуално посредно), који би пружили одговарајућу политичку и војно-техничку помоћ једној од страна, што би довело до преливања кризе на цео Црноморско-каспијски субрегион и до несагледивих после-

дица по безбедност и мир у Европи и свету. Овакав сценарио у каснијој фази вероватно би садржао и интервенцију и посредовање међународне заједнице и ОУН, уз интернационализацију целокупног конфликта. Управо представљене последице евентуалног обнављања сукоба на истоку Украјине представљају уједно и највећи и најјачи аргумент „против“ такве опције, с обзиром на околност да у њој не би било победника, односно сви би били губитници. Иако је вероватноћа директне конфронтације Русије и Украјине сведена на минимум, не треба искључити могућност егзистирања сталних тензија, укључујући и појединачне инциденте. Међутим, ипак преовладава мишљење да руско-украјински односи, у будућности неће бити насилни, иако је скорашња пракса показала да могу бити крајње затегнути, налик на „хладни мир“.

Чињеница је да ће развој политичко-безбедносне ситуације на истоку Украјине у значајној мери зависити не само од начина на који ће се у перспективи решавати ово питање, већ и од механизма и модалитета за практично остваривање постигнутих договора. С обзиром на деликатност и значај „источноукрајинског проблема“, претпоставка је да ће билатерални односи Русије и Украјине у блиској будућности бити примарно одређени покушајима да се пронађе обострано прихватљиво решење за кризу. С друге стране, изналажење оптималне алтернативе постојећем стању „ни рата, ни мира“, представља један од најзначајнијих предуслова за делимично ресетовање односа две државе, а самим тим и значајан фактор стабилности у региону. За изналажење алтернатива постојећем стању од пресудне је важности (у случају објективизације било којег решења), начин на који ће се до те опције доћи. Такође, веома значајан ће бити и начин на који би то решење било прихваћено од сукобљених страна, као и начин интерпретације постигнуте опције (да ли би стране изнађено решење доживеле као споразумно и обострано прихватљиво, или као наметнуто и изнуђено које угрожава њихове националне интересе, идентитет и међународни углед). Без обзира на чињеницу да алтернативе постојећем стању на истоку Украјине могу бити различите и без обзира на сценарије могућих дешавања у будућности, при њиховој детаљној анализи и аргументацији „за“ и „против“ избора појединих опција, нужно је узети у обзир и реално сагледати тренутни утицај најзначајнијих екстерних и интерних чинилаца. Такође, потребно је размотрити тенденције даљег развоја политичко-безбедносне ситуације, као и њен утицај на избор начина решавања кризе, али и повратни утицај изнађених опција на стабилност у региону Црног мора и целокупни систем безбедности у Европи.

Украјина је недавно (24.08.2016.) прославила 25 година од стицања независности. Међутим и после четврт века, она није успела да реализује неке суштинске националне приоритете и стратешке циљеве, разреши нагомилане политичке, етничко-идентитетске и регионалне разлике и противуречности, извуче привреду из рецесије, реши економско-социјалне проблеме, што је све довело до акумулације незадовољства у украјинском друштву. Хронична политичка нестабилност, неравномеран регионални развој, одсуство спровођења друштвених реформи и експлозија спољног дуга спадају у значајне детерминишуће унутрашње чиниоце кризе, који су у значајној мери условили и политичко-безбедносну ситуацију на југоистоку земље. Средином 2016. године, поједини аутори упозорили су о забрињавајућем процесу фрагментације украјинске државе. Уз овакве деструктивне политичке индикаторе, алармантне су растуће негативне тенденције у сфери економије и безбедности, са аспекта пораста стопе организованог криминала, незапослености, коруптивних радњи, осиромашења становништва и пада животног стандарда испод доње прихватљиве границе. Поједини западни аутори (и политичари) истовремено захтевају од ЕУ и САД да преузму одговорност за судбину Украјине, упркос чињеници да су нови безбедносни изазови и њихов кризни потенцијал (сиријски грађански рат, талас миграната из Сирије и са Блиског истока, терористички напади у срцу ЕУ – Француској, Белгији, Немачкој) у значајној мери скренули пажњу светске јавности са украјинске кризе.

У наведеном контексту, многи еминентни аутори стоје на становишту да је у међународним оквирима ситуација у Украјини политички „преексплоатисана“ и „потрошена“, из чега изводе закључак да се у међународним структурама „осећа замор“ када је реч о Украјини. Међутим, неспорно је и да геостратешки значај ове државе условљава перманентне покушаје и настојања главних геополитичких актера (Русије и САД) да је увуку у орбиту свог политичког утицаја и да њену улогу у будућности прилагоде сопственим интересима. Имајући у виду напред изнете показатеље и узимајући у обзир изјаве највиших званичника и Украјине и самопроглашених република, намеће се закључак да нису реална очекивања да ће у блиској перспективи доћи до значајнијег приближавања ставова сукобљених страна по кључним питањима у вези са решавањем кризе на истоку земље. Оваква предикција заснована је и на чињеници да је у досадашњем периоду било великих опструкција са обе стране у примени договорених мера и активности из мировних процеса, чиме се значајно умањују шансе да се постигне обострано прихватљиво решење. Стога је много вероватнија опција да ће

политичко решење за исток Украјине, ако буде постигнуто, много пре бити „изнуђено“ механизмима притисака и уцена спољних чинилаца, него резултат компромисног договора сукобљених страна.

7. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

За Русију, присаједињење Крима представља исправљање историјске неправде и заштиту већинског руског становништва на полуострву.

За Украјину, Крим је огледало дубине политичких, идентитетских и културно-цивилизацијских разлика и подела и њихова коначна резултанта.

За Запад, Крим ће још дуго, дуго времена остати „каменчић у ципели“.

За Крим, припајање Русији представља „повратак кући“, „нови пут“ и/или „повратак у будућност“.

Гледано у целини, с обзиром на велику заинтересованост спољних фактора за решавање украјинске кризе, она увелико надилази регионалне оквирице и мора се перципирати у једном ширем контексту међународних односа на релацији Москва-Вашингтон-Брисел, што је од круцијалног значаја и за мир и стабилност на глобалном простору. После једностраног издвајања Крима и сукоба у Доњецкој и Луганској области, политичко-безбедносна ситуација у Украјини постала је нови опредељујући чинилац светске политике. Сложеност украјинске кризе детерминисана је променом државно-правног статуса Крима 2014. године и немогућношћу постизања трајног политичког решења за сукоб на истоку земље. Питање Крима, по оценама многих аутора, за Русију је много мање геостратешког и војног значаја, а много више политичке, цивилизацијске и културно-историјске вредности. На том питању сучељавају се домаћи понос и међународни углед Русије и она неће дозволити промену новог статуса Крима, а с обзиром на њену војну моћ, опција војног решења је мало или нимало вероватна.

Русија наводи да је питање Крима „затворено и заувек решено“, а када је реч о сукобима на истоку Украјине, чињеница је да не постоје поуздане анализе и пројекције које би са великом вероватношћом могле предвидети начине и модалитете решавања кризе и исход тог процеса у неком будућем периоду. Анализа тренутних руско-украјинских односа намеће закључак да се морају изнаћи механизми којим би се актуелни проблеми решавали уважавањем

интереса обе стране. Међутим, очекивања су супротна и иду у прилог предикцији да досадашњи различити приступи проблемима и бескомпромисни ставови по низу спорних питања неће бити ублажени и да су реалнија очекивања да ће односи ових држава наставити да егзистирају на ниском нивоу. Профилисањем своје улоге у догађајима у Украјини, Русија је умањила вероватноћу настанка безбедносних ризика и претњи по њене виталне интересе. Русија је припајањем Крима 2014. створила ситуацију да експлицитно утиче на међународну позицију Украјине. У контексту експанзије НАТО на делове постсовјетског простора и актуелизовања тенденције да Украјина буде примљена у чланство, став Русије је крајње негативан, са аргументацијом да би пријем Украјине у НАТО створио безбедносну ситуацију, ништа мање опасну него у годинама „хладног рата“.¹⁷⁾

Могућност поузданог предвиђања успешности решавања украјинске кризе у блиској перспективи крајње је проблематична. Разлог томе је и што утицајни субјекти међународних односа (САД (ЕУ) и Русија), „решење“ кризе перципирају на различите начине, у складу са реал-политичком пројекцијом својих интереса. Међутим, овакво становиште изложено је оштрој критици појединих аутора са Запада, који истичу да конкретни потези које повлачи Русија (наводећи „анексију Крима“), сведоче о присутности традиционалне реалполитичке логике у руској перцепцији и начину промишљања безбедносних проблема. Чињеница је да је украјинска криза у значајној мери урушила постхладноратовски систем европске безбедности и да решење кризе дипломатским средствима представља први корак ка његовом редефинисању и реafirмацији.

У коликој мери ће се у блиској будућности релаксирати политичко-безбедносна ситуација у региону, незахвално је проценивати. Прецизнија предвиђања о томе биће могућа тек када у пракси у пуном капацитету почне имплементација договорених мера и активности из Минских мировних процеса, као и од развоја ситуације у вези са Кримом. До тада све квалификације и предвиђања у вези са тим, производ су мање-више произвољних нагађања и претпоставки. Који од наведених или неких других, модела решења кризе има највише шанси да се оствари у годинама пред нама и колико ће процес трајати, тешко је предвидети с обзиром на комплексност утицаја унутрашњих и екстерних фактора. Тре-

17) Слађан Милосављевић, „Ширење НАТО на исток као детерминишући фактор руске стратегије безбедности у пост-хладноратовском међународном поретку“, *Међународна политика*, година LXIII, бр. 1146, април-јун 2012, стр. 39-65.

нутно постоје различита становишта о начинима за разрешење украјинске кризе. Клатно промишљања могућих опција се креће од децентрализације, федерализације и војно неутралне Украјине, до фрагментације и њене поделе по линији разграничења сукобљених страна на истоку, у деловима Доњецке и Луганске области. Треба истаћи и чињеницу да велики број аутора стоји на становишту да идеја федерализације представља алтернативу процесу распада, међутим прозападна политичка елита Украјине одбацују ову опцију.

Иако ни један прогностички модел нема капацитет да у потпуности разради све сценарије у вези са даљим развојем кризе у Украјини, изложене анализе о безбедносној ситуацији и суштинским чиниоцима које је условљавају (у светлу чињенице да се Крим већ три године *de facto* налази у саставу Русије), помажу у бољем разумевању актуелне кризе, као и могућих праваца будућих дешавања. Крим ће у блиској перспективи свакако бити њен незаобилазни детерминишући фактор. Међутим, јасно је да ће се у међувремену појавити и нови проблеми и безбедносне дилеме, да ће се отворити и друга питања од чијих решења, као и самог начина долажења до њих, у великој мери ће зависити и тенденције у вези са кризом и функционисањем европског безбедносног система. Одговори на ова питања између осталог, значајно ће одредити и позицију Крима, али и њен повратни утицај на политичко-безбедносне процесе у региону Црног мора и целој Европи.

ЛИТЕРАТУРА

- Лукјанов Фјодор, *После примирја*, 09.09.2014., Internet, http://ruskarec.ru/opinion/2014/09/09/posle_primirja_33443.html, 12/09/2014.
- Милосављевић Слађан, *Русија и „мир“*. Стратегија безбедности Руске Федерације: геополитички, енергетски и војни аспект, Академска мисао – Иновациони центар Факултета безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2014.
- Милосављевић, Слађан, „Ширење НАТО на исток као детерминишући фактор руске стратегије безбедности у пост-хладноратовском међународном поретку“, *Међународна политика*, година LXIII, бр. 1146, април-јун 2012.
- Петровић Драган, Анђелковић Драган, Николић Горан, *Геополитика Закавказја*, ИМПП, Београд, 2010.
- Синелшчикова Јекатерина, *Седам питања везаних за Крим*, 14.03.2016., Internet, http://ruskarec.ru/politics/2016/03/14/sedam-pitanja-vezanih-zakrim_575523,19/08/ 2016.

- Стојадиновић Миша, Гордић Миодраг, „Политички мит као облик друштвеног и политичког отуђења“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2016.
- Стојадиновић Миша, „Политичко насиље и демократија у контексту неоимперијалних амбиција великих сила“, *Српска политичка мисао*, vol. 48, бр. 2, Институт за политичке студије, Београд, 2015.
- Стојадиновић Миша, Рашковић Виолета Таловић, „Изазови развоја демократије у савременом друштву: политичко насиље и теорија (не) праведног рата“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2016.
- Тапара Владимир, Јончић Милош, „Пут за решавање сукоба – упоредна анализа замрзнутих сукоба на простору ОЕБС“, *Међународни проблеми*, Vol. LXIV, No. 3/2012.
- Федјашин Андреј, *Да ли је могуће «саставити» Украјину после кризе?*, 21.02.2014. Internet, http://serbian.ruvr.ru/2014_02_21/Da-li-je-moguce-sastaviti-Ukrajinu-posle-krize-5336/, 20/04/2014.
- Штавланин Драган, *Хладни мир*, Радио слободна Европа, Београд, 2009.
- Blank Stephen, „Russia and the Black Sea’s Frozen Conflicts in Strategic Perspective“, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 19, No. 3, Summer 2008.
- Ciobanu Ceslav, *Frozen and Forgotten Conflicts in the Post-Soviet States: Genesis, Political Economy and Prospects for Solution*, Richmond, 2008.
- Lynch David, D., „Separatist States and Post-Soviet Conflicts“, *International Affairs*, Vol. 78, No. 4, Oct. 2002.
- „Moldova: Regional Tensions over Transdnistria“, *International Crisis Group*, Europe Report, No. 157, June 17, 2004.
- Morar Filon, „The Myth of ‘Frozen Conflicts’: Transcending Illusive Dilemmas“, *per Concordiam*, Vol. 1, No. 2, June 2010.

Violeta Talovic, Sladjan Milosavljevic

POSSIBLE SOLUTIONS OF THE UKRAINIAN CRISIS

Resume

The regime of Ukrainian president Viktor Yanukovich has refused to sign agreement of association with the EU in late 2013. That caused farther political instability in the country. After the referendum in March 2014 Crimea has unilaterally separated from Ukraine and joins Russia. At the same time in Donetsk and Lugansk armed conflict began. Ukraine has accused Russia for annexing the Crimea and that its armed formations actively fighting on the side of pro-Russian separatist in eastern Ukraine. Russian and Ukraine relations decrease

in the last period. This tendency causes numerous problems and underlines the existing differences and attitudes. This also significantly jeopardizes relations between Russia and the Western countries and result a complex geopolitical situation in the Black Sea region. This threatens to disintegrate the entire system of regional stability with possible implications on the global level. The main goal of this paper is to contribute to critical understanding of the crisis in Ukraine from the perspective of current events in the last three years.

The situation in Crimea and its impact on the global political and security stability must be studied through the realistic prism of global geopolitical processes in the contemporary international relations. At the same time we must to be aware of the role of Russia in this process since the Crimea is de facto part of Russian territory since 2014. It is necessary to consider various aspects of changes in the status of Crimea so we can understand their impact on the regional and global level. The interdependence and interaction between the political and security processes in the Black Sea region and changing status of Crimea are obvious and easily provable.

Keywords: the Ukranina crisis, Crimea, Conflicts at the East of Ukraine, Russia

* Овај рад је примљен 04. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

ИЗАЗОВИ И ДИЛЕМЕ У ПОЛИТИЧКОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

УДК 331.105.44:32

Српска политичка мисао

број 2/2017.

Прегледни

год. 24. vol. 56.

рад

стр. 193-208.

Александар Милосављевић

Београд

Предраг Терзић

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИЧКА ФУНКЦИЈА СИНДИКАТА: ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ И ПРАКТИЧНА ДИМЕНЗИЈА

Сажетак

Предмет рада представља покушај теоријског и практичног одређење политичке функција савремених синдиката како би се показало да су итекако упућени на политику. У раду се заступа став да су савремени синдикати политички актер и да њихова политичка функција представља инструмент регулације њиховог односа са политичким системом. Делотворност и практична операционализација политичке функције синдиката двоструко су условљени историјским наслеђем, али и институционалном конфигурацијом актуелног политичког контекста, као и тренутном констелацијом политичке моћи. Доступни модели политичког утицаја представљају тековину досадашњег развоја односа синдиката са политичким партијама и политичким системом у целини чија

примењивост зависи од капацитета синдиката и институционалног контекста њиховог деловања. У раду се указује на то да синдикати у Србији у својим документима препознају важност остваривања утицаја на јавне политике. Истовремено, немоћни су у реализацији тог циља, независно од изабраног модела политичког утицаја.

Кључне речи: синдикат, политика, функција, систем, процес

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА – ОПШТЕ ТЕОРИЈСКО И ПРАКТИЧНО УОБЛИЧАВАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ СИНДИКАТА

Предмет рада, политичка функција синдиката, смештен је у шире напонско поље односа синдиката и политике. Ова релација, још од зоре синдикализма, изазива бројне теоријске контроверзе, као и расцепе унутар самог радништва. Каква је природа политичке функције синдиката? Да ли и на који начин синдикати требају да узму учешће у политици? Од чега уопште зависи успех једног таквог подухвата?

Ово су само нека од питања чија актуелност ни данас не јењава. Не сме се изгубити из вида ни то да је укупна друштвена моћ синдиката данас у опадању. Бројни теоретичари, осврћући се на праксу синдикалног деловања, покушавају да изнађу примењиве моделе за њихову ревитализације како би синдикати поново били релевантни протагонисти друштвених збивања. Такође, питање стратешког позиционирања синдиката у привредним системима капиталистичких земаља доводи их директно или индиректно у релацију са светом политике.

Политичка функција синдиката је кључно место укрштања синдиката и политике. Њен смисао је да успостави балансирани однос синдиката са политичким системом уз посредујућу улогу политичког процеса чији синдикати постају актер. Операционализација политичке функције двоструко је детерминисана историјским наслеђем и актуелним институционалним контекстом. Ако је политика централна регулаторна сфера онда је јасна потреба одређења сваког релевантног друштвеног актера (па и самих синдиката) према њој. У антидемократским системима још је јаснија њихова улога. Синдикати су, такође, одиграли важну улогу у демократској транзицији многих земаља.¹⁾ Политичка функција синдиката демонстрира њихово активно опредељење да не буду само

1) Видети у: Хуан Линц, Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација*, Филип Вишњић, Београд, 1998.

неми посматрачи и објекти политичког процеса. Напротив, заузимањем јасне проактивне позиције они настоје да утичу на неке од стратешких политичких одлука које свакако имају далекосежни значај за развој неке земље. Управљање токовима транзиције и посебно одређење њене социјалне цене важна су политичка питања. Међутим, никако се не сме изгубити из вида један важан предуслов о коме су до сада писали бројни страни и домаћи аутори, а у вези ангажмана синдиката у пољу политике. Пре свега, мора задржати итекако висок степен своје аутентичности, као и аутономије. У супротном, долази у ситуацију да буде инструментализован од стране политичке елите што последично урушава његов укупни друштвени углед и легитимитет.

Шта је то политичка одлука? Каква је њена природа? Узмимо за пример усвајање државног буџета. То је више него ишта политичко питање. УГС *НЕЗАВИСНОСТ* у свом документу „*Социјални пакт о изласку из кризе, запошљавању и развоју*“ објављеном пред изборе у мају 2012. године, као један од макроекономских циљева будуће Владе наводе циљану стопу буџетског дефицита.

Објашњење различитог успеха синдиката у реализацији политичке функције утемељено је у дивергентним историјским путањама развоја капитализма и синдикализма што посебно долази до изражаја на релацији Западна-Источна Европа. Степен синдикалне политизације и милитантности различито је мапиран широм Европе.

Претходно одређење савремених синдиката и политике, као и природе њиховог међуодноса представља услов бољег разумевања политичке функције синдиката.

У овом уводном делу, из методолошких разлога, треба најпре: 1) дефинисати шта је то савремени синдикат, каква је његова најопштије схваћена политичка функција, као и њена корелација са осталим синдикалним функцијама; 2) одредити савремени појам политике, али и расветлити политичку димензију односно политички карактер многих одлука које се односе и на делокруг рада синдиката; 3) аналитички утврдити природу међуодноса политике и синдиката сагледаног кроз допринос синдиката успостављању и очувању демократског политичког поретка.

1) Посматрано у широј историјској перспективи, још од захуктавања индустријске револуције и капитализма уопште, улога синдиката у тоталитету друштвено-политичких односа остала је углавном непромењена. Најопштије формулисано, њихова основна мисија састоји се у сабирању расутих енергија и јачању друштвене

моћи радништва.²⁾ Политичка функција синдиката има своје место поред пет осталих функција: заштита и унапређење економских и социјалних интереса запослених; функција учешћа синдиката у управљању привредом; синдикално предузетништво и функција информисања, образовања и акционог тренинга чланства.³⁾ Када је реч о њеној корелацији са осталим синдикалним функцијама она је најчешће таква да се она јавља углавном као допуна основне заштитне функције синдиката у условима регулативне улоге политичког система.⁴⁾ Дарко Маринковић подсећа да су синдикати још од свог настанка остваривали политичку функцију, а такав став образлаже историјским податком да су најрадикалнији облици радничког и синдикалног протеста у првим фазама синдикалног покрета имали и политички карактер и слали одређене политичке поруке.⁵⁾

Суштински је важно разумети чињеницу да су савремени синдикати истовремено, по својој природи, интересне организације и актери цивилног друштва.

Дефинисање синдиката као интересних организација је почетни корак у теоријском уобличавању њиховог савременог идентитета и политичке функције. Од велике је користи запажање Вукашина Павловића да је за синдикат, као и његово деловање уопште, важно инсистирање на интересима.⁶⁾ Такође, синдикати представљају једну од најважнијих организација цивилног друштва.⁷⁾

Фундаментално теоријско упориште свих покушаја одбране постојања и улоге синдиката у савременом друштву и то из позиције демократског политичког дискурса је *неоплуралистички приступ*. Нови плурализам је, у односу на класични, донео неке новине у промишљању савремених демократских уређења: (1) полиархијски модел државе и демократије; (2) друштвени покрети су главни носиоци друштвених промена и најшири облик социјалног

2) Зоран Стојиљковић, *Огледи из политичке социологије савременог друштва*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 397-467.

3) Исто.

4) Исто, стр. 430.

5) Дарко Маринковић, „Синдикати између сциле и харибде политике“, у зборнику: *Синдикати и политика* (приредили: Срећко Михаиловић, Зоран Стојиљковић), Службени гласник, Београд, 2012, стр. 151.

6) Вукашин Павловић, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке Србије и Црне Горе – Чигоја штампа – Грађанске иницијативе – Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 248.

7) Видети: Марк Хауард, *Слабост цивилног друштва у посткомунистичкој Европи*, Грађанске иницијативе, Београд, 2008.

учења; (3) нови концепт цивилног друштва са становишта увећања социјалног капитала; (4) централне институције државе губе доминантну улогу у дефинисању различитих јавних политика; (5) мултикултурализам.⁸⁾ Децентрализација процеса утврђивања окоснице јавних политика постаје шанса за синдикат да узме учешће у овом процесу сразмерно својим укупним капацитетима.

2) Савремени појам политике, посебно када се стекне увид у њене основе функције, обезбеђује довољно теоријске аргументације у прилог оправданости постојања политичке функције синдиката. Политика данас представља специфичну централну, регулативну и интегративну сферу друштва, а неке од њених функција су управљање конфликтима око расподеле и алокације јавних добара, усмеравање осталих друштвених сфера и развоја итд.⁹⁾ Економија је важна друштвена сфера којом управља политика. У њену структуру се убрајају индустријски односи и тржиште рада што су истовремено неке од најважнијих тематских области деловања синдиката.

Како примећује Срећко Михаиловић, одлуке о условима рада су политичке одлуке јер синдикати, преговарајући са капиталистима и државом, учествују у доношењу политичких одлука.¹⁰⁾ Политичка димензија многих важних стратешких одлука, попут правца друштвеног развоја, намеће синдикатима потребу да остваре изврстан степен утицаја на политику. Дарко Маринковић нас притом информисао да су историја и пракса синдикалног организовања потврдиле да је синдикат не само економска већ и политичка организација, да су циљеви синдикалне борбе, поред осталог и политички циљеви и да ефикасно остваривање улоге синдиката подразумева и његову активну улогу у политичком животу.¹¹⁾

Свет политике је недвосмислено одиграо важну улогу у процесу развоја синдиката, њиховог идеолошког профилисања,

8) Вукашин Павловић, „Држава и демократија“, у зборнику: *Савремена држава – структура и социјалне функције* (приредили: Вукашин Павловић, Зоран Стојиљковић), Konrad Adenauer Stiftung – Факултет политичких наука, Београд, 2010, стр. 25-28.

9) Видети у: Душан Павловић, „Рационалност и политика: један могући начин извођења концепта политике“, *Политичке перспективе*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду – Факултет политичких знаности Универзитета у Загребу – Удружење за политичке науке Србије, Београд, 2011, бр. 2, стр. 63-89., и: Дарко Маринковић, „Синдикати између силе и харибе политике“, нав. дело, стр. 148.

10) Срећко Михаиловић, „Политизација vs маргинализација синдиката“, у зборнику: *Синдикати и политика* (приредили: Срећко Михаиловић, Зоран Стојиљковић), Службени гласник, Београд, 2012, стр. 7.

11) Дарко Маринковић, „Штракови“, у зборнику: *Синдикат и друштво у транзицији* (приредио: Дарко Маринковић), Институт за политичке студије, Београд, 1995, стр. 243.

политизације, међусобних подела, избора одговарајуће стратегије деловања. Како лепо запажа Зоран Стојиљковић, у основи унутар синдикалних подела је најчешће различито поимање разлога за или против и практично одређење канала и инструмената остваривања утицаја синдиката на политику.¹²⁾

Поједини истраживачи кандидују политичку активност синдиката као једну од стратегија ревитализације њихове опадајуће моћи.¹³⁾ Политичка функција се условно може перципирати у ужем (искључиво економском) и знатно ширем смислу (питања од општег друштвеног значаја) чиме синдикати остају трајно између области индустријских односа и политике.¹⁴⁾

Однос синдиката и демократије је такав да једино демократски политички поредак обезбеђује синдикатима реалну институционалну могућност да аутономно и без бојазни од прогона од стране власти обављају све своје функције. У функционисању савремених демократија синдикати фигурирају као репрезенти интереса запослених посебно када се ради о земљама са релативно стабилним и очуваним корпоративним институционалним аранжманом. Важност синдиката за демократски политички поредак огледа се у томе што су они, пре свега, генератори социјалне кохезије и партиципације, амортизери друштвених конфликта и институционална брана социјалној демагогији и популизму.¹⁵⁾

Из свега изложеног јасно је да синдикати ни на који начин не могу бити одвојени од света политике кроз заузимање неутралног става. Њихов историјски развој, као и диктат савременог тренутка неумољиво их упућују на политику.

Неретко се у академским расправама теза о важности политичког ангажмана синдиката аргуентује са позиције историјске чињенице развоја политичког синдикализма у западноевропским земљама. Међутим, такав аргуент у целости није примењив на источноевропске (посткомунистичке) синдикате управо због раз-

12) Зоран Стојиљковић, „Синдикати и политика“, у зборнику: *Синдикати Србије – од сукоба ка сарадњи* (приредио: Срећко Михаиловић), Центар за социјалне и демократске студије – Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2001, стр. 11.

13) Carola Frege, Richard Kelly, “Union Revitalization Strategies in Comparative Perspective”, *European Journal of Industrial Relations*, Sage Publications, Volume 9, Number 1, 2003, стр. 9-10.

14) Richard Hyman, Rebecca Gumbrell-McCormick, “Trade unions, politics and parties: is a new configuration possible?”, *Transfer: European Review of Labour and Research*, 16(3), 2010, стр. 327.

15) Видети: Вукашин Павловић, *Цивилно друштво и демократија*, нав. дело, стр. 241-264., и: Зоран Стојиљковић, *Огледи из политичке социологије савременог друштва*, нав. дело, стр. 397-467.

личитих путања развоја капитализма и синдикализма у Западној Европи и Источној Европи. Исцртавање различите конфигурације односа синдиката са политичким партијама (левим и десним) то додатно потврђује. У том смислу, целисходније је можда аргументацију у корист сагледавања важности политичке функције синдиката у транзиционим земљама попут Србије базирати на неоплуралистичком приступу и теоријски јасно уобличеној дихотомији цивилно друштво-држава. Транзициони контекст демократских реформи препун је изазова који захтевају релевантне протагонисте политичког процеса који би дошли из поља цивилног друштва, а то су управо синдикати.

Тиме је заокружена теоријска аргументација у прилог оправданости политичке функције синдиката.

2. ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ – ИЗВОР И ДЕТЕРМИНАНТА ПОЛИТИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ СИНДИКАТА

Теоријско одређење синдиката, које је проистекло из целовито уобличене анализе динамике комплексних друштвено-економских процеса са нагласком на историјској димензији развоја синдикализма, представља непресушно „врело“ и његове политичке функције. На другој страни, значај историје, њене контекстуализације, као и тековина за деловање савремених синдиката огледа се у како академској тако и лаичкој перцепцији различитих перформанси њихових акција и успеха у остваривању своје основне мисије – унапређењу укупног положаја запослених.

Изворно, теоријски и методолошки темељи политичке функције синдиката постављени су у оквиру економске теорије односно у кључним расправама које се односе на њихову природу и улогу у друштву. Конкретније, кључне академске дебате су се водиле око тога да ли су синдикати, поред тога што су економски, истовремено и политички актер. Почев од XIX века, у економској науци су се развила два различита приступа синдикатима, ортодоксни и институционално-политички.¹⁶⁾ Док се ортодоксни (неокласични) ослањао на микроекономску анализу и математичку економску методологију, дотле је институционално-политички приступ наглашавао важност социолошке, политиколошке и психолошке

16) Видети: Stavros A. Drakopoulos, Ioannis Katselidis, „The Development of Trade Union theory and Mainstream Economic Methodology“, *MPRA Paper* No. 39239, Internet, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/39239/1/MPRA_paper_39239.pdf, 10/04/2015.

димензије у економској анализи синдиката.¹⁷⁾ Последично, може се закључити да је први приступ доста редукционистички и да не узима у обзир шире аспекте синдикалног деловања који су деривирани из њихове повезаности са политичко-институционалним контекстом. Треба свакако поменути и теоријски приступ „*варијетета капитализма*“ развијен у политичкој економији и који указује на постојање различитих типова капитализма.¹⁸⁾ Различите формације капитализма условљавају и стратешко позиционирање синдиката унутар њих. Главну преокупацију приступа „*варијетета капитализма*“ представља генерална улога политике на организацију економије.¹⁹⁾ Велики је допринос раних институционалиста синдикалној теорији. Он се огледа у томе што су они посматрали синдикате као део управљачких структура у индустрији и средство промоције демократије у радном односу.²⁰⁾ Продор демократије у област индустријских односа истовремено је значио буђење политичке активности синдиката. Терминолошка кованица „*индустријска демократија*“ која је и данас у употреби у друштвеним наукама то илуструје. Тематизирање природе и обима друштвене улоге синдиката води ка јаснијем увиду у важност њихове политичке функције која се на неки начин ставља на располагање целој друштвеној заједници. Индикативно, крајем XIX века (1897.) брачни пар Веб (*Sydney and Beatrice Webb*) публикувао је књигу под називом „*Индустријска демократија*“ (*Industrial Democracy*). У циљу што систематичнијег увида у развој синдикалне теорије, значајно је поменути и чувену „*Данлоп-Рос дебату*“ (*Dunlop-Ross Debate*) из 1940-их година. Њени главни протагонисти били су амерички економисти Џон Данлоп (*John Dunlop*), представник неокласичне школе, и Артур Рос (*Arthur Ross*), заступник институционално-политичког приступа.²¹⁾ Када је реч о проучавању синдиката, ова дебата је означила теоријски и методолошки заокрет у главном току послератне економске мисли у корист неокласичног приступа.²²⁾ Међутим, новија кретања у оквиру економске теорије

17) Исто, стр. 2-4.

18) Peter A. Hall, Davide Soskice, *Varieties of capitalism: The Institutional foundations of comparative advantages*, Oxford University Press, New York, 2001, стр. 1-68.

19) Wolfgang Streeck, "The Sociology of Labour Markets and Trade Unions", in: *The Handbook of Economic Sociology* (eds. Neil J. Smelser, Richard Swedberg), Princeton University Press, New York, 2005, стр. 257.

20) Bruce E. Kaufman, "The Early Institutionalists on Industrial Democracy and Union Democracy", *Journal of Labour Research*, Volume XXI, Number 2, 2000, стр. 195.

21) Stavros Drakopoulos, Ioannis Katselidis, "The Development of Trade Union theory and Mainstream Economic Methodology", нав. дело, стр. 10-13.

22) Исто, стр. 21.

синдиката све више иду у правцу критике ортодоксног и ре-евалуације Росовог, институционалног приступа.²³⁾ У исто време, расло је интересовање политичке науке за проучавање синдиката. Нарочито након Другог светског рата они су постали интересантна област истраживања и за политикологе. Један од пионира политичке социологије, Сејмур Мартин Липсет (*Seymour Martin Lipset*) проучавао је синдикате као политичке организације друштвених група у оквиру модерних нација-држава значајне због свог доприноса њиховој демократизацији и трансформацији у демократске државе благостања.²⁴⁾ У његовом познатом делу „*Политички човек: друштвене основе политике*“ (*Political Man: The Social Basis of Politics*) анализа синдиката заузима значајно место.

Политички утицај синдиката је историјски обликована варијабла која се различито испољава у свакој од земаља. У прилог таквом ставу свакако треба поменути немачког социолога Ебингхауза (*Bernhard Ebbinghaus*) и његову типологију европског „*политичког синдикализма*“ који укључује: лабуристички синдикализам у Великој Британији и Ирској; солидаристички синдикализам у Шведској и Норвешкој; сегментирани синдикализам у Холандији, Белгији и Швајцарској; поларизовани синдикализам у Француској и Италији; инклузивни синдикализам карактеристичан за Немачку и Аустрију након Другог светског рата. Модели су, према речима овог аутора, уткани у одређену друштвену структуру и пратећу институционализовану мрежу међуорганизацијских односа.²⁵⁾ Ово истраживање је корисно због илустрације мозаичности појавних облика практиковања политичке функције синдиката. Синдикати данас имају различите односе са партијама, а посебно са својим традиционалним савезницима, социјалдемократским партијама. Дивергентна је историјска путања развоја односа синдиката и социјалдемократских партија у Западној и Источној Европи. Данас је потребно ревитализовати њихов однос кроз поновну изградњу узајамног поверења у Западној Европи, док је у Источној тек потребно изградити једно такво поверење.²⁶⁾

23) Исто, стр. 18-21.

24) Wolfgang Streeck, “The Sociology of Labour Markets and Trade Unions“, нав. дело, стр. 250.

25) Bernhard Ebbinghaus, “The Siamese Twins: Citizenship, Cleavage formation, and Party-Union Relations in Western Europe“, *International Review of Social History* 40, Supplement 3, 1995, стр. 51-89.

26) Александар Милосављевић, „Ревитализација савремених односа европских социјалдемократских партија и синдиката“, у зборнику: *Левица у посткризном контексту* (приредио: Зоран Стојиљковић), Факултет политичких наука - Центар за демократију – Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2013, стр. 67.

3. ПРАКТИЧНА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПОЛИТИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ СИНДИКАТА – КАНАЛИ УТИЦАЈА

Досадашња пракса синдиката у борби за основне циљеве продукovala је неколико различитих механизма реализације њихове политичке функције чија је примењивост детерминисана 1) капацитетом синдиката; 2) укупним институционалним контекстом њиховог деловања.

Постоје два основна и неколико прелазних модела реализације политичке функције синдиката: 1) изборно-политички модел; 2) модел институционалне, интересно политичке репрезентације.²⁷⁾

Суштинску разлику представља чињеница што први модел у фокус ставља релацију синдиката и политичких партија.

Изборно-политички модел, може бити реализован на три начина: 1) равноправни однос синдиката и политичких партија успостављен путем уговорне сарадње; 2) модел трансмисије који подразумева да синдикат делује под окриљем странке; 3) формирање сопственог политичког крила или странке.²⁸⁾ У односу на овај, постоје и два „прелазна модела“: 1) постојање страначких фракција унутар јединственог синдиката; 2) једнократна подршка политичким странкама која је условљена прихватањем синдикалних захтева.²⁹⁾

Други основни модел путем кога синдикати могу реализовати своју политичку функцију тиче се њихове интересно-политичке репрезентације и доводи их у директну везу са државом. То је: 1) пракса партиципације представника синдиката у раду одбора и радних тела Владе и Парламента; 2) постојање тела за вођење трипартитног или мултипартитног социјалног дијалога.³⁰⁾

Институционални рељеф политичког система са пратећим обрасцем индустријских односа, политичке културе, као и укупно стање синдикалног плурализма детерминишу доступност, сврсисходност и ефикасност коришћења одређених канала поли-

27) Зоран Стојиљковић, „Партнерством до демократских промена – или осам питања о изгледима за конструисање моћи запослених и синдиката“, у зборнику: *Синдикати у медијима* (приредио: Срећко Михаиловић), Центар за развој синдикализма – Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2012, стр. 145-146.

28) Исто, стр. 145.

29) Исто.

30) Исто, стр. 146.

тичког утицаја. Неки од њих су познати деценијама (сарадња са политичким партијама), а неки су тек у повоју.

4. СИНДИКАТИ И ПОЛИТИКА У СРБИЈИ – КОНТИНУИТЕТ МАРГИНАЛИЗАЦИЈЕ

Досадашње дводеценијско искуство синдиката у Србији са политиком представља истовремено рефлексију како укупног стања у друштву тако и њихове немоћи да изграде позицију релевантног протагонисте друштвено-политичких збивања. На тај начин, они припадају ширем корпусу источноевропских синдиката. Генерално посматрано, синдикати у овом делу Европе не представљају политички утицајног друштвеног актера.³¹⁾

Изборно-политички модел политичког утицаја није донео синдикатима у Србији никакве бенефите. Напротив, они су још више маргинализовани. Политичке странке, још од рудиментарне фазе друштвено-политичке плурализације: 1) осим у сврху популистичке манипулације, нису практично показале довољно искреног сензибилитета за групацију социо-економских питања, као и оних уско везаних за делокруг рада самих синдиката; 2) покушавале су да инструментализују синдикате зарад остваривања властитих интереса освајања и одржања на власти.

Модел интересно-политичке репрезентације још једна је илустрација друштвене и политичке немоћи синдиката. Социјални дијалог никада није суштински заживео иако су институционални темељи формално одавно постављени. Бројни важни закони и даље се усвајају мимо Социјално-економског савета и синдикати стално изражавају незадовољство због тога. Одговорност државе, као најмоћнијег актера, с тим у вези је велика. Сигурно је да дефицит политичке воље управљачких елита фигурира као један од фактора објашњења тренутног стања и у директној је вези са незаинтересованошћу парламентарних странака за побољшање услова рада синдиката, на шта је већ указано. Институционални услови нису препрека ревитализацији политичке моћи синдиката, али јесу одсуство кредибилног политичког партнера и различите синдикалне стратегије политичког утицаја.

О томе како перципирају своју политичку функцију, најбоље сведоче релевантна програмска документа овдашњих највећих синдиката.

31) Видети о томе у: Romana Careja, "Are trade unions effective accounting actors", *South-East Europe Review of Labour and Social Affairs*, Issue: 04/2007, стр. 83-106.

Програм Савеза самосталних синдиката Србије (СССС) из 2010. године посвећује овој области свог деловања изван простор у тематском поглављу „Деловање према носиоцима законодавне, економске и социјалне политике“. У њему је одређен циљ утицаја на законодавну власт: „стварање институционалног оквира система рада и социјалног осигурања, како би се створио делотворан систем радних односа и социјалне сигурности запослених и обезбедио амбијент у којем ће синдикат остварити ефикаснију заштиту права запослених и чланова синдиката“. ³²⁾ Инструменти реализације дефинисаног циља укључују: „упућивање иницијатива за доношење закона и других прописа, амандмана на предлоге закона, примедбе на нацрте закона, учествовање у изради закона и других прописа“. ³³⁾ У овом документу се каже и следеће: „поред закона из области рада и социјалне сигурности и сви остали закони који се тичу права запослених буду претходно предмет трипартитних органа и да представници савеза буду укључени од самог почетка њихове израде“. ³⁴⁾ Овај цитат солидно илуструје већ поменуто незадовољство синдиката њиховим неукључивањем у законодавни процес посебно када је реч о важним законским решењима из делокруга њиховог рада.

На другој страни, пример УГС НЕЗАВИСНОСТ може послужити као илустрација синдиката са наглашеном политичком функцијом. Ово је једна од ретких синдикалних конфедерација која је на јединствен, теоријски и практичан начин уобличио политичку стратегију деловања. То се може закључити брижљивом анализом документа „Програмска платформа“ из 2011. године. Природу и практичне изворе своје политичке функције у овом синдикату објашњавају на следећи начин: „У ситуацији какву имамо данас у Србији, у којој су УГС НЕЗАВИСНОСТ принуђени да постављају и опште економске и социјалне захтеве који улазе у шири програмско-политички оквир, синдикат има још израженију политичку функцију. Имајући у виду да се шири друштвени и политички оквир у којем делују УГС НЕЗАВИСНОСТ није суштински променио, њихов утицај на партијско-политичку сцену, односно на законодавну и извршну власт, и даље остаје приоритетни елемент стратегије деловања.“ ³⁵⁾

Окосницу реализације политичке функције овог синдиката чине: 1) ангажовање у трипартитним телима на свим нивоима, у

32) Програм Савеза самосталних синдиката Србије, Београд, 2010.

33) Исто.

34) Исто.

35) Програмска платформа УГС НЕЗАВИСНОСТ, Београд, 2011, стр. 7.

циљу креирања, односно реализације политике економског и социјалног развоја земље; 2) лобирање код појединих посланичких група за укључивање синдиката у релевантне друштвене процесе и прихватање и уважавање синдикалних ставова; 3) деловање у Парламенту путем неформалног учешћа у раду појединих скупштинских одбора; 4) едукативне активности за чланове и руководства синдиката и осталих облика деловања цивилног друштва, у циљу оснаживања кадровских капацитета за квалитетну реализацију пројеката у области економског и социјалног развоја друштва и 5) примена свих расположивих метода синдикалне борбе које улазе у оквиру домаћег законодавства и које су усклађене са међународним нормама и конвенцијама МОП-а (протести, штрајкови).³⁶⁾

Да закључимо ово кратко излагање о односу синдиката у Србији са светом политике сагледан кроз призму њихове политичке функције. Релевантни српски синдикати, на програмском нивоу свог деловања, итекако препознају важност остваривања утицаја на процес доношења стратешких политичких одлука које имају повратно дејство на њихов рад и укупан положај запослених. Међутим, у пракси остају немоћни у реализацији тог циља без обзира за који модел политичког утицаја да се одреде.

ЛИТЕРАТУРА

- Линц Хуан, Степан Алфред, *Демократска транзиција и консолидација*, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Маринковић Дарко, „Штрајкови“, у зборнику: *Синдикат и друштво у транзицији* (приредио: Дарко Маринковић), Институт за политичке студије, Београд, 1995, стр. 239-256.
- Маринковић Дарко, „Синдикати између силе и харибде политике“, у зборнику: *Синдикати и политика* (приредили: Срећко Михаиловић, Зоран Стојиљковић), Службени гласник – Центар за развој синдикализма, Београд, 2012, стр. 147-158.
- Милосављевић Александар, „Ревитализација савремених односа европских социјалдемократских партија и синдиката“, у зборнику: *Левица у посткризној контексту* (приредио: Зоран Стојиљковић), Friedrich Ebert Stiftung – Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2013, стр. 61-69.
- Михаиловић Срећко, „Политизација vs маргинализација синдиката“, у зборнику: *Синдикати и политика* (приредили: Срећко Михаиловић, Зоран Стојиљковић), Службени гласник, Београд, 2012.

36) Исто, стр. 8.

- Павловић Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке Србије и Црне Горе – Грађанске иницијативе – Факултет политичких наука – Чигоја штампа, Београд, 2004.
- Павловић Вукашин, „Држава и демократија“, у зборнику: *Савремена држава – структура и социјалне функције* (приредили: Вукашин Павловић, Зоран Стојиљковић), Konrad Adenauer Stiftung – Факултет политичких наука, Београд, 2010, стр. 11-48.
- Павловић Душан, „Рационалност и политика: један могући начин извођења концепта политике“, *Политичке перспективе*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду – Факултет политичких знаности Универзитета у Загребу – Удружење за политичке науке Србије, Београд, 2011, бр. 2, стр. 63-89.
- Програм Савеза самосталних синдиката Србије*, Београд, 2010.
- Програмска платформа УГС НЕЗАВИСНОСТ*, Београд, 2011.
- Стојиљковић Зоран, „Синдикати и политика“, у зборнику: *Синдикати Србије – од сукоба ка сарадњи* (приредио: Срећко Михаиловић), Центар за социјалне и демократске студије – Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2001, стр. 11-22.
- Стојиљковић Зоран, *Огледи из политичке социологије савременог друштва*, Службени гласник, Београд, 2011.
- Стојиљковић Зоран, „Партнерством до демократских промена – или осам питања о изгледима за конструисање моћи запослених и синдиката“, у зборнику: *Синдикати у медијима* (приредио: Срећко Михаиловић), Центар за развој синдикализма – Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2012, стр. 127-150.
- Хауард Марк, *Слабост цивилног друштва у посткомунистичкој Европи*, Грађанске иницијативе, Београд, 2008.
- Careja Romana, “Are trade unions effective accounting actors“, *South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, Issue: 4/2007, стр. 83-106.
- Drakopoulos Stavros A., Katselidis Ioannis, “The Development of Trade Union theory and Mainstream Economic Methodology”, *MPRA Paper No. 39239*, Internet, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/39239/1/MPRA_paper_39239.pdf, 10/04/2015.
- Ebbinghouse Bernhard, “The Siamese Twins: Citizenship, Cleavage formation, and Party-Union Relations in Western Europe“, *International Review of Social History* 40, Supplement 3, 1995, стр. 51-89.
- Frege Carola, Kelly Richard, “Union Revitalization Strategies in Comparative Perspective”, *European Journal of Industrial Relations*, Volume 9, Number 1, 2003, стр. 7-24.
- Hall Peter, Soskice Davide, *Varieties of capitalism: The Institutional foundations of comparative advantages*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Hyman Richard, Gumbrell-McCormick Rebecca, “Trade unions, politics and parties: is a new configuration possible?“, *Transfer: European Review of Labour and Research*, 16(3), 2010, стр. 315-331.

Kaufman Bruce E., "The Early Institutionalists on Industrial Democracy and Union Democracy", *Journal of Labour Research*, Volume XXI, Number 2, 2000, стр. 189-209.

Streeck Wolfgang, "The Sociology of Labour Markets and Trade Unions", in: *The Handbook of Economic Sociology* (eds. Neil J. Smelser, Richard Swedberg), Princeton University Press, New York, 2005, стр. 254-283.

Aleksandar Milosavljevic, Predrag Terzic

POLITICAL FUNCTION OF TRADE UNIONS: THEORETICAL BASIS AND PRACTICAL DIMENSIONS

Resume

The main thesis of this paper is that the unions are focused on politics to a great extent and their political function, taken from theoretical and practical point of view and understood in the broadest sense, plays an important role in the regulation of the relationship with the political system. Relying on the reference and theoretical literature, argumentation supporting the previously stated position proceeds from the neo-populist approach in thematizing of the relationship between the modern society and the state, as well as the empirical fact that the unions are one of the most important organizations of civil society. The political function of the unions and the state is complementary to other union functions. The historical aspect of the union activities, theoretically shaped by the institutional economists, also gives a lot of argumentative evidence that the unions at the beginning of their operation presented both economic and political actors. The influence of the politics on the formation of the syndicalism, especially in the West European countries, is relevant as well. The contribution of the unions to the development of democracy is in correlation with their current capacities to strengthen and consolidate this order, which also brings them to a close relationship with politics. The efficiency and practical operationalization of the political function of the unions are conditioned with historical heritage as well as institutional configuration of current political context and the current constellation of political power. Available models of political influence represent the achievements of the past development of the relationship between the unions and political parties and political system as a whole, whose applicability depends on the capacity of the unions and institutional context of their operation. The unions in Serbia in their documents recognize the importance of making an impact on the process of creating and adopting official policies. At the same time,

they are incapable to achieve this goal, apart from chosen model of political influence.

The summary: modern union which is perceived in the light of democratic pluralistic political theory, represents a legitimate political actor. Its total potentials to realize its political function are determined by the performances of achieved development as well as current constellation of political power in the society and the following institutional design.

Keywords: union, politics, function, system, process

* Овај рад је примљен 26. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Жељко М. Јовић

Академија за националну безбедност, Београд

ЕНЕРГЕТСКА БЕЗБЕДНОСТ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Сажетак

Предмет рада је свеобухватно сагледавање нивоа енергетске безбедности АП Косова и Метохије, имајући у виду све специфичности и проблеме присутне у јужној српској покрајини, а пре свега дијаметрално супротне ставове Србије и Привремених институција самоуправе у Приштини (ПИС) о статусу КиМ. Такође, предмет рада је и идентификовање свих позитивних али и евентуалних негативних аспеката енергетске безбедности КиМ на укупну енергетску безбедност Србије.

У првом делу рада појмовно се одређује енергетска безбедност, као специфичан феномен социјалне и политичке екологије, односно специфичан феномен модерног друштва, који полако али сигурно добија примат над другим темама и појавама присутним у савременим међународним односима.

Други део рада бави се стањем у енергетском сектору на КиМ, и у њему се настоји пружити валидна и објективна слика капацитета и укупних енергетских потенцијала покрајине, са нагласком на њен север (као део КиМ који је инфраструктурно инкорпорирани у енергетски систем централне Србије), у циљу процене нивоа енергетске безбедности и севера КиМ, али и простора КиМ јужно од реке Ибар, те утицаја тако идентификованог стања на укупан ниво енергетске безбедности Србије.

Кључне речи: Косово и Метохија, енергетска безбедност, безбедност, екологија, међународни односи, геополитика

1. ПОЈАМ ЕНЕРГЕТСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

У потрази за дефиницијом појма енергетске безбедности, темељно истражујући све аспекте овог специфичног научног феномена, Дарко Надић најпре указује на нераскидиву везу социјалне и политичке екологије, које у свом предмету као базични појам имају појам безбедности. Поред осталих сегмената који потпадају под појам безбедности (национална безбедност, политичка безбедност, војна безбедност, економска безбедност, социјална безбедност), Надић наводи и еколошку безбедност,¹⁾ која се може дефинисати као „веома сложен процес супротстављања угрожавању, било које врсте и било које компоненте природне целине, укључујући и људско друштво, при чему се остварује неки степен заштићености од опасности по егзистенцију, потребе и интересе.“²⁾ Имајући у виду потребу стварања услова за даљи развој људског друштва, „у условима оскудице необновљивих природних ресурса“³⁾ Надић закључује да се као подврста еколошке безбедности појављује управо енергетска безбедност.

Поменути аутор указује да се свођењем појма енергетске безбедности, на националном и глобалном нивоу, само на „доступност енергената, у довољној количини и по прихватљивим ценама, стабилност испорука, као и физичку безбедност гасовода и нафтовода“⁴⁾ или поимањем овог појма као „стања у коме једна нација, сви њени грађани и предузећа, имају приступ довољним количинама енергије по разумној цени, без ризика од прекида у снабдевању у блиској будућности“⁵⁾ сама дефиниција сужава, пре свега због тога што се, према тумачењу Надића, тиме енергетска безбедност дефинише као подврста националне безбедности.

Д. Надић националну енергетску безбедност даље дефинише као енергетску самосталност или енергетску самодовољност. Са друге стране, указујући на бројне глобалне еколошке проблеме, рекли би смо на неке сегменте савремене еколошке кризе у свету, као и на евидентну несташицу енергената, те чињеницу да се све то дешава у „испреплетаној и често замршеној мрежи глобализоване

1) Дарко Надић, *Огледи из политичке екологије*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 41.

2) Вера Арежина, *Проблеми мерења еколошке безбедности*, МСТ Гајић, Београд, 2008, стр. 172.

3) Дарко Надић, *Огледи из политичке екологије*, нав. дело, стр. 42.

4) Исто.

5) Исто.

неолибералне економије“;⁶⁾ Надић истиче да је глобалну енергетску безбедност могуће дефинисати и као „стање и процес у коме је обезбеђен стабилан, сигуран и континуиран доток енергената (пре свега нафте и гаса) свим нацијама, уз истовремено обезбеђивање минимума интереса произвођача, у смислу стабилних цена и поздане тражње“.⁷⁾

Тесно везујући енергетску безбедност за геополитику, Верица Кугић указује да енергетска безбедност „спада у један од највећих глобалних изазова у којем је оличена једна од највећих претњи данашњице – такмичење кључних светских актера око контролисања енергетских токова“.⁸⁾

Кугићева закључује да се и на националном али и на глобалном нивоу, сигурност снабдевања, пре свега нафтом и гасом, може означити као синоним енергетске безбедности, те да „преовлађује свођење енергетске безбедности на приступ и располагање енергетским ресурсима, не само зарад економског развоја, већ и зарад, са енергетским ресурсима повезаних – геополитичких ставки и дилема“.⁹⁾

Међународна агенција за енергију (*IEA – International Energy Agency*), енергетску безбедност дефинише као константну доступност извора енергије, по прихватљивој цени, и закључује да је заправо недостатак енергетске безбедности уско везан за негативне економске и социјалне утицаје, било физичке недоступности енергентима, било цена које нису конкурентне или су превише нестабилне.

Британска владина организација *Department of Energy & Climate Change (DECC)* енергетску безбедност посматра као „низак ризик прекида снабдевања енергијом“.¹⁰⁾

Данијел Јерцин¹¹⁾ сматра да је неопходно преиспитати субјекте енергетске безбедности, „јер оно што је било парадигма енергетске безбедности последње три деценије, сада је превише ограничено и мора бити проширено и мора укључити многе нове факторе“.¹²⁾ У том смислу Јерцин посебно истиче појам ди-

6) Исто.

7) Дарко Надић, *Огледи из политичке екологије*, нав. дело, стр. 42.

8) Верица Кугић, *Енергетска безбедност Србије после 2000. године*, мастер рад, Факултет политичких наука у Београду, Београд, 2013, стр. 11.

9) Исто, стр. 15.

10) Kristian Winzer, *Conceptualizing Energy Security*, University of Cambridge, Electricity Policy, Research Group, 2011, стр. 4.

11) Daniel Yergin, „Ensuring Energy Security“, *Foreign Affairs*, Volume 85, No. 2, стр. 69.

12) Исто.

версификације, указујући да је она још од Черчилових дана кључ енергетске безбедности. Исти аутор закључује да је у дефинисању енергетске безбедности сада неопходан шири приступ, који ће, како он сматра, у обзир узети убрзану еволуцију глобалне трговине енергентима, рањивост ланца снабдевања, тероризам, и интеграцију главних нових економија у светско тржиште.

Систематски истражујући појам енергетске безбедности, Кристијан Винзер полази од тога да постоји више конкурентних дефиниција овог појма, и истиче да све оне укључују идеју изненадне промене у доступности енергије, сходно потребама, односно идеју избегавања ризика, који утичу на континуитет снабдевања енергентима, у складу са захтевима. Винзер идентификује три групе аутора. У прву смешта оне који безбедност везују за континуитет залиха енергената. У другој групи су аутори који су увели озбиљна правила (тзв. филтер критеријуме¹³⁾) за прављење јасне разлике између сигурних и несигурних нивоа континуитета-стабилности. Трећа група аутора, коју Винзер посматра у оквиру своје дефиниције, проширује обим мера утицаја. „Уместо мерења континуитета цена и количине робе на тржишту, они проширују обим мера утицаја на цене и на континуитет услуга, утицај на економију и у неким случајевима и на животно окружење“.¹⁴⁾

У документу „Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025.г., са пројекцијама до 2030.г.“, наведено је да се као кључни приоритети енергетског развоја Србије, односно као темељи развоја енергетске политике до 2030.г., подразумевају пре свега „обезбеђење енергетске безбедности, развој тржишта енергије и свеукупна транзиција ка одрживој енергетици“.¹⁵⁾ У оквиру овако постављених праваца стратешке политике наше државе у области енергетике, јасно је наглашено приоритетно место енергетске безбедности, која је том приликом дефинисана као „поуздано, сигурно, ефикасно и квалитетно снабдевање енергијом и енергентима“.¹⁶⁾

Оно што је сигурно је да ће се под појмом енергетске безбедности све више подразумевати управо безбедност снабдевања, а не само безбедност (квалитет и квантитет) извора, те да ће значајно место у том смислу имати и процес диверсификације, како извора

13) Винзер у ове филтере посебно убраја брзину, величину, потпору, ширење, јединственост и поузданост утицаја.

14) Kristian Winzer, *Conceptualizing Energy Security*, нав. дело, стр. 5.

15) Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025.г., са пројекцијама до 2030., *Службени гласник РС*, бр. 101/2015.

16) Исто.

енергената, тако и путева снабдевања. У општој деградацији и несаташици не само природних ресурса, него и моралности модерног друштва, питање довољности и расположивости енергије јесте и биће све више важно.

Поред воде и хране, којих већ нема за скоро трећину људи на свету, тиме практично осуђених на пропаст, енергија је један од најзначајнијих стратешких ресурса сваке државе, док се обиље енергетских ресурса често посматра као темељ геополитичке и геостратешке моћи. Свако друштво, свака појединачна држава – заједница, да би опстали и да би се даље развијали, нужно морају имати приступ изворима енергије. Неки ће имати насушну потребу за енергентима, како би само просто опстали, док ће други, захваљујући власништву или само повлашћеном приступу енергентима, имати шансу да у мањој или већој мери приуште добар живот, у неким случајевима чак и благодање чланова своје заједнице.

Наравно, стално лебди над нама дилема, као Дамаклов мач, да ли ће бити довољно мира и стабилности у свету, да ли ће много код једних изазвати бес оних који имају мало или ништа? Већ смо сведочи мигрантске драме, коју је пре две деценије пророчки најављивао Игњацио Рамоне¹⁷⁾ (говорећи о јатима миграната, који ће кренути са сиромашног југа на богати север), која прети да савремено друштво претвори у друштво анархије и хаоса. А није неизвесна ни констатација Пола Кенедија¹⁸⁾ о могућем „сукобу цивилизација“, чији би један од кључних узрочника могла да буде управо превелика беда једних, и неизмерно богатство других.

Један од фактора (не)стабилности, у (не)предвидивој будућности, свакако може бити и енергија, наравно под условом њене правилне расподеле, односно под условом да већина држава савременог друштва оствари минимум енергетске безбедности, те да се избегне енергетска безбедносна дилема.

2. МЕСТО И УЛОГА ЕНЕРГЕТСКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА АП КиМ У СИСТЕМУ ЕНЕРГЕТСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ СРБИЈЕ

У поменутом документу „Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025.г., са пројекцијама до 2030.г.“ (у даљем тексту Стратегија, прим. Ж.Ј.), енергетска безбедност Србије прилично је јасно формулисана и дефинисана. Укупна увозна енергет-

17) Игњацио Рамоне, *Геополитика хаоса*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1998.

18) Пол Кенеди, *Припрема за 21. век*, НИУ Службени лист, Београд 1997.

ска зависност Србије (према валидним проценама из 2010.г., изнетим у Стратегији, та зависност је 33,5 одсто), окарактерисана је у Стратегији као „не велика“ у односу на већину европских држава, „али је веома изражена у сектору нафте, нафтних деривата и природног гаса“.¹⁹⁾ Као додатни проблем Стратегија наводи и питање недовољно изграђених нових капацитета електроенергетских објеката, а крајњи резултат овога, уз очекивану реиндустријализацију и општи пораст индустријске производње, могао би бити и то да Србија „у наредним годинама постане значајнији увозник електричне енергије“.²⁰⁾

Стратегија имплицитно сугерише да се, имајући у виду потребан ниво енергетске безбедности, у Србији обезбеди „одговарајуће резерве нафте и природног гаса, да се изврши диверсификација праваца и извора снабдевања, као и да се приступи изградњи нових електроенергетских производних капацитета, који ће са знатно већом енергетском ефикасношћу користити конвенционална горива и валоризовати потенцијале обновљивих извора енергије.“²¹⁾ Стратегија није из вида испустила ни потребу чвршће интеграције у постојеће енергетске системе (интерконектори, контејнери), а прецизно дефинише и енергетске ресурсе и потенцијале Србије, указујући да их пре свега чине фосилна или конвенционална (нафта, угљ, природни гас), и неконвенционална горива (уљни шкриљци) али и обновљиви извори енергије (енергија водотокова, ветра, неакумулирана сунчева енергија, биомаса, биомаса животињског порекла, геотермална енергија, биогорива, биогас, синтетички гас, депонијски гас, гас из постројења за третман комуналних вода и отпадних вода из прехранбене и дрвнопрерађивачке индустрије, које не садрже опасне материје).²²⁾

У поменутом документу даље се наводи да су количине нафте и гаса, као квалитетнијих енергената, симболичне и да оне чине „мање од 1 одсто геолошких билансних и ванбилансних резерви високог степена изражености, док преосталих 99 одсто енергетских резерви чине разне врсте угља, са највећим уделом лигнита, од преко 95 одсто у билансним резервама“;²³⁾ док су укупне геолошке резерве уљних шкриљаца процењене на око 9 одсто.

19) Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025, са пројекцијама до 2030, нав. дело, стр. 23.

20) Исто.

21) Исто.

22) Исто, стр. 3.

23) Исто.

Када говоримо о енергетској безбедности Србије, не можемо а да на једно од значајнијих места не ставимо простор Косова и Метохије, који је битан пре свега због чињенице да се тамо налази 4,5 милијарди (од укупних 8,88 милијарди у целој Србији) резерви лигнита. Имајући у виду чињеницу да остали необновљиви извори (изузев угља), нису довољно истражени, не можемо са великим степеном сигурности тврдити да је простор КиМ важан искључиво због великих залиха лигнита, али је у овом моменту нереално заснивати поставку енергетске безбедности КиМ на другим ресурсима (како необновљивим, тако и обновљивим) изузев угља и хидроенергије.

2.1. Распољивост енергената на северу КиМ

Хидроенергетски систем севера КиМ примарно чини Хидросистем Ибар-Лепенац, односно хидросистем на реци Ибар и хидросистем на реци Лепенац. Сами објекти хидросистема су направљени у периоду 1970-1980.г., док је Хидроцентрала „Газиводе“ изграђена и у рад званично пуштена 1981.г.²⁴⁾ Језеро Газиводе, које је и центар природних лепота овог краја, простира се од места Рибариће, које се иначе налази у централној Србији (Општине Тутин и Нови Пазар), до места Зубин Поток на северу КиМ.²⁵⁾

Првобитно је седиште фирме, која је управљала овим системом, било у Приштини, а сама фирма је конституисана одлуком Скупштине АП Косова и Метохије (28.02.1967.г.). Одлуком Владе Србије, 2002.г., формирано је ново јавно предузеће у Зубином Потоку, а на делу система Ибар-Лепенац. Производни капацитети хидросистема Ибар-Лепенац састоје се од Језера Газоводе, које има насипну брану и резервоар запремине до 420 милиона метара кубних воде, Хидроелектране Газиводе, која има свој доводни вод, постројење генератора и Трафо станицу, Акумулације Придворица, која има испуст у речно корито и испуст у канал Ибар-Лепенац и Канала Ибар-Лепенац, који је заправо отворено-затворени канал са капацитетом 20 метара кубних у секунди.

Као и у другим спорним ситуацијама на релацији Београд-Приштина, и овде имамо нерешено питање статуса и имовине, као и двоструку управу, једну српску у Зубином Потоку (ЈП

24) Процена је да је око 8000 Срба из Ибарског Колашина, морало да напусти своја вековна имања када је тај крај потпољен да би се направила брана. Око 14 српских села је потпуно остало под водом.

25) Око 71 одсто језера се налази на КиМ, у Општини Зубин Поток, док је око 21 одсто језера на територији централне Србије, у Општинама Нови Пазар и Тутин. Такође, 90 одсто воде је из водотока централне Србије.

„Ибар“ Зубин Поток), а другу албанску у Приштини (Хидросистем Ибар-Лепенац Приштина).²⁶⁾

Према доступним подацима, сматра се да је могућа производња електричне енергије у ХЕ Газиводе, на нивоу од око 80 GWh, али и да је реална производња ишла и до 120 GWh годишње. Такође, ХЕ Газиводе је систем битан и за снабдевање потрошача водом, и то како обичних грађана севера и централног Косова (пијаћа вода за потребе северне и јужне Митровице, Вучитрна, Србице, Глоговца), тако и индустријских потрошача, пре свега ТЕ „Косово“ (Облић Б, односно агрегат ТА блока Б, који без те воде не би могао да буде у пуној функцији), Рудника „Трепча“ и фирме „Фероникл“.

Хидроелектрана Газиводе се састоји од два агрегата снаге од по 17MW, а од 1981.г. је повезана на електроенергетски систем преко трафо станице Валач (далеководом од 110 kV).

Када су у питању проблеми у електроенергетском систему на северу КиМ, они су у највећој мери идентификовани, али је још увек неизвесно када и на који начин би се могли отклонити. Процене стручних служби и надлежних институција указују да су кључни проблеми електроенергетског система на северу, стање саме бране Газиводе, којој је неопходна хитна санација, као и ремонт читаве ХЕ Газиводе. Веома забрињава и може имати дугорочне не само економске него и политичке последице, чињеница да је мање од једне десетине наплаћених рачуна за утрошак електричне енергије, а није решено ни питање стања мерних места и тачака преузимања, односно испоруке електричне енергије од стране ЕПС, KOSTT,²⁷⁾ KEDS,²⁸⁾ и ЈП „Ибар“ Зубин Поток. Стање електричне мреже је дискутабилно, односно мрежа захтева хитну ревитализацију, пре свега инсталирање нове опреме која би допринела стручнијем и квалитетнијем надгледању и управљању мрежом, а затим и успостављање боље организационе структуре. Такође, велики проблем представљају губици, како они техничке, тако и они комерцијалне природе.

26) По проглашењу једностране независности, власти у Приштини су Уставом прокламовале да су сва јавна предузећа, на читавој територији, у власништву тзв. државе Косово, укључујући и она регистрована на СРЈ и Републику Србију. Иако је јасна Уредба УНМИК-а 1999/01, којом су ингеренције управљања покретном и непокретном државном и друштвеном имовином СРЈ и Србије додељене УНМИК, ова организација је потпуно супротно томе, поред права управљања имовином јавних предузећа, Косовској поверилачкој агенцији доделила и право располагања имовином тих предузећа, а без икакве правне основе.

27) KOSTT – Оператор Система Трансмисије и Тржишта Електричне Енергије Косова (пандан Електро мрежама Србије – ЕМС).

28) KEDS – Служба за дистрибуцију електричне енергије на Косову, организована као акционарско друштво, чији су већински власници турске компаније „Çalik Holding“ и „Limak“ (пандан Електро привреди Србије – ЕПС).

Може се закључити да се енергетска безбедност севера КиМ заснива искључиво на снази и капацитетима ХЕ система „Ибар“ Зубин Поток, дакле на снази и капацитетима Језера Газиводе, и делимично на дрвним ресурсима (биомаси), чији ресурси, и поред чињенице да се ради о обновљивим изворима енергије, јесу ограничени, а свакако се прекомерна сеча шума може додатно одразити на одрживи развој, пре свега негативним утицајем на животну средину, те се у том смислу не може ни говорити о великом учешћу биомасе (огревног дрвета пре свега) у систему енергетске безбедности КиМ.

Такође, имајући у виду укупно (проблематично) стање у енергетском сектору севера КиМ, чињеницу да нема изворишта других енергената (нафте и гаса пре свега), да нема ни сигурних и довољних рута снабдевања нафтом и гасом из других извора (осим снабдевања нафтом из централне Србије), јасно је да је енергетска безбедност севера јужне српске покрајине на ниском нивоу, те да је неопходно урадити доста тога како би се тај ниво подигао. Наравно, у виду се мора имати и околност да се ради о простору државе Србије, који опстаје и егзистира у специфичним економским, политичким и безбедносним условима, што у великој мери компликује ситуацију и чини је сложенијом, и што сигурно одлаже на дужи период све оне мере које би тектонски (позитивно) могле да измене ситуацију у енергетском сектору севера КиМ, чиме би се свакако подигао и укупан ниво енергетске безбедности Србије.

2.2. Распоживост енергената на југу КиМ (јужно од реке Ибар)

Енергетска ситуација на Косову и Метохији је веома сложена, а њена основна карактеристика јесте и дуални карактер. Наиме, са једне стране ради се о простору на којем се налазе непојмљиве резерве лигнита, које се процењују на друге у Европи и пете по величини у целом свету, док са друге стране, због инертности система, лоше инфраструктуре, како производне тако и преносне, али и због укупне социјално-политичко-економске ситуације, па и због малог или никаквог учешћа осталих извора енергије, Косово и Метохија се могу сматрати енергетски угроженим простором.

Према речима Жан Петер-Олсена, високог званичника Светске банке, дуго активног у региону и на КиМ посебно, КиМ има тешке и компликоване потребе. „Три ствари треба урадити у исто време, обезбедити поуздано снабдевање енергијом које још увек не постоји, омогућити да енергија буде приступачна за физичка лица

и предузећа и смањити друштвене и утицаје на околину, што је више могуће²⁹⁾

Како смо већ навели, лигнит је основна енергетска база, средство од којег се на КиМ (јужно од Ибра) задовољава 55 одсто потребе за енергијом, док остатак захтева задовољавају нафта и њени деривати (30 одсто), биомаса – пре свега огревно дрво (11 одсто) и хидроенергија (4 одсто).³⁰⁾ На простору КиМ, у три басена (косовском, метохијском³¹⁾ и дреничком – који се иначе сви налазе јужно од Ибра) налази се скоро две трећине укупних резерви лигнита, ако посматрамо територију целе Србије.

Лигнит своју завршну енергетску вредност добија обрадом и трансформацијом пре свега у електричну енергију, у чему кључно место има систем електрана у Обилићу, односно електране Косово А и Косово Б.³²⁾ Њихов заједнички инсталирани капацитет је 1478 MW, али због дотрајалости и других проблема техничке природе (хитно је потребан ремонт, осавремењавање и увођење ефикасније опреме), стварни капацитет се креће највише до 915 MW годишње. Према доступним подацима, ове две електране произведу 97 одсто укупно локално произведене електричне енергије, а остатак произведу две мање хидроцентрале. Део потреба за електричном енергијом решава се увозом, који је процењен на око 10 одсто до 15 одсто укупних потреба. Процена покрајинског Министарства економије је да је у периоду од 2000. до 2015.г. потрошено 538,25 милиона евра за увоз електричне енергије.

Велики, тренутно још увек непремостив проблем, је застарелост производне и дистрибутивне мреже, коју пре свега карактеришу огромни губици, који су својевремено износили и преко 50 одсто испоручене електричне енергије. „Око 18 одсто укупних губитака у снабдевању електричном енергијом категоришу се као технички губици. На губитке у преносу отпада 3 одсто, док 15 одсто представља губитке у систему дистрибуције“³³⁾

29) Harriet Salem, *Kosovo plaća visoku cijenu nedostatka sigurnosnih izvora energije*, Internet, <http://www.info-ks.net/clanak.php?id=37517>, 19/01/2017.

30) Енергија за развој, Извештај о хуманом развоју Косова за 2007, *UNDP Kosovo*, Приштина, 2007, стр. 7.

31) у албанској терминологији на КиМ, метохијски басен назива се Дукађински (Метохија се од стране Албанаца иначе назива Дукађини област).

32) Електрана Косово Б углавном ради пуним капацитетом и производи $\frac{3}{4}$ укупне локално произведене електричне енергије. Ово је омогућено пре свега због великих улагања и извршеног ремонта. Са друге стране, 5 блокова Косова А је у веома тешком стању (застарела и нефункционална опрема, са великим негативним утицајем на животну средину).

33) Енергија за развој, Извештај о хуманом развоју Косова за 2007, нав. дело, стр. 10.

Међутим, далеко су озбиљнији губици нетехничке природе, који су највише продукт неодговорног и несавесног понашања појединаца и правних лица, а манифестују се нелегалним прикључцима на мрежу, крађом струје, избегавањем плаћања рачуна и слично.

Предлог за изградњу нових производних капацитета егзистирао је још пре једнострано проглашене независности Косова. Наиме, једна од идеја била је да се поред постојећих електрана у Облићу изгради још једна, Косово Ц, такође на лигнит, коју би чинило неколико блокова снаге од 300 MW до 600 MW и са комбинованим инсталираним капацитетом од око 1800 до 2100 MW.³⁴⁾ Иако је већ одавно познат извођач радова, америчка фирма „*Contour Global*“, Светска банка још увек није позитивно одговорила, те је сходно томе изостао и почетак реализације овог пројекта (ради се о инвестицији од преко милијарду америчких долара).

Кључни проблем у наставку реализације поменутог пројекта, чија би реализација свакако унапредила енергетски сектор на КиМ, те тиме и енергетску безбедност покрајине довела на знатно виши ниво, јесте противљење стручне јавности и шире популације ионако прекомерном загађењу, које процентуално далеко превазилази загађеност у региону. Посебно критички се о пројекту нове термоелектране изразио амерички Институт за енергетску економију и финансијску анализу (*IEEFA*), који је пре свега указао на извештај негативан економски утицај на косовско друштво и економију, кроз енормно повећање цене електричне енергије, у случају успешне реализације пројекта. Као излаз из ситуације стручњаци овог Института су предложили улагање у обновљиве изворе и у инфраструктуру за побољшање енергетске ефикасности на КиМ. Слично мишљење има и Висар Азми, координатор утицајне НВО – Конзорцијума цивилног друштва за одрживи развој (*KOSID*), који сматра да приоритет нису нови производни капацитети, а посебно не они засновани на прљавим технологијама, него енергетска ефикасност. Азми истиче да би нова електрана косовско друштво и тзв. косовску државу потпуно подредила лигниту, сходно чему је за њега једини излаз преусмеравање ангажмана и средстава ка обновљивим изворима.

Такође, велика развојна могућност је улагање у истраживања и копања нових рудника,³⁵⁾ јер Метохијски басен (са својих око две

34) Нацрт енергетске стратегије Републике Косово 2016-2025, *Министарство економског развоја Косова*, Приштина, 2016, стр. 22.

35) Отварање Поља Јужни Сибовац, капацитета од 430 милиона тона угља, уврштено је у пројекте највишег ранга у надлежним институцијама ПИС, и за очекивати је да се почне са његовом реализацијом.

милијарде тона резерве лигнита), као ни Дренички басен (нешто преко пола милијарде тона резерви) нису довољно истражени и питање је колико се још може повећати постојећа процена резерви, док Косовски басен јесте истражен али није довољно експлоатисан.

На плану повећања енергетске безбедности КиМ, могућа је и ревитализација електране Косово А, чиме би поред осталог били повећани производни капацитети, а улагањем у нове и ефикасније технологије смањио би се негативни утицај на природну средину.

Што се тиче обновљивих извора енергије, на КиМ (у институцијама Приштине) су још увек у теоријској фази разраде могућности и стварања услова за озбиљније коришћење енергије ветра, биомасе, отпада и соларне енергије.

Хидроенергетски потенцијал је приметан али без могућности да у већој мери утиче на укупан биланс произведене енергије. Свакако не би требало губити из вида потенцијал Белог Дрима, Ситнице, Бистрице, Биначке Мораве, Лепенца, Ереника, као ни Радоњићког језера, Батлаве и Бадовца. Надлежно покрајинско министарство, Министарство енергетике и рударства (МЕР), је покренуло процедуру израде студије изводљивости³⁶⁾ реализације пројекта изградње Хидроцентрале Жур, на иначе највећој реци на КиМ, Белом Дриму, чије хидро потенцијале већ увелико користи Албанија.

Када је у питању природни гас, може се констатовати да КиМ нема ни изворе, нити одрживу гасну мрежу, а не постоји ни сигурна и стабилна линија снабдевања. Дакле и поред увиђања чињенице да се ради о енергенту који је далеко чистији и за животно окружење прихватљивији од лигнита, па чак и по својој цени приступачнији крајњем потрошачу, недостатак финансија потребних за почетна улагања и друге непознанице, још увек одвраћају институције ПИС да се активније и жучније баве овим питањем. Ипак, јуна 2016.г. Приштина је у надлежним институцијама усвојила неке конкретне законе и подзаконска акта, у циљу усклађивања са Трећим пакетом прописа ЕУ. Такође, на плану развоја сектора природног гаса, покрајинске институције су са надлежним институцијама Албаније аплицирали са заједничким пројектом за повезивање на Транс-јадрански гасовод (ТАП), док пројекат гасификације КиМ „заузима седмо место на Листи приоритетних инфраструктурних пројеката – област енергетике, усвојеној од стране Националног савета за инвестиције и Владе Косова“³⁷⁾ Иначе, на-

36) Ради се само о преради већ постојеће Студије изводљивости, која је у вези са могућностима изградње ХЕ Жур урађена још 2011.г.

37) Нацрт енергетске стратегије Републике Косово 2016-2025, нав. дело, стр. 13.

длежно министарство ПИС је у енергетској стратегији предвидело пет кључних стратешких циљева за развој енергетског сектора, за период до 2025.г., пре свега обезбеђење поузданог и квалитетног снабдевања електричном енергијом и потребним капацитетима за стабилан електроенергетски систем; интеграцију у регионално енергетско тржиште; повећање постојећих капацитета термо-енергетских система и изградњу нових капацитета; развој инфраструктуре за природни гас; и побољшање ефикасног коришћења енергије, обновљивих извора енергије и животне средине у складу са захтевима Уговора о оснивању Енергетске заједнице и ССП-а.

На крају, говорећи о енергетској безбедности КиМ, не би требало занемарити његов географски положај, пре свега са аспекта компаративних комуникационих предности овог простора, односно могућности да буде једно од кључних чворишта транспорта енергената, те да тиме у великој мери утиче на енергетску, последично и на политичку и безбедносну стабилност целог региона.

ЛИТЕРАТУРА

- Арежина Вера, *Проблеми мерења еколошке безбедности*, МСТ Гајић, Београд, 2010.
- Енергија за развој, Извештај о хуманом развоју Косова за 2007, *UNDP Kosovo*, Приштина, 2007.
- Кенеди Пол, *Припрема за 21. век*, НИУ Службени лист, Београд, 1997.
- Кугић Верица, *Енергетска безбедност Србије после 2000. године*, мастер рад, Факултет политичких наука у Београду, Београд, 2013.
- Надић Дарко, *Огледи из политичке екологије*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2012.
- Нацрт енергетске стратегије Републике Косово 2016-2025, *Министарство економског развоја Косова*, Приштина, 2016.
- Рамоне Игњацио, *Геополитика хаоса*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1998.
- Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025, са пројекцијама до 2030, *Службени гласник РС*, бр. 101/2015.
- Salem Harriet, *Kosovo plaća visoku cijenu nedostatka sigurnosnih izvora energije*, Internet, <http://www.info-ks.net/clanak.php?id=37517>, 19/01/2017.
- Winzer Kristian, *Conceptualizing Energy Security*, University of Cambridge, Electricity Policy, Research Group, 2011.
- Yergin Daniel, „Ensuring Energy Security“, *Foreign Affairs*, Volume 85, No. 2.

Zeljko M. Jovic

ENERGY SECURITY OF KOSOVO AND METOHIIJA

Resume

It is beyond doubt that the area of Kosovo and Metohija abounds in certain important energy resources, notably, the lignite and, to a lesser extent, hydroelectric power. On the other hand, there is no oil, and the gas infrastructure is in very early stages of development. Any effort to compensate for this lack of oil and gas, and/or counter the adverse impact that the coal usage has on the environment, both of which could be ensured by switching to the renewable energy sources (primarily, solar, but also the wind power, hydropower, biomass and waste) is still in a distant future.

The Republic of Serbia should focus its full attention on the energy security of Kosovo and Metohija, not only because this is a part of its territory which it legitimately considers its own, but also mindful of the background of complex inter-ethnic relations between the Serbs and Albanians, the presence of two systems, Serbian and Albanian - the latter supported by a portion of influential international subjects - as well as of the fact that energy security of Kosovo and Metohija can significantly affect the energy security of the Republic of Serbia, both positively and adversely. Despite the many unresolved questions and controversies, stemming from the diametrically opposed views held by Belgrade and Pristina on the issue of the status of Kosovo and Metohija, which certainly neither side would be willing to modify in the foreseeable future, it can be concluded that there is room for joint action taking.

The very position of Kosovo and Metohija (both geographic and strategic) carries great regional importance, given the unequivocal commitment of all countries in the region to acceding the European Union. One of the preconditions for this is integrating within the EU energy sector, which certainly holds a great advantage in these obscure times of energy resource shortages, coupled with constant threats of disrupting of stable energy supply and the variability of energy prices, all a ramification of political upheavals in certain important parts of the world, especially those rich in energy resources. Gasification of the region is a necessity and a basic need. It is quite certain that all countries in the region, including the Republic of Serbia, will be a part of a single gas market, and that this will happen in the near and foreseeable future.

Whether, by some miracle, construction of the “South Stream” would continue, or whether its function would be achieved through another pipeline (e.g. the “Turkish Stream”) is less important. What is certain is that one of the major gas pipelines would reach the Balkans, and pass through some of the Balkans countries while avoiding others. However, it is likely that all will be able to connect directly, or indirectly, provided they rely on the smart energy policies, ensure timely construction of the necessary infrastructure and a timely implementation of the interconnector project,³⁸⁾ all for the purpose of achieving a higher level of energy security.

The energy ties between Central Serbia and Kosovo and Metohija are as self-evident as our shared future. It is up to us to decide how we intend to build this future. Would it be through strife and instability, inevitably following in the wake of every conflict, or through cooperation and at least a minimum of understanding for the shared interest, putting aside our differences, including even our divergent positions on the status of Kosovo and Metohija?

The disentangling or, else, further aggravating of the current situation between Belgrade and Pristina, contingent on the final outcome, and the satisfaction or dissatisfaction of stakeholders with the results achieved, will certainly be affected by the current Dialogue held in Brussels, which includes energy among its more important segments. The issue of ownership over a wide variety of movable and immovable assets found in the energy sector in Kosovo and Metohija, to which the Republic of Serbia is rightfully claiming title of ownership, compounded by the fact that Priština is unwilling to renounce them, as well as the destiny of HEPP Gazivode, the “Valač” Substation, the issue of incorporating two new Serbian electric power companies, and the one of granting membership in the ENTSO-E³⁹⁾ to Kosovo and Metohija, certainly will greatly affect not only the energy security of Central Serbia and Kosovo and Metohija (or the so-called state of Kosovo), but also the political, economic and security stability of the entire region.

In addition, no less important is the economic segment, i.e. the need to consider the opportunities available to the EPS in case of its possible participation in the market of Kosovo and Metohija, which is not massive but is far from negligible, particularly at the point in time when formal legal and other necessary conditions for development of the energy sector are being constituted in this area, which fact is

38) On January 19, a Memorandum of Understanding on Constructing the Bulgaria-Serbia Gas Interconnector was signed in Sofia.

39) The European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E), which brings together 42 of a transmission system operators from 35 countries.

generously supported by the international financial institutions. Here, not only EPS but also other Serbian companies can have economic interest, eventually reaping very specific political benefits for our country.

Keywords: Kosovo and Metohija, energy security, oil, gas, renewable energy sources

* Овај рад је примљен 21. марта 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Александар Ђорђевић
Београд

НАЧИН ИЗБОРА ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – АКТУЕЛНА ПИТАЊА УСТАВНЕ РЕФОРМЕ

Сажетак

Од увођења вишестраначја у Србији, председник Републике је био у средишту пажње. То нарочито важи за период важења Устава Србије од 1990, али и после, откада је на снази Устав од 2006. Оно што посебно побуђује пажњу и у стручним и у лаичким круговима јесте начин избора председника Републике. Поставља се питање да ли заиста непосредни избори дају неку посебну „моћ“ председнику Републике, и, ако је тако, како то да се председник Тадић понашао као централна уставна фигура, док се доласком на место председника Николића, који се одрекао функције председника политичке партије, уставна и политичка моћ померају готово у потпуности ка председнику Владе, а председник Републике се каткад понаша и испод уставних овлашћења којима располаже. Дакле, да ли начин избора, уставна овлашћења или моћ политичке партије која стоји иза председника чине председника јаким председником. Укратко, поменућемо и нека централна овлашћења председника Републике, због осврта да ли таква овлашћења оправдавају непосредне изборе. Сходно томе, поставља се питање да ли је онда Републици Србији потребан непосредан избор председника Републике и чиме је он оправдан или је примернији посредан избор, преко парламента или посебно изабраног тела.

Кључне речи: Устав од 2006, председник Републике, начин избора председника, овлашћења председника, непосредан избор председника, посредан избор председника

1. ШЕФ ДРЖАВЕ – ПРЕДСЕДНИК РЕПУБЛИКЕ

Шеф државе, се најчешће дефинише, као државни орган који представља државу у земљи и иностранству. По Монтескјеовој подели власти, шеф државе је носилац извршне функције, коју може вршити као искључиви носилац (председнички систем) или као носилац извршне функције у садејству са владом (парламентарни систем). Постоји и тзв. мешовити или полупредседнички систем, где је шеф државе ближи извршној власти, али је његова суштинска улога да посредује између парламента (легислативе) и владе (егzekутиве).

Шеф државе оличава јединство и сувереност државе, а тамо где му устав гарантује већу независност у односу на парламент, шеф државе може деловати и као четврта (неутрална) власт, како је то још у XIX веку дефинисао Бенжамен Констант (*B. Constant*).

У пракси шеф државе је или краљ (монарх) или председник републике. Краљ на власт, по правилу, долази наследним путем, а председник републике се бира. Изузетно, у старим монархијама, монарх је био биран. Историјски посматрано, монархија је еволуирала од сталешке монархије, преко апсолутне монархије до уставне монархије. Положај монарха карактерише постојање правне и политичке неодговорности, при чему је неодговорношћу обухваћена монархова личност, али не и монархово имање, док је председник републике, начелно говорећи, правно и политички одговоран.¹⁾

Од увођења вишестраначја у Србији, председник Републике је био у средишту пажње. На једном полу, били су они који су сматрали да је Устав од 1990. године конституисао изузетно јаког шефа државе који је добио „могућност да управља“²⁾ и који је „директна кочница процеса демократизације у Србији“.³⁾ Устав од 2006. (Митровдански устав) није унео суштинске новине у регулативу институције председника Републике.

Посматрано из нормативноправне перспективе стиче се утисак да је председник Републике замишљен као пасивна, модераторна власт којој је поверена улога усклађивања рада друга два

1) Дарко Симовић, Владан Петров, *Уставно право*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2014, стр. 218.

2) Миодраг Јовичић, *Изабрани списи: Србија на прелому векова*, књига 6, Службени гласник и Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2006, стр. 326.

3) Павле Николић, *Од распада до безнађа и наде*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 113 и 135.

органа политичког карактера, владе и парламента.⁴⁾ О томе сведочи уставно одређење председника Републике као институције која изражава државно јединство Републике Србије (члан 111), док је Влада установљена као носилац извршне власти у Републици Србији (члан 122). Стога, требало би очекивати да је председник Републике институција која врши првенствено „морални утицај“ (*magistrature morale*), а не политички.⁵⁾ Двојица председника који су „председниковали“ до сада по том уставу потврдили су да се ова институција у великој мери може персонализовати, што значи да она итекако добија обележја личности председника, а зависи и од његове реалне политичке (страначке) моћи и конкретног друштвено-политичког оквира. „Служећи“ истом Уставу, председници Тадић, потом актуелни Николић, вршили су ову функцију на два различита начина. Први, концентришући власт у својим рукама; други, препуштајући да председник Владе буде (и више него) централна фигура у уставном поретку.

Код избора председника Републике Србије три су кључна питања на која треба дати одговор. Прво је, ко и на који начин бира шефа државе, друго се односи на склад или несклад између начина избора и овлашћења која председник има, и треће, када изанализирамо све чињенице, морамо дати одговор који је начин избора председника Републике примеренији и целисходнији за Србију.

2. ИЗБОР ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ

У монархијама после смрти или абдицирања једног монарха, долази по наследном реду други, према традиционалној формули: „Краљ је мртав, живео краљ“ (*le Roi est mort, vive le Roi*).

Избори су карактеристични за републике. Савремени парламентаризам одликују два негативна тренда: први, који се огледа у доминацији владе над парламентом у околностима стабилне парламентарне већине; и други, кога карактеришу слабе и неефикасне владе у околностима нестабилних и променљивих парламентарних већина.

4) Нешто друкчије становиште заузима Слободан Орловић, који сматра да је „извршна власт подељена између председника Републике и Владе“. Вид. Слободан Орловић, „Правни положај органа извршне власти Републике Србије и Европске уније“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Правни факултет у Новом Саду, бр. 1/2009, стр. 173.

5) François Frison-Roche, *Le "modèle semi-présidentiel" comme instrument de la transition en Europe post-communiste*, Bruylant, Bruxelles, 2005, стр. 90.

Изузетно, у појединим државама попут Кипра, Финске, Ирске, Исланда, ако је на изборима кандидатуру поднео само један кандидат, он ће бити проглашен председником без избора. Исланд, Аустрија и Ирска имају непосредно изабраног председника, али не и председнички или полупредседнички систем, већ имају парламентарни систем. У Финској је до 1988. године био посредан избор председника. Швајцарска има ротирајућег председника из седмочланог Федералног савета. Држава Сан Марино за шефа државе има кокапетане који се бирају сваких шест месеци из Великог или Генералног савета.

Непосредни избор председника карактеристичан је за земље са председничким или полупредседничким системом. Међутим, једна од земаља са израженим председничким системом, САД, формално нема непосредни избор председника, већ путем изборног (електорског) колегијума. Ћовани Сартори овакве изборе назива „квазинепосредним“ (*direct like*). Разлика је, дакле, у томе да ли посредничко (изборно веће или парламент) има или нема права да бира за свој рачун. Ако оно стављањем печата само „потврђује квалитет“, онда практично да нема разлике између непосредних избора и ових „назови посредних“. Ако, пак, посредничко тело има пуну моћ одлучивања, онда дефинитивно имамо посредне изборе.

Непосредан избор председника у Европи имају Француска, Аустрија, Португал, Финска, Ирска, Пољска итд.

Посредан избор председника јавља се у две варијанте, један је амерички модел електорског (изборног) колегијума, а други је немачки модел савезне скупштине.

Творци америчког устава хтели су да спрече да председника бира парламент, јер би председник онда на неки начин одговарао парламенту, а с друге стране да избегну чист непосредан избор који би могао водити личној владавини и апсолутизму, и треће избор путем електора требало је да обезбеди председнику ауторитет и независност од политичких партија. Међутим, сви осим првог председника Џорџа Вашингтона, били су страначки људи. У пракси електори су људи из исте странке и они по Уставу нису у обавези да гласају за кандидата своје странке, али они то по правилу увек чине. Без обзира на намеру творца устава, данас, у пракси и по суштини, у САД имамо непосредне изборе, председник САД има огромна овлашћења и мандат сваког председника обележен је извесном персонализацијом власти. Због тог разлога користе се често као одредница за време: „у време администрације председника Буша“, или „у време администрације Обаме“, итд.

Председник САД бира се на четири године. Правило да исто лице не може бити бирано више од два пута дуго је постојало у виду обичаја, да би га након 130 година прекршио Ф. Рузвелт који је изабран четири пута. Ипак је XII уставним амандманом од 1951. године, потврђено старо обичајно правило да се исто лице не може и трећи пут кандидовати.

Све до 1962. године у Француској, својствено Трећој и Четвртој републици председника Републике Француске бирао је изборни колегијум. Међутим, Де Гол није желео да буде „изабраник изабраних“ и износи на референдум да председника бирају грађани на непосредним изборима и грађани прихватају тај предлог. Рођена је Пета република. При избору председника примењује се систем балотаже. До 2000. године, мандат председника Француске износио је седам година уз могућност неограниченог реизбора. „По свом уставном положају он је до сада најјачи шеф државе у историји не само републиканских уставних система, него и система уставне монархије“.⁶⁾ Скраћење мандата са седам на пет година ништа не мења. Он не одговара за акте учињене у вршењу функције осим случаја велеиздаје.

Кад је реч о посредном избору, шефа државе бира или парламент или изборно тело посебно формирано за ту сврху. Посредан избор председника својствен је парламентарном систему. Због тога и К. Левенштајн истиче да је готово аксиоматично да је парламентарна влада алергична на опште изборе председника. У парламентарним системима где су у влади и парламенту главне полуге власти, шеф државе се по правилу своди „на првог чиновника у земљи“.

У Немачкој, председника бира тело које се зове „Савезна скупштина“, која је састављена од чланова Бундестага (савезни парламент) и чланова изабраних од стране народних представника у федералним јединицама. На овај начин се избегава доминација савезног парламента над председником (јер, савезни парламент даје само половину чланова ове „Савезне скупштине“). Да би био изабран у првом кругу, председнички кандидат мора добити апсолутну већину Савезне скупштине. Ако се не обезбеди та већина, организује се други круг и поново захтева апсолутна већина. Ако дође до трећег круга, за избор председника довољна је релативна већина.

У Италији, председник републике је класичан шеф државе у парламентарном систему. У складу са логиком парламентариз-

6) Јован Ђорђевић, „Нови француски устав“, *Наша стварност*, Београд, бр. 12/1958, стр. 629-630.

ма, шефа државе бира посебно тело састављено од чланова парламента и делегата региона – регионалних савета. Учешће региона у овом савету је симболично. О избору одлучују чланови парламента. За избор председника потребна је 2/3 већина чланова у изборном телу. Уколико се дође до трећег круга, довољна је обична апсолутна већина (половина плус један од укупног броја чланова). Мандат председника Италије траје седам година, да би га на неки начин учинио независнијим у односу на парламент. Устав не уређује питање поновног избора истог лица, али се у пракси ustalio обичај да исто лице не може поново бити изабрано. Шест месеци пре краја свог мандата, председник не може приступити распуштању парламента и ово правило се популарно зове „бели семестар“.

Конкретно, у Републици Србији, начин избора председника Републике је прописан Уставом, који је предвидео да председник Републике не може да обавља другу јавну функцију или професионалну делатност (члан 115. Устава РС), при чему је његов имунитет истоветан оном којим располажу народни посланици (члан 119. Устава РС).

Председник Републике бира се на непосредним изборима, тајним гласањем (члан 114. Устава РС), на време од пет година, при чему ниједно лице не може више од два пута бити изабрано на ову функцију (члан 116. Устава РС).

Председник Републике Србије бира се по истом принципу и по Уставу из 2006, као и по Уставу из 1990. на непосредним изборима, тајним и личним гласањем, у складу са законом – Законом о избору председника Републике. У историји Србије (монархија, па ФНРЈ, односно, СФРЈ) право председника републике који почива на начелу поделе власти први прописује Устав из 1990. године.

Избор за председника Републике расписује председник Народне скупштине 90 дана пре истека мандата председника Републике, тако да се окончају у наредних 60 дана од дана расписивања.

Кандидат за председника Републике може бити сваки грађанин који има бирачко право, односно, услови су: 1) пунолетство; 2) пословна способност; 3) држављанство. Кандидата може подржати политичка странка, коалиција политичких странака и група грађана. Предлог може бити поднесен само ако га је својим потписом овереним код јавног бележника подржало најмање 10.000 бирача. Бирач свој потпис може дати само једном кандидату.

Листу кандидата за избор председника утврђује Републичка изборна комисија (РИК), најкасније 15 дана пре дана одржавања

избора и објављује следећи дан по утврђивању. По завршетку гласања РИК утврђује и објављује коначне резултате избора у „Службеном гласнику РС“ у року од 96 часова од затварања бирачких места (до тада објављује привремене резултате избора).

За председника Републике изабран је кандидат који је добио већину гласова бирача који су гласали, без обзира на то колико је бирача гласало. Ова потребна већина регулисана је законом, а не Уставом. Наиме, до новембра 2002. године, било је потребно да на изборе изађе најмање половина од укупног броја бирача уписаних у бирачки списак. Овај цензус је избрисан Законом о изменама и допунама Закона о избору председника Републике новембра 2002. године, који не прописује колики број бирача је потребан да изађе на изборе. (Примера ради, у Француској се као услов успешности избора узима одзив бирача од 50%, али се овај број бирача рачуна на број бирача који су изашли на изборе, а не на укупан број бирача). У случају да један кандидат добије већину гласова бирача који су гласали он је победио у првом кругу и то је крај избора. Уколико, пак, ниједан кандидат не добије већину гласова бирача који су гласали, гласање се понавља у року од 15 дана од дана првог гласања. Дан поновљеног гласања утврђује РИК и мора се заказати у нерадни дан.

Код избора председника Републике прихваћен је систем балотаже, што значи да се иде у други круг гласања, уколико у првом кругу нико не добије потребну већину. У други круг иду два кандидата који су у првом кругу добили највећи број гласова. Може да их буде и више од два кандидата уколико је више њих делило прво или друго место у првом кругу гласања. На поновљеном гласању победиће кандидат који је добио највећи број гласова. У случају да на поновљеном гласању (у другом кругу) кандидати добију исти број гласова, гласање се понавља у року од 15 дана (трећи круг).

Мандат председника Републике Србије траје пет година. Исто лице не може више од два пута бити изабрано за председника Републике, без обзира на то колико су му трајали први и други мандат. Мандат председника Републике трајаће краће уколико поднесе оставку или га одлуком разреши Народна скупштина. Председнику Републике Устав продужава мандат у случају ратног или ванредног стања, односно, док не истекну три месеца од када је престало ратно или ванредно стање.

3. ОВЛАШЋЕЊА ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ

Иако на први поглед овлашћења председника Републике немају много везе са темом начином избора председника, ми ћемо се, ипак, тенденциозно дотаћи ове теме због једног суштинског разлога. Тај разлог је одговор и на једно од централних питања у овом раду – да ли таква врста и обим овлашћења председника Републике оправдава механизам непосредних избора.

По уставним одредницама „Председник Републике Србије изражава државно јединство“, док је „Влада носилац извршне власти“. В. Петров дели овлашћења председника Републике Србије на три групе: 1) овлашћења егzekутиве; 2) овлашћења законодавног утицаја; 3) овлашћења утицаја на егзистенцију законодавне власти, плус право помиловања.

Иако дефинитивно није део егzekутиве, председник Републике Србије има следеће овлашћења егzekутиве: 1) представља Републику Србију у земљи и иностранству; 2) проглашава законе; 3) предлаже Народној скупштини кандидата за председника Владе пошто саслуша мишљење представника изабраних изборних листа, 4) предлаже носиоце функција у складу са Уставом и законом; 5) поставља и опозива амбасадоре Републике Србије на предлог Владе; 6) у складу са законом, командује Војском Србије и поставља, унапређује и разрешава официре Војске Србије. Ово последње може се сматрати и најјачим овлашћењем председника Републике.⁷⁾

У односу на овлашћења законодавног утицаја, председник Републике располаже суспензивним законодавним ветом. Ово овлашћење је повезано са овлашћењем председника Републике да проглашава указом законе.

Председник Републике има и једно значајно овлашћење утицаја на егзистенцију законодавне власти. Реч је о распуштању Народне скупштине.

Право помиловања, свакако не спада ни у једну од горе набројаних група и уз овлашћење, да заједно са председником Народне скупштине и председником Владе проглашава ратно или ванредно стање (кад Народна скупштина није у могућности да се састане), може се сврстати у групу осталих овлашћења председника Републике.

У анализи овог рада ће бити изостављена она овлашћења која су по својој природи таква да овом органу не обезбеђују ре-

7) Дарко Симовић, Владан Петров, *Уставно право*, нав. дело, стр. 226.

алну политичку моћ, као и она која чине део традиционалног делокруга послова шефа државе у парламентарном систему.

Овлашћења шефа државе у поступку образовања владе. – Председник Републике, пошто саслуша мишљење представника изабраних изборних листа, предлаже Народној скупштини кандидата за председника Владе (члан 112, став 1). Извесно је да Устав не обавезује председника Републике да при предлагању кандидата за премијера уважи вољу парламентарне већине, међутим, такође је јасно да би неприхватање већинског мишљења било без изгледа за успех, па тако и политички несврсисходно. Уосталом, уколико би председник Републике игнорисао став парламентарне већине и опструирао поступак образовања владе предлагањем кандидата који не би могао да обезбеди подршку већине, то би био један од могућих разлога да се због злоупотребе уставних овлашћења покрене питање његове одговорности због повреде Устава.

Право дисолуције. – Устав од 2006. предвиђа решење на основу кога председник Републике може распустити Народну скупштину искључиво на образложени предлог Владе (члан 109, став 1 Устава РС). Будући независно, јер зависи од предлога владе, право на дисолуцију није делотворно средство политичке борбе против парламентарне већине супротне политичке оријентације у периодима кохабитације.

Право одлажућег вета. – Председник Републике је задржао право суспензивног законског вета, које је по Уставу од 2006. године додатно појачано. Наиме, председник Републике је дужан да најкасније у року од 15 дана од дана изгласавања закона, односно најкасније у року од седам дана ако је закон донет по хитном поступку, донесе указ о проглашењу закона или да закон, уз писмено образложење врати Народној скупштини на поновно одлучивање (члан 113. Устава РС). Међутим, да би ветирани закон ступио на снагу, неопходно је да на поновном гласању у Народној скупштини буде изгласан већином од укупног броја посланика. У том случају, председник Републике је дужан да прогласи поново изгласани закон.

Право именовања судија Уставног суда. – Од 15 судија Уставног суда председник Републике именује њих пет (члан 172. Устава РС). Ово овлашћење председника Републике није самостално, јер је у поступку именовања судија Уставног суда неопходно и учешће Народне скупштине. Наиме, председник Републике именује пет судија Уставног суда између десет кандидата које предложи Народна скупштина. С друге стране, као пандан овом овлашћењу Народне скупштине да предложи кандидате које бира председник

Републике, стоји овлашћење председника Републике да предложи 10 кандидата од којих Народна скупштина бира пет судија Уставног суда. Преосталих пет судија именује општа седница Врховног касационог суда између 10 кандидата које на заједничкој седници предложи Високи савет судства и Државно веће тужилаца. Стиче се утисак да је на овом пољу ослабљена позиција председника Републике јер је по уставном решењу из 1990. године председник Републике предлагао кандидате за председника и све судије Уставног суда чији је избор био у надлежности Народне скупштине.

Овлашћења шефа државе у спољним пословима. – Имајући у виду уставно одређење Владе, јасно је да је њој поверено вођење како унутрашњих, тако и спољних послова. Међутим, и председник Републике располаже традиционалним овлашћењима у домену спољне политике, која су, по правилу, протоколарног карактера. Тако, председник Републике представља државу у земљи и иностранству (члан 112. тачка 1. Устава РС), прима акредитивна и опозивна писма страних дипломатских представника (члан 112. тачка 6. Устава РС), а на предлог Владе указом поставља и опозива амбасадоре Републике Србије (члан 112. тачка 5. Устава РС). Дакле, није реч о самосталном именовану дипломатских представника Србије у иностранству, јер председник Републике поступа искључиво на предлог Владе. У том смислу, председник Републике за дипломатског представника не може да наметне личност по свом нахођењу, али може да одбије предлог Владе. Постоји мишљење да управо због тог разлога, ово овлашћење председника Републике није искључиво протоколарног карактера (М. Пајванчић).⁸⁾ Међутим, будући усамљено, ово овлашћење није замишљено тако да омогућава снажнији утицај на вођење спољне политике. *Функција врховног команданта оружаних снага.* – Председник Републике, у складу са законом, командује Војском и поставља, унапређује и разрешава официре Војске Србије (члан 112. Устава РС). Ово се на први поглед чини значајним овлашћењем председника Републике, међутим не треба губити из вида чињеницу да је уставотворац предвидео да се ово питање детаљније уређује законом. Дакако, реч је о овлашћењу које традиционално спада у делокруг послова шефа државе, које он обавља номинално. Одлучивање о статусним и другим питањима професионалних припадника Војске Србије је у надлежности Министарства одбране.⁹⁾ У том смислу, овако формулисано уставно овлашћење не може да зајемчи доминантну позицију председника Републике у сфери одбране јер је у рукама

8) Маријана Пајванчић, „Надлежност председника Републике“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, књ. 69, бр. 7-8, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, 2009, стр. 274.

9) Исто, стр. 275.

законодавца, дакле Народне скупштине, могућност да прецизира овлашћења председника Републике у овој материји.

Ванредна овлашћења. – Напоследку, за разлику од дотадашњих институционалних решења, Устав од 2006. године не додељује председнику Републике ванредна овлашћења. Међутим, значајна новина је да одлуку о проглашењу ванредног, односно ратног стања, уколико Народна скупштина није у могућности да се састане, доносе заједно председник Републике, председник Народне скупштине и председник Владе (члан 200, став 5. Устава РС). Не може се оспорити да је овакво решење више демократско, уколико се овај појам уопште може градити, јер је представничко тело, барем теоријски, најпотпунији и најбољи израз народне воље и суверенитета народа, па се примарна надлежност легислативе теоријски заиста снажно може правдати (Д. Аврамовић).¹⁰⁾

Управо због потребе брзог реаговања и доношења одлуке у ситуацијама када и сам опстанак државе може бити угрожен, поједини теоретичари се опредељују за искључиву надлежност извршних органа власти (*G. Camus*).¹¹⁾ У нашој теорији, слично размишља Ратко Марковић: „Како обједињујућа улога председника Републике долази до изражаја у најкритичнијим тренуцима у држави, у ванредним ситуацијама и у време рата, требало му је Уставом тада дати самостална овлашћења, под условима сличним Уставу Француске од 1958, уместо што су она, као у Уставу Србије од 2006, подељена између више носилаца“.¹²⁾

Помиловање. – Помиловање је према својој природи сасвим посебно овлашћење председника Републике. Премда га многи категоришу у класична овлашћења шефа државе, то је важно овлашћење „имајући у виду и велики број молби које правноснажно осуђени и лица на издржавању казне затвора подносе председнику у току једне године. Премда је разматрање ових молби једна од редовних, континуираних активности председника Републике, одлука о помиловању се доноси изузетно. У супротном, акт помиловања изгубио би свој смисао“.¹³⁾

10) Драгутин Аврамовић, „Увођење ванредног стања према Уставу Републике Србије из 2006. године“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко полицијска академија, бр. 2/2010, стр. 129.

11) Наведено према: Исто.

12) Ратко Марковић, „Одговорност председника Републике – према уставима Републике Србије од 1990. и 2006. године“, у зборнику: *Два века српске уставности* (приредили: Александар Фира, Ратко Марковић), Српска академија наука и уметности, Београд, 2010, стр. 33.

13) Дарко Симоновић, Владан Петров, *Уставно право*, нав. дело, стр. 230.

4. НЕПОСРЕДНИ ИЛИ ПОСРЕДНИ ИЗБОР ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ – ПРЕДЛОГ ЗА РЕФОРМУ УСТАВА

Коначно, требало би дати одговор и који је начин избора председника Републике бољи, односно, примеренији степену развијености демократије у којој се налази Србија. За непосредне изборе аргументи би били: народ као изворни носилац суверене власти треба непосредно да бира носиоца суверене државе. За посредне изборе аргумент би био стварање стабилне парламентарне власти као бране усредсређивању власти у једном центру. Анализирајмо ове аргументе.

У нашој уставној пракси, у претходних десет година, за важења Устава Србије од 2006, имали смо два потпуно различита „стила председниковања“, при чему ниједан не одговара важећој „уставноправној слици“ ове институције. Од 2007. до 2012. председник Републике Тадић се понашао као централна уставна фигура, тежећи да усредсреди власт у својим рукама, ослањајући се на моћ која је произлазила из позиције вође тада најјаче политичке партије. Његова „свеприсутност“ у свим гранама власти и на свим територијалним нивоима власти није имала основу у уставним нормама, већ у његовој страначкој и политичкој снази, као и у личним карактеристикама. С доласком на место председника Томислава Николића, који се одрекао функције председника политичке партије, уставна и политичка моћ се помера готово у потпуности ка председнику Владе, а председник Републике се каткад понаша и испод уставних овлашћења којима располаже. Он прилично личи на „класичног“ шефа државе у парламентарном систему, кога бира парламент и који има претежно представничка и церемонијална овлашћења.

Неупуњени посматрач би гледајући у два различита председничка „стила“ морао закључити да су двојица председника вршили власт према два различита устава. А Устав је био исти. Онај који је већ десет година на снази и о чијој промени се поново увелико говори. У тој „иницијативи“ о промени Устава, поново се спомињу начин избора председника, његова овлашћења итд.

Сувише често се превиђа да у политичким заједницама, попут Србије, у којима је низак ниво политичке и правне културе, уставна реформа, сама по себи, не значи много. Такође, устав може остати исти, али се однос политичких снага мења, а то одмах из

темеља мења и однос између уставних институција. Томе нас учи и првих десет година нашег још увек младог устава.

По мишљењу неких теоретичара, непосредан избор од стране грађана, као и самосталан политички легитимитет који је заснован на таквом начину избора, неопходне су претпоставке остваривања модераторне функције која се поверава председнику Републике. У нашој уставноправној теорији је истицано да избор од стране бирача представља снажан елемент председничког система.¹⁴⁾ Међутим, компаративно посматрано не може се закључити да је непосредан избор шефа државе неспојив са институционалном логиком парламентарног система.¹⁵⁾ Свакако, начин избора шефа државе није елемент који би пресудно могао да утиче на природу једног система власти. За одређивање уставноправног положаја шефа државе од претежнијег је значаја делокруг овлашћења којим он располаже. Ипак, ако није кључни елемент за квалификацију система власти, начин избора је од великог значаја за одређење легитимитета председника Републике. Непосредан избор даје јак демократски легитимитет, а самим тим, потенцијално, и већи ауторитет председнику. Посредан избор председника води изведеном, слабијем легитимитету, а самим тим и, потенцијално, мањем ауторитету. Непосредним избором, председника Републике бирају сви грађани Србије са правом гласа. Уистину не би се могао замислити демократскији начин избора шефа државе који представља државу у земљи и иностранству.

Међутим, још пре XXV векова, у свом делу „Држава“ (4. век п.н.е.) Платон пише: „Видиш ли пријатељу она три чобана? Све док они могу да надгласају мене и Сократа, и услед тога да доносе одлуке, ја у демократију не верујем!“¹⁴⁾ Дакле, одавно се зна да демократски систем избора или непосредни систем гласања, није савршен и не обезбеђује да суштински најбољи и буде изабран.

Они који заговарају непосредан избор председника Републике у глас наводе да се тиме ипак обезбеђује „јак демократски легитимитет и већи ауторитет председника, који онда заиста и може да обавља улогу модератора између Владе и Народне скупштине“¹⁵⁾. Да ли је то баш тако, да ли снага председника заиста долази из непосредних избора, да ли заиста председник добија снагу из већине оних који су изашли на гласање? Ако је заиста тако, како то да је онда Тадић био практично сва власт у земљи, који је држао у цепу

14) Миодраг Јовичић, *Изабрани списи: Србија на прелому векова*, нав. дело, стр. 341.

15) Дарко Симовић, *Полупредседнички систем*, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 216-248.

и Владу и парламент, а како да се Николић практично није ни видео од премијера.

То је због разлога, што снага, легитимитет, ауторитет председника Републике не долази из непосредних избора и воље већине која је изашла на изборе, већ из снаге (обично најјаче) политичке странке или владајуће политичке коалиције. Наиме, ако је председник Републике био по правилу и председник најјаче политичке странке, која је контролисала и већину у парламенту и по правилу давала мандатара или већину министара у влади, онда је председник био моћан. Ако је (у случају Николић) председник изгубио вођење најјаче партије, он је био у пракси и испод својих председничких овлашћења. Ако је то тако, онда заиста непосредни избори нису неопходни, јер они у пракси, не служе сврси и не дају никакав легитимитет и ауторитет председнику. Његова снага долази највише из снаге политичке партије која је по правилу и најјача у парламенту. Ово нам несумњиво доказују мандати и снага председника Републике Србије у време Тадића и Николића, али и председника у окружењу. Наиме, познато је да је у Црној Гори, у једном тренутку г. Мило Ђукановић поднео оставку на све државне функције и био је само председник Кошаркашког савеза Црне Горе. Био је и шеф своје политичке странке, која је била најјача у парламенту и Влади. Сви страни државници који су у то време долазили у званичну посту Црној Гори, хтели су састанак са председником Кошаркашког савеза. Дакле, моћ свакако не долази из непосредних избора.

Друго питање, које се мора поставити, да ли је заиста за мање више „условљена“ овлашћења, која Устав прописује председнику Републике, потребан непосредан избор. Називамо их свесно условљеним, јер проф. др. Ратко Марковић у свом чланку „Моћ и немоћ председника Републике Србије“ детаљно објашњава колико је председник у својим овлашћењима самосталан, а колико зависи од предлога Владе, министра одбране, Парламента итд. Могло би се озбиљно рећи да оваква „спутана“ овлашћења на заслужују непосредан избор.

Није без значаја, иако није и неће бити тема овог рада, ни цена коштања непосредних председничких избора, посебно ако се има у виду да је на последњим изборима 2017. године било око 11 председничких кандидата, и да су сви, појединачно, добили за кампању око 2,5 милиона ЕУР у првом кругу. Да је било и другог круга, прва два кандидата који би отишли у други круг добили би још и више.

Анализирајући ове аргументе, коначно смо мишљења да би у садашњој Србији, у којој је низак ниво политичке и правне културе, избор председника требало да буде посредан. Председника би могло да изабере „тело“ можда састављено од парламентарца, судија Врховног Касационог суда (или судија Уставног суда, само што би онда избор судија Уставног суда морао бити промењен), чланова САНУ, представника државних Универзитета и сл. институција, где би се морало пазити да ни једна „група“ не би имала монопол у избору (као што је случај у Немачкој где у „Савезној скупштини“ нису јачи парламентарци у односу на представнике региона).

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић Драгутин, „Увођење ванредног стања према Уставу Републике Србије из 2006. године“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко полицијска академија, бр. 2/2010, стр. 127-135.
- Борђевић Јован, „Нови француски устав“, *Наша стварност*, Београд, бр. 12/1958, стр. 610-657.
- Јовичић Миодраг, *Изабрани списи: Србија на прелому векова*, књига 6, Службени гласник и Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2006.
- Марковић Ратко, „Одговорност председника Републике – према уставима Републике Србије од 1990. и 2006. године“, у зборнику: *Два века српске уставности* (приредили: Александар Фира, Ратко Марковић), Српска академија наука и уметности, Београд, 2010, стр. 17-38.
- Николић Павле, *Од распада до безнађа и наде*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Орловић Слободан, „Правни положај органа извршне власти Републике Србије и Европске уније“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Правни факултет у Новом Саду, бр. 1/2009, стр. 167-187.
- Пајванчић Маријана, „Надлежност председника Републике“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, књ. 69, бр. 7-8, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, 2009, стр. 261-293.
- Симовић Дарко, *Полупредседнички систем*, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008.
- Симовић Дарко, Петров Владан, *Уставно право*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2014.
- Frison-Roche, François, *Le “modèle semi-présidentiel” comme instrument de la transition en Europe post-communiste*, Bruylant, Bruxelles, 2005.

Aleksandar Djordjevic

THE MANNER OF ELECTION OF PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA – CURRENT ISSUES ON CONSTITUTIONAL REFORM

Resume

Since the introduction of the multi-party system in Serbia, president of the Republic was in the focus of attention. This especially concerns the period of application of the Constitution of the Republic of Serbia since 1990, but also the later period, since when the Constitution from 2006 is in force. What especially captures the attention of both professional and laic circles is the manner of election of president of the Republic. The question is whether direct elections truly give some special “power” to the president of the Republic, and, if so, how come that president Tadic acted as a central constitutional figure, while with the election of president Nikolic, who resigned from the post of president of a political party, constitutional and political powers are being almost completely shifted towards president of the Government, while president of the Republic sometimes acts even beneath his constitutional powers. By observing the last two presidents of Republic of Serbia (Tadić and Nikolić) one might get an impression that two of them acted and exercised jurisdiction according to different Constitutions. Hence, does the manner of election, constitutional powers or the power of a political party standing behind the president make president a strong president? Could constitutional reform, by itself, provide some results? In this study, we shall address the relation between the method of election and scope of authority of the president of the Republic, in terms which one of those two is more predominate in relation to the constitutional position of the State. In correlation with that, in this study we shall provide answers to whether it is more fundamentally relevant for the Chief of State, currently in Serbia, to have a constitutional position or to have a powerful political party. In brief, we shall also mention certain central powers of president of the Republic in order to deliberate whether such powers justify direct elections. In this study, we shall provide the answers to the question of whether direct elections by constituency can provide presumption for the realization of moderator function of the president of the Republic. Accordingly, the question is whether Republic of Serbia actually needs direct election of president of the Republic and is this justified, or whether indirect elections would be more appropriate, through the parliament or especially formed

body. In the study, we shall also partially mention the price of the last direct elections, which, as we know, ended in the first round. The price would be much higher if there was a second round of direct presidential elections.

Keywords: Constitution from 2006, president of the Republic, manner of election of the president, presidential powers, direct election of the president, indirect election of the president

* Овај рад је примљен 01. маја 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 341.645.2:341.638(4-672EU)

Српска политичка мисао

број 2/2017.

Прегледни
рад

год. 24. vol. 56.
стр. 243-261.

Зоран Радивојевић

Правни факултет, Универзитет у Нишу

Небојша Раичевић

Правни факултет, Универзитет у Нишу

САНКЦИОНИСАЊЕ ДРЖАВА ЧЛАНИЦА ЕУ ЗБОГ НЕИЗВРШЕЊА ПРЕСУДА СУДА ПРАВДЕ И НЕОБАВЕШТАВАЊА О СПРОВОЂЕЊУ ДИРЕКТИВА*

Сажетак

Предмет истраживања у раду су санкције које Суд правде на основу чл. 260 УФЕУ може изрећи државама чланицама у случају неизвршења пресуда или необавештавања Комисије о мерама за имплементацију директива донетих у законодавном поступку. Аутори прво анализирају поступке предвиђене ставовима 2 и 3 наведеног члана и указују на дилеме које се јављају приликом њихове примене. Након тога, пажњу усмеравају на саме новчане санкције које Суд може наметнути уколико утврди да је држава заиста прекршила право ЕУ. Том приликом објашњавају разлику између пенала и паушалне суме, као и критеријуме за утврђивање износа

* Рад представља резултат истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“, бр. 179046, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

тих санкција. Аутори закључују да механизам санкционисања из чл. 260 УФЕУ свакако доприноси бољој примени права ЕУ, али има и неке нејасноће које Суд правде у будућности мора отклонити.

Кључне речи: члан 260 УФЕУ, Суд правде, Комисија, неизвршење пресуде, необавештавање о спровођењу директива, пенали, паушални износ

1. УВОД

Комунитарно право првобитно није предвиђало новчано кажњавање држава због неизвршења пресуде Суда правде (даље: Суд). Тек са Уговором из Мастрихта¹⁾ уведена је могућност санкционисања држава по овом основу, чиме тај механизам добија „зубе“.²⁾ Уговори из Амстердама и Нице нису ништа променили у том погледу,³⁾ док Лисабонски уговор (даље: ЛУ) доноси две значајне новине. Најпре, њиме се поједностављује поступак санкционисања у случају неизвршења пресуда, а затим уводи и потпуно нов поступак за изрицање санкција у случају необавештавања о предузетим мерама за спровођење директива.

Први поступак, прописан ставом 2 чл. 260 Уговора о функционисању ЕУ (даље: УФЕУ), постаје бржи и једноставнији укидањем раније обавезе Комисије да упути образложено мишљење држави која наводно није извршила пресуду. Други поступак, уведен новим ставом 3 овог члана, има за циљ да санкционише државе због необавештавања о мерама за спровођење директива које у пракси представља најчешћи облик кршења права ЕУ.

Имајући у виду овакву структуру наведене одредбе ЛУ, први део чланка посвећен је процедури у случајевима када држава није извршила пресуду. Након тога, анализира се поступак у ситуацијама необавештавања Комисије о националним мерама за спровођење директиве усвојене у законодавном поступку, док се у последњем делу рада разматрају санкције против држава чланица.

1) Чл. 171 Уговора о Европској заједници (даље: УЕЗ).

2) Tamara Čapeta, „Sudska zaštita u Europskoj uniji nakon Lisabonskog ugovora“, u zborniku: *Reforma Europske unije: Lisabonski ugovor* (priredili: Sinaša Rodin, Tamara Čapeta, Iris Goldner Lang), Narodne novine, Zagreb, 2009, стр. 116.

3) Чл. 228 УЕЗ.

2. ПОСТУПАК У СЛУЧАЈУ НЕИЗВРШЕЊА ПРЕСУДЕ

Поступак предвиђен чл. 260(2) УФЕУ најчешће се примењује због неизвршења пресуда донетих на основу чл. 258 УФЕУ, али се може применити и код неизвршења пресуда које је Суд донео на основу чл. 108(2), 114(9), 259, 271 и 348 УФЕУ. Овај поступак састоји се од предсудске (административне) и судске фазе. У предсудској фази Комисија шаље формално обавештење држави чланици која наводно није извршила пресуду Суда,⁴⁾ прецизирајући делове пресуде који нису испоштовани. ЛУ је укинуо обавезу Комисије да у овој фази држави шаље образложено мишљење, чиме је значајно скратио и убрзао процедуру.

Држава у административној фази има могућност да се изјасни о наводима Комисије и изнесе аргументе којима те наводе оспорава. У овој фази држави се пружа још једна шанса да отклони повреду права ЕУ, а ако сматра да повреда не постоји, онда јој се омогућава одбрана од навода Комисије.⁵⁾ У формалном обавештењу Комисија мора одредити разуман рок за извршење пресуде,⁶⁾ јер у супротном Суд може одбити њен тужбени захтев.⁷⁾

Уколико административна фаза не доведе до решења спора, чл. 260(2) овлашћује Комисију да случај изнесе пред Суд, чиме отпочиње судска фаза. У тој новој тужби Комисија тражи од Суда да утврди да држава није извршила ранију пресуду, истовремено захтевајући да јој због тог пропуста наметне плаћање финансијских санкција у виду пенала или паушалног износа. Треба рећи да Комисија није обавезна да покрене тај нови судски поступак, већ има пуну дискрецију у том погледу.⁸⁾ Међутим, уколико одлучи да поднесе тужбу, Комисија мора предложити износ новчаних санкција, или макар једне од њих. Употребљени израз „мора“ (енг. „*must*“) у

4) У пракси, пре овог формалног корака, Комисија са државом води неформалне преговоре ради усаглашавања ставова о наводном неизвршењу пресуде и мерама за отклањање таквог стања; (Зоран Радивојевић, Весна Кнежевић-Пређић, *Институционални механизам Европске уније после Лисабонског уговора*, Пунта, Ниш, 2016, стр. 162).

5) C-456/03, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2005:388, §36.

6) Pal Wenneras, „Sanctions against Member States Under Article 260 TFEU: Alive, But Not Kicking?“, *Common Market Law Review*, Leiden University, Leiden, No. 1/2012, стр. 148.

7) C-278/01, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2003:635, §27-31.

8) На жалост, остваривање те дискреције није увек засновано само на правним околностима датог случаја, већ значајну улогу играју и политички фактори; Brian Jack, “Enforcing Member States Compliance with EU Environmental Law: A Critical Evaluation of the Use of Financial Penalties”, *Journal of Environmental Law*, OUP, Oxford, No. 1/2011, стр. 79.

чл. 260(2) има императивни карактер, што Комисију лишава дискреционих овлашћења по том питању.⁹⁾

Чл. 260(2) не прописује рок за подношење тужбе. Међутим, као и код чл. 258, од Комисије се очекује да не одуговлачи превише са подношењем тужбе како не би умањила могућност државе да побија аргументе Комисије и тиме оствари право на одбрану.

Суд третира поступак установљен чланом 260(2) као „специјалну судску процедуру за извршење пресуда“,¹⁰⁾ услед чега овде треба у потпуности применити све опште принципе установљене приликом примене чл. 258.¹¹⁾ Најпре, мора постојати идентитет захтева у административној и судској фази, што значи да „Комисија у тужби не може проширити предмет спора изношењем захтева који нису постојали у образложеном мишљењу (сада у формалном обавештењу Комисије – прим. аутора)“.¹²⁾

Друго, Комисија на основу чл. 260(2) може тужити државу само за неизвршење оних обавеза констатованих у пресуди донетој на основу чл. 258 УФЕУ.¹³⁾ Међутим, уколико је у тој пресуди утврђено постојање општег и упорног кршења правила ЕУ од стране државе чланице, Комисија се у новој тужби не мора ограничити само на конкретно поменуте повреде у првобитној пресуди, већ може навести и друге повреде „обухваћене генералним и упорним пропуштањем испуњења обавеза“.¹⁴⁾

На крају, терет доказивања у поступку према чл. 260(2) лежи на Комисији, тако да она мора доказати своје тврдње, као што то чини и код свих осталих повреда за које оптужује државе чланице.¹⁵⁾ Комисија током поступка мора обезбедити потребне доказе како би Суд могао утврдити да држава заиста није извршила првобитну пресуду.¹⁶⁾ У противном, Суд ће одбити тужбени захтев Комисије.¹⁷⁾

9) Maria A. Theodossiou, “An analysis of the recent response of the Community to non-compliance with Court of Justice Judgements: Article 228 E.C.”, *European Law Review*, Sweet&Maxwell, London, No. 1/2002, стр. 29.

10) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §92.

11) Luca Prete, Ben Smulders, “The Coming of Age of Infringement Proceedings”, *Common Market Law Review*, Leiden University, Leiden, No. 1/2010, стр. 49.

12) C-457/07, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2009:531, §56.

13) C-457/07, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2009:531, §47; C-95/12, *Commission v Germany*, ECLI:EU:C:2013:676, §23.

14) C-196/13, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2014:2407, §33.

15) C-197/98, *Commission v Greece, Opinion*, ECLI:EU:C:1999:597, §23-24.

16) C-387/97, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2000:356, §73; C-369/07, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2009:428, §74.

17) C-457/07, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2009:531, §97-101.

Решавајући по тужби, Суд утврђује да ли је држава поступила по првобитној пресуди. Референтни датум за оцену да ли постоји кршење за сврху чл. 260(2) јесте „дан када истиче рок одређен у формалном обавештењу послатом на основу првог подстава чл. 260(2)“.¹⁸⁾ Уколико утврди да држава није испунила обавезу у том року, Суд јој може наметнути плаћање новчаних санкција. Део пресуде којим се утврђује да држава није извршила ранију одлуку Суда има декларативни карактер, док део којим се намећу санкције има конститутивни карактер јер се њиме за државе чланице уставно-обавеза плаћања тих износа.¹⁹⁾

3. ПОСТУПАК У СЛУЧАЈУ НЕОБАВЕШТАВАЊА О СПРОВОЂЕЊУ ДИРЕКТИВА

Код овог поступка више се не ради о неизвршењу пресуде, већ је у питању „обична“ повреда права ЕУ која се састоји у кршењу обавезе обавештавања о предузетим мерама за спровођење директиве. Увођење убрзаног поступка за ову врсту случајева оправдава се њиховом учесталашћу, будући да неспровођење или неодговарајуће спровођење у живот директива чини огромну већину повреда обавеза поводом којих Комисија подноси тужбе против држава чланица.²⁰⁾

За разлику од поступка у случају неизвршења претходне пресуде где се против државе подноси друга тужба, овде Комисија може већ приликом подношења прве тужбе затражити од Суда да чланици наложи плаћање паушалног износа или пенала које сматра одговарајућим у датим околностима. Према томе, обраћање Комисије Суду са захтевом за досуђивање финансијских санкција држави чланици могуће је одмах и без спровођења претходног поступка, будући да није условљено постојањем пресуде и њеним неизвршењем од стране те државе.²¹⁾

Друга разлика између ових поступака огледа се у томе што Комисија није дужна да предложи изрицање финансијских санк-

18) C-241/11, *Commission v Czech Republic*, ECLI:EU:C:2013:423, §23.

19) Alicja Sikora, „Financial Penalties for Non-execution of Judgments of the Court of Justice“, in: *Research Handbook on EU Institutional Law* (eds. Adam Lazowski, Steven Blockmans), Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 2016, стр. 339, 342.

20) Зоран Радивојевић, „Постлисабонске новине у систему судске заштите Европске уније“, у зборнику: *Заштита људских и мањинских права у европском правном простору*, (приредио: Предраг Димитријевић), Правни факултет, Ниш, 2016, стр. 35.

21) Koen Lenaerts, Ignace Maselis, Kathleen Gutman, *EU Procedural Law*, OUP, Oxford, 2014, стр. 209.

ција. Коришћење формулације „може, када то сматра прикладним“ значи овлашћење Комисије да покрене поступак пред Судом без предлога да држава буде санкционисана. У том погледу Комисија има дискреционо право да одлучи да ли ће од Суда тражити изрицање финансијских санкција држави која пропусти да је обавести о мерама за имплементацију директиве или ће, пак, користити редован поступак из чл. 258.

Иако доприноси убрзању поступка за санкционисање држава чланица, место нове одредбе у структури ЛУ није потпуно јасно. Према једном гледишту том одредбом се уводи механизам за санкционисање неизвршења пресуда којима је Суд установио да су државе повредиле обавезу обавештавања о мерама предузетим ради спровођења директива законодавног карактера.²²⁾ Будући да се ради о (не)извршењу посебне врсте пресуде којом Суд антиципира и санкционише последице необавештавања о спровођењу директиве, нова одредба представља само варијанту поступка из чл. 260 УФЕУ. По другом тумачењу, које прихвата већи број аутора,²³⁾ али и сама Комисија,²⁴⁾ овде се ради о потпуно новом механизму непосредног санкционисања држава чланица због пропуста у имплементацији директиве. Тај се механизам спроводи у оквиру стандардне процедуре поводом неизвршења обавеза из чл. 258, с том разликом што се Комисији допушта да у овом поступку поднесе допунски захтев и од Суда директно затражи изрицање финансијске санкције држави чланици која је повредила право ЕУ. Посматрано са тог становишта, право место нове одредбе је у чл. 258 УФЕУ који се односи на поступак у случају непоштовања обавеза држава чланица из права ЕУ.²⁵⁾

За примену поступка из чл. 260(3) неопходно је испуњење два услова: пропуст државе да нотификује мере за спровођење у живот директиве, и друго, да је у питању директива усвојена у законодавном поступку. У погледу првог услова, спорно је

22) Ricardo A. Garcia, „Lisbon and the Court of Justice of the European Union“, *Working Papers on European Law and Regional Integration*, No. 1/2010, стр. 18.

23) Ian Kilbey, „The Interpretation of Article 260 TFEU (ex 228 EC)“, *European Law Review*, Sweet&Maxwell, London, No. 3/2010, стр. 383-384; Nils Wahl, Luca Prete, „Between Certainty, Severity and Proportionality: Some Reflections on the Nature and Functioning of Article 260 (3) TFEU“, *European Law Reporter*, Verlag radical brain S.A., Luxembourg, No. 6/2014 стр. 171-174.

24) Commission Communication, Implementation of Article 260(3) TFEU, SEC (2010), 1371 final (даље: Communication 2010), §6.

25) Nebojša Raičević, Sanja Đorđević Aleksovski, „The Control of Compliance with Judgments of the EU Court of Justice“, in: *Legal, Social and Political Control in National, International and EU Law*, (eds. Miroslav Lazić, Saša Knežević), Law Faculty, Niš, 2016, стр. 276, белешка бр.7.

када постоји повреда обавезе обавештавања. Сами оснивачки уговори нигде не предвиђају обавезу државе да нотификује мере за имплементацију директиве, већ је таква дужност обично прописана у завршном делу сваке директиве. То подразумева уношење материјалне садржине директиве у национално право и стварање законског и административног оквира неопходног за њену примену и спровођење.²⁶⁾

Следеће спорно питање тиче се самог појма необавештавања о мерама за спровођење директиве. Из самог текста уговора не може се закључити да ли се овде има у виду материјални пропуст (неспровођење директиве) или процедурално пропуштање (необавештавање о имплементационим мерама). У сваком случају повреда друге обавезе може да буде само допуна претходне и има једино за циљ да се олакша провера испуњења материјалне дужности.²⁷⁾ У супротном постојала би могућност да се досуди финансијска санкција држави која је суштински спровела директиву, али је једноставно пропустила да о томе обавести Комисију. Мало је вероватно да ће Суд само због процедуралног пропуста изрећи санкцију, а да притом не уђе у анализу материјалне обавезе.²⁸⁾ Много је реалније да ће се у том случају Суд одредити да у својој пресуди само констатује постојање пропуста државе без изрицања било какве санкције.

Према тумачењу Комисије, овај појам обухвата како потпуни пропуст државе, тако и делимично извршење те обавезе. Сматра се да у првој ситуацији држава није предузела никакве мере за имплементацију директиве, док делимична нотификација обухвата случајеве када мере не покривају целокупну територију државе чланице или су непотпуне јер се односе само на један део директиве.²⁹⁾

Међутим, изван домашаја ове одредбе остаје ситуација када држава чланица *prima facie* испуни своју обавезу обавештавања, али се касније по оцени Комисије покаже да мере имплементације нису одговарајуће и довољне за правилно уношење директиве у национално право. Како се о томе ништа не каже у ЛУ, Комисија у пракси користи својеврсни *bona fides* тест ради утврђивања да ли

26) Pal Wenneras, „Sanctions against Member States under Article 260 TFEU: Alive, but not Kicking“, нав. дело, стр. 166-167.

27) Nils Wahl, Luca Prete, „Between Certainty, Severity and Proportionality: Some Reflections on the Nature and Functioning of Article 260 (3) TFEU“, нав. дело, стр. 174.

28) Anthony Arnall, „The European Court of Justice after Lisbon“, in: *The Treaty of Lisbon and the Future of European Law and Policy* (eds. Martin Trybus, Luca Rubini), Edward Elgar Publishing, Northampton, 2012, стр. 39-40.

29) Communication 2010, §19.

се повреда обавезе државе може оквалификовати као делимична нотификација или се, пак, ради о обавештавању о неправилној националној имплементацији директиве. У првом случају она спроводи поступак санкционисања државе по чл. 260(3), док у другом примењује редован поступак из чл. 258 УФЕУ.³⁰⁾

Различито поступање Комисије у овим случајевима предмет је критика у правној доктрини. Њему се најпре замера да повлачење линије разликовања између непотпуних мера и обавештавања о неадекватним мерама за спровођење директиве није нимало једноставно. Стога се сматра да је први услов за примену поступка из чл. 260(3) испуњен једино у случају потпуног пропуста државе да нотификује било коју националну меру ради спровођења директиве. Уколико је, пак, држава чланица извршила своју дужност обавештавања, питање да ли су мере имплементације потпуне и правилне може се решавати само у оквиру чл. 258 УФЕУ.³¹⁾ Пошто овде постоји спор између Комисије и државе чланице око довољности и адекватности донетих мера имплементације, изгледа да је за санкционисање потребно спровести стандардну процедуру.³²⁾

У погледу другог услова за примену чл. 260(3) потребно је да се неизвршење обавезе обавештавања односи на спровођење директиве усвојене у законодавном поступку. Изван његовог домаћаја налазе се директиве које немају законодавни карактер, без обзира на то да ли су донете као делегирани или имплементациони акти. Такве директиве не обавезују државе чланице да нотификују мере предузете ради уношења у национално право. Други разлог за њихово искључење из подручја примене овог члана је чињеница да, за разлику од директива законодавног карактера, оне по правилу немају већи утицај на приватне и јавне интересе.³³⁾

30) Pal Wenneras, „Sanctions against Member States under Article 260 TFEU: Alive, but not Kicking“, нав. дело, стр. 167-168.

31) Nils Wahl, Luca Prete, „Between Certainty, Severity and Proportionality: Some Reflections on the Nature and Functioning of Article 260 (3) TFEU“, нав. дело, стр. 177.

32) Szilárd Gáspár-Szilágyi, „What Constitutes „Failure to Notify“ National Measures?“, *European Public Law*, Institute of European Public Law, Hull, No. 2/2013, стр. 287.

33) Brian Jack, „Article 260 (2) TFEU: An Effective Judicial Procedure for the Enforcement of Judgements?“, *European Law Journal*, Wiley, Chichester, No. 3/2013, стр. 407.

4. САНКЦИЈЕ ПРОТИВ ДРЖАВА ЧЛАНИЦА

Иако су правила о санкцијама у ст. 2 и 3 члана 260 УФЕУ углавном иста, између њих ипак, постоје одређене разлике. На плану изрицања санкција због неизвршења пресуда створена је значајна судска пракса, док код необавештавања о имплементацији директива још увек нема ни једне пресуде, па треба очекивати аналогну примену постојеће јуриспруденције. У овом делу рада предмет анализе биће управо та правила и пракса, уз истицање разлика онде где оне постоје.

4.1. Врсте санкција

Уколико држава чланица не изврши ранију пресуду Суда или пропусти да пошаље обавештење о мерама за имплементацију директиве, Комисија може захтевати од Суда да тој држави одреди плаћање „паушалне суме или пенала“. Паушална сума је фиксни новчани износ који се плаћа једнократно. Пенали, пак, представљају новчани износ која се плаћа периодично почев од момента њиховог досуђења па све до отклањања повреде права ЕУ (извршења пресуде, односно слања обавештења о мерама за имплементацију директиве).

Комисија је код тужби због неизвршења пресуда у почетку од Суда искључиво тражила да држави одреди плаћање пенала, сматрајући да ће свакодневно повећање новчаног износа извршити на државу већи притисак да испоштује пресуду. Услед тога, Комисија је 1996.³⁴⁾ и 1997.³⁵⁾ г. донела само правила за израчунавање износа пенала, а не и паушалне суме.

Суд је на почетку уважавао захтеве Комисије и досуђивао једино плаћање пенала, али 2005. г. чини крупан заокрет и Француској одређује истовремено плаћање пенала и паушалне суме.³⁶⁾ Француска и 12 држава умешача снажно су се успротивиле изрицању обе санкције. Том приликом су наводиле да везник „или“ у чл. 228(2) има дисјунктивно значење, те да се две санкције између којих се он налази не могу кумулирати. Поред тога, сматрале су да је наметање обе санкције противно начелу које забрањује да неко

34) Memorandum on applying Article 171 of the EC treaty, OJ EC, 1996, C 242/6 (даље: Memorandum 1996).

35) Method of Calculating the Penalty Payments Provided For Pursuant to Article 171 of the EC Treaty, OJ EC, 1997, C 63/2.

36) Одређено је да Француска плати 57.761.250 евра за сваки шестомесечни период закашњења, као и фиксни (паушални) износ од 20 милиона евра.

за исто понашање буде два пута кажњен. Такође, навеле су да је у недостатку смерница Комисије за израчунавање паушалне суме, наметање такве санкције од стране Суда противно начелу правне сигурности и транспарентности.³⁷⁾ Коначно изнеле су и аргумент да Суд не може наметнути санкцију коју Комисија није предложила јер би тиме деловао изван захтева странака (*extra petita*).³⁸⁾

Одбацујући све наведене аргументе, Суд је истакао да везник „или“ језички може подједнако бити тумачен у кумулативном и алтернативном значењу и да контекст и циљ чл. 228(2) захтевају да он буде тумачен у кумулативном значењу. Према мишљењу Суда, истовремена примена обе санкције није противна начелу *ne bis in idem* јер свака од њих има своју посебну функцију. Суд је затим истакао да непостојање смерница Комисије за израчунавање паушалног износа није препрека за изрицање те санкције, пошто „остваривање надлежности датих Суду чланом 228(2) није условљено усвајањем таквих правила од стране Комисије, која, у сваком случају, не могу обавезивати Суд“.³⁹⁾ На крају, Суд је одбацио и аргумент о деловању *extra petita*, уз образложење да је „поступак установљен чл. 228(2) УЕЗ посебан судски поступак, својствен комунитарном праву, који се не може поистоветити са грађанским поступком. Наметање пенала и/или паушалног износа нема за циљ надокнаду штете проузроковану од стране државе, већ да се путем економског притиска држава присили да оконча установљено кршење права“.⁴⁰⁾

Услед таквог става Суда, Комисија је исте године допунила своје смернице, утврдивши и начин обрачуна паушалне суме.⁴¹⁾ Од тада је Комисија приликом подношења тужби због неизвршења пресуда почела тражити кумулативно изрицање пенала и паушалног износа.

Суд је против држава које нису извршиле пресуде често изрицао обе санкције, правдајући то њиховим различитим циљевима. По његовом мишљењу, плаћање пенала има за циљ приморивање државе да што пре престане са кршењем права ЕУ, односно

37) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §78-79.

38) Исто, §88.

39) Исто, §84-85, 94-97.

40) Исто, §91.

41) Commission Communication, Application of Article 228 of the EC Treaty, SEC(2005) 1658 (даље: Communication 2005).

да изврши претходну пресуду⁴²⁾ (тзв. подстицајна функција).⁴³⁾ За разлику од тога, плаћање паушалног износа изриче се држави због штетних последица по јавни и приватне интересе проузрокованих њеним неизвршењем пресуде⁴⁴⁾ у циљу спречавања будућих сличних повреда права ЕУ (одвраћајућа функција).⁴⁵⁾

Док је Суд изрицао само пенале, државе су злоупотребљавале слабост те санкције, извршавајући пресуду тек пред сам крај судског поступка. У тој ситуацији Суд им није могао одредити плаћање пенала пошто је пресуда била извршена, тако да су државе остајале некажњене иако су више година касниле са извршењем пресуде. Од када је Суд почео да изриче паушалне износе, могућност наведене злоупотребе је отклоњена јер та санкција може бити изречена без обзира што је у тренутку доношења нове пресуда раније судска одлука извршена.

Полазећи од наведене праксе у примени ст. 2, Комисија је у Саопштењу о примени чл. 260(3) УФЕУ исправно констатовала да формулација тог члана „не искључује могућност комбинације обе врсте санкција у истој пресуди“.⁴⁶⁾ Међутим, помало је изненађујући став Комисије да ће она уобичајено предлагати само плаћање пенала јер очекује да ће та санкција бити довољна за обезбеђење потпуног обавештавања о мерама за имплементацију директива.⁴⁷⁾ Изгледа да ранија негативна искуства код примене пенала због неизвршења пресуда нису била довољно поучна за Комисију.

У досадашњој пракси Комисија је истрајавала у том свом опредељењу, будући да је у свим случајевима који су изнети пред Суд сагласно чл. 260(3) захтевала изрицање пенала, а ни једном плаћање паушалног износа. Тужене државе редовно су у тим ситуацијама нотификовале имплементационе мере непосредно пре отварања усмене расправе пред Судом, тако да је Комисија због тога повлачила тужбене захтеве. Дакле, иако су у свим овим случајевима обавезе држава испуњене са великим закашњењем (тек у завршној фази судског поступка), Суд није имао могућност да им изрекне финансијске санкције.⁴⁸⁾

42) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §81.

43) C-304/02, *Commission v France, Opinion*, ECLI:EU:C:2004:274, §41.

44) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §81.

45) C-121/07, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2008:695, §69.

46) Commission Communication, Implementation of Article 260(3) TFEU, SEC (2010), 1371 final, §20.

47) Исто, §21.

48) Тренутно је пред Судом у току само један поступак на основу чл. 260(3) УФЕУ (C-683/15, *Commission v Poland*).

На крају треба рећи да према ст. 2 и 3 чл. 260 УФЕУ Суд није обавезан да држави изрекне санкције предложене од стране Комисије. То његово дискреционо право јасно произилази из формулација употребљених у тим ставовима, где се каже да Суд „може“ (енг. *may*) изрећи паушални износ или пенале, што значи да је он тај који коначно оцењује да ли држави треба наметнути санкције или не. Дакле, иако Комисија захтева изрицање пенала или паушалног износа, Суд, ценећи околности конкретног случаја, може одлучити да не изрекне ни једну од тих санкција.

4.2. Утврђивање износа санкција

Чл. 260 УФЕУ захтева од Комисије да у сваком предмету изнетом пред Суд „назначи паушалну суму или износ пенала који држава чланица треба платити“. При томе, оснивачки уговори нису прописали конкретне критеријуме за утврђивање тих износа, већ су оставили слободу Комисији да те суме одреди у складу са околностима сваког конкретног случаја.

Комисија је усвојила неколико саопштења у којима је утврдила правила за предлагања новчаних санкција, чиме је повећала објективност приликом предлагања тих санкција. Као што је напред речено, прва верзија је израђена 1996. и 1997. г., а данас важећа из 2005. г.,⁴⁹⁾ која је први пут ажурирана 2010. г., а потом сваке године. У свом Саопштењу о примени чл. 260(3) УФЕУ Комисија је истакла да ће се санкције за потребе тог члана израчунавати на основу смерница усвојених за примену чл. 260(2).

У наведеним документима Комисија је истакла да код одређивања пенала и паушалног износа узима у обзир три критеријума: 1) озбиљност повреде права ЕУ; 2) трајање те повреде; и, 3) потребу да новчана санкција оствари одвраћајуће дејство. Поред тога, у Саопштењу из 2005. г. наглашава се да санкције морају бити предвидиве и утврђене уз поштовање начела пропорционалности и једнаког третмана држава чланица.⁵⁰⁾ Уколико постоји понављање кршења права ЕУ или опасност да се то деси, новчане санкције мора да буду више, како би поништиле сваку економску корист коју држава чланица може остварити због таквог понашања.⁵¹⁾

Комисија је напред наведене опште критеријуме конкретизовала код утврђивања начина обрачуна ових двеју санкција. У Саопштењу из 2005. г. Комисија је сачинила математичке формуле

49) Communication 2005.

50) §6-7.

51) Memorandum 1996, §8.

за израчунавање пенала и паушалног износа, које су још увек у употреби.⁵²⁾

Треба рећи да приликом поступања на основу чл. 260(2) УФЕУ Суд има пуну слободу код одлучивања о врсти и износу санкција, тако да он није везан предлозима Комисије. Дакле, он може досудити већи или мањи износ од оног који је предложила Комисија, а може одлучити и да уопште не казни државу.

Суд је већ у првом случају истакао да он није везан предлогом Комисије наведеним у тужби, нити њеним смерницама за израчунавање пенала.⁵³⁾ У наредном случају Суд је потврдио тај свој став истакавши да „... предлози Комисије не могу обавезивати Суд, већ једино представљају корисне референтне тачке. Остварујући своју дискрецију, Суд је тај који одређује висину паушалне суме или пенала која одговара конкретним околностима и пропорционална је установљеној повреди и платежној способности државе“.⁵⁴⁾ У једној новијој пресуди Суд је истакао да су предлози Комисије „само смернице“ и да га они не обавезују.⁵⁵⁾

Приликом одређивања пенала Суд узима у обзир исте критеријуме које користи Комисија.⁵⁶⁾ Суд је код израчунавања пенала у неким случајевима примењивао формулу Комисије, док је у другима њихов износ утврђивао без позивања на ту формулу.⁵⁷⁾ Приликом примене наведених критеријума, Суд је нарочито водио рачуна о последицама повреде на јавни и приватне интересе и хитност потребе да држава изврши пресуду,⁵⁸⁾ утврђујући износ пенала тако да он буде пропорционалан установљеној повреди и платежној способности државе.⁵⁹⁾

52) Више о формулама и критеријумима које користи Комисија видети: Zoran Radivojević, Nebojša Raičević, „Financial Sanctions Against Member States for Infringement of EU Law“, in: *Procedural Aspects of EU Law* (eds. Dunja Duić, Tunjica Petrašević), Faculty of Law, Osijek, 2017, стр. 182-184.

53) C-387/97, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2000:356, §89.

54) C-278/01, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2003:635, §41.

55) C-533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659, §52.

56) C-533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659, §69; C-610/10, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2012:781, §119.

57) Brian Jack, „Article 260 (2) TFEU: An Effective Judicial procedure for the Enforcement of Judgements?“, нав. дело, стр. 409.

58) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §104; C-177/04, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2006:173, §62; C-70/06, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2008:3, §39.

59) C-369/07, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2009:428, §114; C496/09, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2011:740, §56; C533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659, §68; C374/11, *Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2012:827, §36.

Код утврђивања износа пенала, Суд је настојао да примени принцип пропорционалности, узимајући у обзир „напредак одговорне државе чланице остварен на плану извршења пресуде“.⁶⁰⁾ Полазећи од тога, Суд је сматрао да се мора уважити степен додашњег извршења пресуде и у складу са оствареним прогресом умањити износ пенала. На пример, Суд је Шпанији одредио износ годишњих пенала узимајући у обзир проценат области за купање које та држава још увек није довела у склад са европским параметрима,⁶¹⁾ док је Италији утврдио пенале пропорционално износу незаконито дате државне помоћи који није враћен.⁶²⁾

Суд је обично одређивао пенале на дневној основи. Међутим, у неким случајевима, Суд је користио другачије временске интервале (на пример, полугодишњи,⁶³⁾ или годишњи⁶⁴⁾) у ситуацијама када је процена извршења пресуде захтевала више времена, како би се избегло да чланица настави са плаћањем пенала током периода у ком повреда права фактички више не постоји, али то још увек није формално констатовано.⁶⁵⁾

Код утврђивања паушалног износа Суд узима у обзир последице повреде по јавни и приватне интересе, дужину трајања повреде,⁶⁶⁾ и понашање државе у поступку покренутом на основу чл. 260 УФЕУ.⁶⁷⁾ Међутим, у многим случајевима Суд није примењивао формулу Комисије, већ је потпуно аутономно одређивао паушални износ.⁶⁸⁾ У тим ситуацијама, Суд је једноставно одредио паушалну суму, наводећи да је она „правична“ и „фер“ у датим околностима, не дајући никаква додатна објашњења.⁶⁹⁾ Округле суме многих

60) C-278/01, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2003:635, §49-50.

61) Исто, §62.

62) C-496/09, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2011:740, §52.

63) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444.

64) C-278/01, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2003:635.

65) Communication 2005, §13.3.

66) C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444, §81.

67) C-610/10, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2012:781, §141.

68) То је исправан приступ Суда јер је према чл. 260 УФЕУ Комисија странка у поступку, исто као и тужена држава. Уколико би Суд увек прихватао методологију Комисије, као једне стране у поступку, то би нарушило принцип једнакости странака; Alexander Kornezov, “Imposing the Right Amount of Sanctions under Article 260(2) TFEU: Fairness v. Predictability, or How To “Bridge the Gaps”, *Columbia Journal of European Law*, Columbia Law School, New York, No. 3/2014, стр. 299.

69) C-270/11, *Commission v Sweden*, ECLI:EU:C:2013:339, §59; C-241/11, §55; C-533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659 §62; C-576/11, *Commission v Luxembourg*, ECLI:EU:C:2013:773, §66.

паушалних износа⁷⁰⁾ показују да оне нису резултат математичких операција, већ резултат *ex aequo et bono* процене Суда.⁷¹⁾ У неколико случајева Суд је чак одредио паушални износ испод минимума предвиђеног смерницама Комисије.

Став 3 чл. 260 УФЕУ садржи значајно ограничење у погледу висине санкције коју Суд може изрећи. За разлику од става 2, он ограничава дискрециона овлашћења Суда, предвиђајући да санкције „не могу прећи износ који је утврдила Комисија“. То значи да Суд може наметнути само исти или нижи износ санкција од оног који је предложила Комисија, али не и већи.

Имајући у виду то ограничење, поставља се питање да ли Суд на основу чл. 260(3) УФЕУ може изрећи санкцију коју уопште није предложила Комисија. Неки теоретичари сматрају да Суд „не може наметнути ону врсту санкција која није тражена од стране Комисије“, ⁷²⁾ док други тврде да ништа у овом члану „не спречава Суд да размотри погодност наметања санкција које Комисија није захтевала“. ⁷³⁾ Чини се да формулација чл. 260(3) не допушта Суду изрицање санкција које нису предложене од стране Комисије. Уколико Суду на основу изричите одредбе није допуштено да досуди већи износ санкције од оног који је захтевала Комисија, утолико пре он не може бити овлашћен да досуди санкцију која уопште није предложена.

Постоји још једна разлика у односу на став 2 и она се тиче права Суда да у својој пресуди одреди датум настанка обавезе плаћања новчане санкције. На тај начин став 3 даје могућност Суду да одложи дејство пресуде и омогући држави да отпочне плаћање санкције у неком каснијем моменту. Ипак, то овлашћење није сасвим ново јер се сматра да Суд има инхерентно право да одложи и извршење своје пресуде донете на основу чл. 260(2) УФЕУ.⁷⁴⁾

70) На пример, 20 милиона евра (C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444); 3 милиона евра (C109/08, *Commission v Finland*, ECLI:EU:C:2013:880); 30 милиона евра (C-184/11, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2014:316); 10 милиона евра (C-533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659).

71) Alexander Kornezov, „Imposing the Right Amount of Sanctions under Article 260(2) TFEU: Fairness v. Predictability, or How To “Bridge the Gaps”“, нав. дело, стр. 294.

72) Nils Wahl, Luca Prete, „Between Certainty, Severity and Proportionality: Some Reflections on the Nature and Functioning of Article 260 (3) TFEU“, нав. дело, стр. 185.

73) Pal Wenneras, „Making Effective Use of Article 260 TFEU“, Forthcoming in: *The Enforcement of EU law and Values* (eds. Andreas Jakab, Dimitry Kochenov), Internet, <https://ssrn.com/abstract=2821032>, 03/04/2017, стр. 19.

74) Steeve Peers, „Sanctions for Infringement of EU Law after the Treaty of Lisbon“, *European Public Law*, Institute of European Public Law, Hull, No. 1/2012, стр. 47. Суд је искористио то прећутно овлашћење и одложио Грчкој плаћање пенала за месец дана (C-369/07, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2009:428).

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Поступак санкционисања држава чланица предвиђен чл. 260 УФЕУ свакако доприноси бољој примени права ЕУ. Поред директног притиска на државе којима су санкције досуђене, овај механизам има значајно превентивно дејство на све остале чланице. Новине које доноси ЛУ дају још већи допринос остварењу тог циља. Изостављање обавезе упућивања образложеног мишљења у овом члану додатно убрзава досуђивање санкција због неизвршења пресуде, док нови став 3 чини далеко бржијим и једноставнијим поступак у случајевима када држава пропусти да обавести Комисију о предузетим националним мерама за спровођење директиве.

Кад је у питању ст. 2, постојећа судска пракса је углавном разрешила све недоумице око његове примене. Једино је остао нејасан начина израчунавања износа санкција. Непостојање обавезујућих правила у овој области доводи често до неслагања између Комисије и Суда по том питању, што свакако иде на уштрб правне сигурности и транспарентности.

Много више отворених питања постоји у вези ст. 3 због потпуног недостатка судске праксе у тој области. Из тих разлога могу се само претпоставити правци његове будуће примене. Готово је сигурно да ће Комисија врло брзо почети да истовремено предлаже плаћање пенала и паушалног износа, као што то већ ради код ст. 2 овог члана, како би спречила државе да избегавају било какву санкцију иако нису нотификовале имплементационе мере. Исто тако, са великом степеном вероватноће може се претпоставити да Суд неће често користити могућност одлагања извршења изречених санкција. Коначно, имајући у виду граматичко тумачење ст. 3, не треба очекивати да ће Суд изрицати оне санкције које није предложила Комисија.

ЛИТЕРАТУРА

- Радивојевић Зоран, Кнежевић-Предић Весна, *Институционални механизам Европске уније после Лисабонског уговора*, Пунта, Ниш, 2016.
- Радивојевић Зоран, „Постлисабонске новине у систему судске заштите Европске уније“, у зборнику: *Заштита људских и мањинских права у европском правном простору*, (приредио: Предраг Димитријевић), Правни факултет, Ниш, 2016, стр. 19-40.
- Arnall Anthony, „The European Court of Justice after Lisbon“, in: *The Treaty of Lisbon and the Future of European Law and Policy* (eds. Martin Trybus, Luca Rubini), Edward Elgar Publishing, Northampton, 2012, стр. 34-54.

- Čapeta Tamara, „Sudska zaštita u Europskoj uniji nakon Lisabonskog ugovora“, u zborniku: *Reforma Europske unije – Lisabonski ugovor*; (priredili: Siniša Rodin, Tamara Čapeta, Iris Goldner Lang), Narodne novine, Zagreb, 2009, стр. 89-140.
- Garcia A. Ricardo, „Lisbon and the Court of Justice of the European Union“, *Working Papers on European Law and Regional Integration*, No. 1/2010.
- Gáspár-Szilágyi Szilárd, „What Constitutes „Failure to Notify“ National Measures?“, *European Public Law*, Institute of European Public Law, Hull, No. 2/2013, стр. 281-294.
- Jack Brian, „Article 260 (2) TFEU: An Effective Judicial procedure for the Enforcement of Judgements?“, *European Law Journal*, Wiley, Chichester, No. 3/2013, стр. 404-421.
- Jack Brian, „Enforcing Member States Compliance with EU Environmental Law: A Critical Evaluation of the Use of Financial Penalties“, *Journal of Environmental Law*, OUP, Oxford, No. 1/2011, стр. 73-95.
- Kilbey Ian, „The Interpretation of Article 260 TFEU (ex 228 EC)“, *European Law Review*, Sweet&Maxwell, London, No. 3/2010, стр. 370-386.
- Kornezov Alaxander, „Imposing the Right Amount of Sanctions under Article 260(2) TFEU: Fairness v. Predictability, or How To “Bridge the Gaps”“, *Columbia Journal of European Law*, Columbia Law School, New York, No. 3/2014, стр. 283-307.
- Lenaerts Koen, Maselis Ignace, Gutman Kathleen, *EU Procedural Law*, OUP, Oxford, 2014.
- Peers Steeve, „Sanctions for Infringement of EU Law after the Treaty of Lisbon“, *European Public Law*, Institute of European Public Law, Hull, No. 1/2012, стр. 33-64.
- Prete Luca, Smulders Ben, „The Coming of Age of Infringement Proceedings“, *Common Market Law Review*, Leiden University, Leiden, No. 1/2010, стр. 9-61.
- Radivojević Zoran, Raičević Nebojša, „Financial Sanctions against Member States for Infringement of EU Law“, in: *Procedural Aspects of EU Law* (eds. Dunja Duić, Tunjica Petrašević), Faculty of Law, Osijek, 2017, стр. 171-191.
- Raičević Nebojša, Đorđević Aleksovski Sanja, „The Control of Compliance with Judgments of the EU Court of Justice“, in: *Legal, Social and Political Control in National, International and EU Law*, (eds. Miroslav Lazić, Saša Knežević), Law Faculty, Niš, 2016, стр. 273-292.
- Sikora Alicja, „Financial Penalties for Non-execution of Judgments of the Court of Justice“, in: *Research Handbook on EU Institutional Law* (eds. Adam Lazowski, Steven Blockmans) Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 2016, стр. 324-353.
- Theodossiou A. Maria, „An analysis of the recent response of the Community to non-compliance with Court of Justice Judgements: Article 228 E.C.“, *European Law Review*, Sweet&Maxwell, London, No. 1/2002, стр. 25-46.

- Wahl Nils, Prete Luca, „Between Certainly, Severity and Proportionality: Some Reflections on the Nature and Functioning of Article 260 (3) TFEU“, *European Law Reporter*, Verlag Radical Brain S.A., Luxembourg, No. 6/2014, стр. 170-189.
- Wenneras Pal, „Making Effective Use of Article 260 TFEU“, forthcoming in: *The Enforcement of EU law and Values* (eds. Andreas Jakab and Dimitry Kochenov), Internet, <https://ssrn.com/abstract=2821032>, 03/04/2017.
- Wenneras Pal, „Sanctions against Member States under Article 260 TFEU: Alive, but not Kicking“, *Common Market Law Review*, Leiden University, Leiden, No. 1/2012, стр. 145-176.

ПРОПИСИ И ПРАКСА

- C-109/13, *Commission v Finland*, ECLI:EU:C:2013:880.
- C-121/07, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2008:695.
- C-177/04, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2006:173.
- C-184/11, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2014:316.
- C-196/13, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2014:2407.
- C-197/98, *Commission v Greece, Opinion*, ECLI:EU:C:1999:597.
- C-241/11, *Commission v Czech Republic*, ECLI:EU:C:2013:423.
- C-270/11, *Commission v Sweden*, ECLI:EU:C:2013:339.
- C-278/01, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2003:635.
- C-304/02, *Commission v France*, ECLI:EU:C:2005:444.
- C-304/02, *Commission v France, Opinion*, ECLI:EU:C:2004:274.
- C-369/07, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2009:428.
- C-374/11, *Commission v Ireland*, ECLI:EU:C:2012:827.
- C-387/97, *Commission v Greece*, ECLI:EU:C:2000:356.
- C-456/03, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2005:388.
- C-457/07, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2009:531.
- C-496/09, *Commission v Italy*, ECLI:EU:C:2011:740.
- C-533/11, *Commission v Belgium*, ECLI:EU:C:2013:659.
- C-576/11, *Commission v Luxembourg*, ECLI:EU:C:2013:773.
- C-610/10, *Commission v Spain*, ECLI:EU:C:2012:781.
- C-683/15, *Commission v Poland*.
- C-70/06, *Commission v Portugal*, ECLI:EU:C:2008:3.
- C-95/12, *Commission v Germany*, ECLI:EU:C:2013:676.
- Commission Communication, Application of Article 228 of the EC Treaty, SEC(2005) 1658.
- Commission Communication, Implementation of Article 260(3) TFEU, SEC (2010), 1371 final.
- Memorandum on applying Article 171 of the EC treaty, OJ EC, 1996, C 242/6.

Method of Calculating the Penalty Payments Provided For Pursuant to Article 171 of the EC Treaty, OJ EC, 1997, C 63/2.

Zoran Radivojevic, Nebojsa Raicevic

**SANCTIONING EU MEMBER STATES FOR
NON-ENFORCEMENT OF THE COURT
OF JUSTICE JUDGMENTS AND FAILURE
TO NOTIFY DIRECTIVES' IMPLEMENTATION
MEASURES**

Resume

The Lisbon Treaty sets out two procedures where the Court of Justice may impose financial sanctions on EU Member States which fail to comply with their obligations under EU law. The first procedure is laid down in Article 260(2) TFEU, concerning cases when a Member State has failed to comply with an earlier judgment of the Court. The second option is a new legal solution introduced by the Lisbon Treaty in Article 260(3), under which the Court may impose sanctions on a Member State that has failed to notify the Commission about the national measures for transposing a directive adopted under a legislative procedure. If the Court finds that the Commission's allegations are true, it may impose penalty payment or a lump sum. Pursuant to Article 260(2), the Court is free to determine the sanction amounts, whereas the penalty payment or lump sum imposed pursuant to Article 260(3) must not exceed the amount specified by the Commission.

Keywords: Article 260 TFEU, Court of Justice, Commission, non-compliance with the judgment, failure to notify directives implementation, penalty payment, lump sum

* Овај рад је примљен 28. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Драгана Коларић
судија Уставног суда Србије

Саша М. Марковић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

НАЧЕЛО *NE BIS IN IDEM* У ПРАКСИ УСТАВНОГ СУДА СРБИЈЕ И ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Сажетак

Имајући у виду могућу повреду процесне забране двоструког суђења у истој ствари и праксу Европског суда за људска права аутори указују на потребу суптилног разграничења између кривичних дела и прекршаја. Прекршајни судови морају утврђивати оне чињенице које чине биће прекршаја, а кривични судови елементе бића кривичних дела. У казненом законодавству Републике Србије постоји аутентичан концепт вишестепене, вишеструке кажњивости. Тако, Кривични законик Србије у члану 63. став 3. предвиђа да се затвор или новчана казна коју је осуђени платио за прекршај или привредни преступ, као и казна или дисциплинска мера лишења слободе коју је издржао због повреде војне дисциплине урачунава у казну изречену за кривично дело чија обележја обухватају и обележја прекршаја, привредног преступа, односно повреде војне дисциплине. Са друге стране, обрнута ситуација у којој је утврђено да постоји кривично дело доводи до тога да оно као најтежи вид казног понашања конзумира лакши деликт тј. привредни преступ или прекршај јер се ради о привидном идеалном стицају. Да не би у будућности долазило до активирања начела *ne bis in idem* законодавац мора прецизније да разграничи прекршаје и кривична дела. Јасније законско разликовање прекршаја и кривичних дела, као и боља сарадња надлежних државних органа довешће до смањења повреде забране двоструког суђења у истој

ствари. Питање идентитета казних деликата је једно од најтежих питања примене начела *ne bis in idem*, посебно када имамо преклапање тежих прекршајних и кривичних дела тј. када се у оба случаја могу изрећи затворске казне.

Кључне речи: *ne bis in idem*, Европски суд за људска права, Уставни суд Србије, прекршаји, кривична дела

1. УВОД

У нашем правном систему прави се јасна градација између кривичних дела, прекршаја и привредних преступа. Дакле, постоји троеобна подела казних деликата. Овакав приступ постоји и другим земљама европско-континенталне, али и англосаксонске правне културе. Само што је то разликовање негде дводеобно, а негде троеобно. Основни разлози за вишестепену и вишеструку кажњивост су делотворнија казненоправна заштита. Међутим, да ли је то стварно тако. Узмимо као пример поједина кривична дела и одговарајуће прекршаје из Закона о јавном реду и миру. Примена сличних правних норми управо доводи до проблема разграничења, погрешне квалификације и у коначном правних последица које доводе до активирања процесне забране *ne bis in idem*. Из тих разлога важно је да законодавац и приликом прописивања одређених понашања као кривичних дела и приликом прописивања прекршаја избегне међусобну сличност поменутих деликата. Нпр. органима унутрашњих послова је много лакше да поднесу захтев за покретање прекршајног поступка него кривичну пријаву па таква дискрециона процена органа управе може да доведе до многобројних проблема у пракси. Начелна забрана поновног суђења произилази из виталних интереса правне сигурности и правичности, који у вези са овим принципом, у већини националних кривичнопроцесних законодавстава односе превагу у односу на принцип истине, онда када се у одређеним ситуацијама та начела „сукобе“.¹⁾

На самом почетку важно је истаћи да Кривични законик Србије²⁾ садржи традиционалну одредбу по којој се затвор или новчана казна коју је осуђени платио за прекршај или привредни преступ, као и казна или дисциплинска мера лишења слободе коју је издржао због повреде војне дисциплине урачунава у казну

1) Милан Шкулић, *Кривично-процесно право*, Правни факултет -Универзитет у Београду, Београд, 2014, стр. 62.

2) Кривични законик-КЗ, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр. 107/2005 – испр. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014. и 94/16.

изречену за кривично дело чија обележја обухватају и обележја прекршаја, привредног преступа, односно повреде војне дисциплине. Ова одредба уређује ситуацију у којој је особа прво проглашена кривом и изречена јој је казна у прекршајном поступку, а након тога је проглашена кривом и изречена јој је казна у кривичном поступку. Притом опис прекршаја одговара опису кривичног дела. У таквој ситуацији, према изричитој законској одредби, не примењује се начело *ne bis in idem*. Урачунавање казне изречене у прекршајном поступку у казну изречену у кривичном поступку на значи примену начела *ne bis in idem*.

2. УТИЦАЈ ЈУРИСПРУДЕНЦИЈЕ ЕВРОПског СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

У члану 4. Протокола 7. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода³⁾ истакнуто је да се никоме се не сме поново судити нити се може поново казнити у кривичном поступку у надлежности исте државе за дело због кога је већ био правоснажно ослобођен или осуђен у складу са законом и кривичним поступком те државе. Одредбе претходног става не спречавају поновно отварање поступка у складу са законом и кривичним поступком дате државе, ако постоје докази о новим или новооткривеним чињеницама, или ако је у ранијем поступку дошло до битне повреде која је могла да утиче на његов исход. Овај се члан не може ставити ван снаге на основу члана 15 Конвенције.⁴⁾ Дакле, ово право спада у ред апсолутно заштићених права која се не смеју дерогирати.

Појам „кривичног поступка“ из одредаба члану 4. Протокола 7. је шири од дефиниције кривичног поступка у домаћем праву.

3) Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, *Сл. лист СЦГ* – Међународни уговори, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005-исправка и *Службени гласник РС* – Међународни уговори бр. 12/2010.

4) Члан 15 – Одступање у ванредним околностима

1. У доба рата или друге јавне опасности која прети опстанку нације, свака Висока страна уговорница може да предузме мере које одступају од њених обавеза по овој Конвенцији, и то у најнужнијој мери коју изискује таква ситуација, с тим да те мере не буду у нескладу с њеним другим обавезама према међународном праву.

2. Претходна одредба не допушта одступања од члана 2, осим у погледу смрти проузроковане законитим ратним поступцима, или члана 3, 4 (став 1) и 7.

3. Свака Висока страна уговорница која користи своје право да одступи од одредби Конвенције обавештава у потпуности генералног секретара Савета Европе о мерама које предузима и разлозима за њих. Она такође обавештава генералног секретара Савета Европе када такве мере престану да делују и када одредбе Конвенције поново почну да се примењују у потпуности.

Поред поступака који су према националном законодавству дефинисани као „кривични“, он може да се односи и на друге врсте поступака чије карактеристике указују на њихову „кривичну“ природу. Да ли се одређени домаћи поступак сматра „кривичним поступком (оптужба за кривично дело)“ за потребе члана 4. Протокола 7 процењује се на основу три, тзв. *Енгел критеријума*:⁵⁾ квалификација дела у домаћем праву, природа противправног понашања и врста и тежина запрећене казне. Друго и треће мерило је алтернативно, не нужно кумулативно. То, међутим, не искључује кумулативни приступ кад одвојена анализа сваког мерила не омогућује постизање јасног закључка о постојању оптужбе за кривично дело.

У вези критеријума „квалификација дела у домаћем праву“ значајна је пресуда *Марести против Хрватске*.⁶⁾ У овој пресуди суд примећује да је подносилац захтева оглашен кривим у поступку вођеном према Закону о прекршајима и осуђен на четрдесет дана затвора. Да би се утврдило да ли је подносилац захтева „правоснажно ослобођен или осуђен у складу са законом и кривичним поступком те државе“ прво питање о којем треба одлучити да ли се тај поступак односи на кривичну ствар у смислу члана 4. Протокола 7. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода. Али суд наглашава да правно означавање поступка у националном праву не може бити једино релевантно за примену начела *ne bis in idem*, иначе би примена члана 4. Протокола 7. била остављена на процену државама потписницама и могла би довести до резултата неспојивих са циљем и сврхом Конвенције. Појам „кривични поступак“ треба тумачити у складу са речима „оптужба за кривично дело“ и „казна“ из члана 6. и 7. Конвенције. Такође, без обзира што се нека дела квалификују као прекршај у националном праву, ЕСЉП ипак понавља да одређена дела представљају кривичну ствар, иако се према националном праву сматрају превише тривијалним да би се на њих примењивало кривично материјално и процесно право.

Слично, у пресуди *Томасовић против Хрватске*⁷⁾ имамо ситуацију где је подносилац захтева најпре осуђен у прекршајном поступку, због поседовања 0,21 грама хероина, по члану 3. став 1. Закона о сузбијању злоупотребе опојних дрога и изречена јој је новчана казна у износу од 1.700 хрватских куна (ХРК). Исто тако, општински суд је 2007. године у кривичном поступку подносиоцицу захтева прогласио кривом што је поседовала 0,14 грама

5) *Engel и други против Холандије*, 5100/71, од 8. јуна 1976. године.

6) *Марести против Хрватске*, 55759/07, од 25. јуна 2009. године.

7) *Томасовић против Хрватске*, 53785/09, од 18. октобра 2011. године.

хероина те јој изрекао новчану казну у износу од 1.526 ХРК. Претходна је новчана казна требала бити укључена у ову казну. Подносиатељки захтева било је наложено и да сноси трошкове поступка у износу од 400 ХРК. У другостепеном поступку потврђена је пресуда, али је изречена казна затвора у трајању од 4 мјесеца, уз услов да се та казна неће извршити ако подносиатељица захтева у року од једне године не учини ново кривично дело. Уставни суд Републике Хрватске је 2009. године одбио накнадну уставну тужбу подносиатељице захтева у којој се наводи повреда начела *non bis in idem* из разлога што хрватски правни систем не искључује могућност да се иста особа два пута казни за исто дело кад иста радња представља и прекршај и кривично дело. Влада Хрватске је тврдила да прва санкција није по својој природи кривична јер је донесена у контексту прекршајног поступка, те да је домаћим правом прописано да је то прекршај. Овај је прекршај прописан Законом о сузбијању злоупотребе опојних дрога који је био донесен заједно с другим законима на основи националне стратегије за надзор над опојним дрогама. Законом о којем је реч прописани су услови за узгој биљака из којих се могу произвести опојне дроге, мере за сузбијање злоупотребе опојних дрога те систем за превенцију зависности и систем за помоћ зависницима. Из тога се види да се циљ тога закона не може повезати с кривичним правом. Циљ овога закона и његових одредби није био кажњавање особа које поседују мале количине опојних дрога, него заштита њиховог здравља на начин да их се одврати од поседовања и коришћења незаконитих супстанци. Када је у питању казна Влада тврди да је подносиатељици захтева изречена новчана казна од 1.700 ХРК, што није значајна новчана казна, а да се за прекршај није могла изрећи казна затвора. Суд и овде понавља да правна класификација поступка према националном праву не може бити једино мерило за примењивост начела *ne bis in idem* из члана 4. став 1. Протокола бр. 7.⁸⁾

У вези критеријума „природа противправног понашања“ видети став 22. пресуде *Томасовић против Хрватске*. По својој природи укључивање дела о којему је реч у Закон о сузбијању злоупотребе опојних дрога послужило је како би се гарантовала контрола злоупотребе незаконитих супстанци, што такође може потпасти у подручје заштите кривичног права. Одговарајућа је одредба тог Закона била усмерена према свим грађанима, а не према групи која има посебан положај. Нигде нема упућивања на „мање тешку“ природу дела, а чињеница да се први поступак водио пред прекршајним судом не искључује његово разврставање као „кривичног“ у смислу Конвенције, будући да у Конвенцији нема ничега што би

8) У овој пресуди Суд је нашао да је дошло до повреде члана 4. Протокола 7. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода.

упућивало на закључак да кривична природа дела, у смислу критеријума Енгел, нужно тражи извесни степен тежине.

Са друге стране, када је у питању био дисциплински и кривични поступак ЕСЈП је, у пресуди *Toth против Хрватске*⁹⁾, захтев прогласио недопуштеним. Наиме, оптужбе стављене на терет подносиоцу у дисциплинском поступку не могу се сматрати у целини истоветним оним које су му стављене на терет у кривичном поступку. Док је у дисциплинском поступку кажњен за вербалне увреде, претње, непристојно понашање и спречавање службене особе у извршавању дужности, у кривичном је поступку проглашен кривим због претњи смрћу. Међутим, као што је већ раније истакнуто, неке оптужбе изнесене против подносиоца у дисциплинском поступку јасно су одговарале одређеним делима у кривичном праву. Тако, оптужбе за вређање, претњу и спречавање службене особе у извршавању дужности такође су прописане у Кривичном законик. Али ЕСЈП сматра да ове чињенице нису довољне за закључивање да се дела која су стављена на терет у дисциплинском поступку могу сматрати кривичним, већ истима дају одређени колорит који се не подудару у потпуности са дисциплинским питањима.

У вези критеријума „врста и тежина запрећене казне“ у пресуде *Марести против Хрватске* истакнуто је да се она утврђује с обзиром на највећу могућу казну коју предвиђа меродавно право. ЕСЈП примећује да члан 6. Закона о прекршајима против јавног реда и мира предвиђа затвор у трајању од шездесет дана као највећу могућу казну, и да је подносиоц захтева на крају осуђен на четрдесет дана одузимања слободе. Као што је ЕСЈП потврдио у више наврата, у друштву које је опредељено за владавину права, када запрећена и стварно изречена казна подносиоцу захтева укључује лишење слободе, постоји претпоставка да оно што му се ставља на терет представља „оптужбу за кривично дело“, а то је претпоставка која се само изузетно може побијати, и то само ако се лишење слободе не може сматрати „особито штетним“ с обзиром на његову природу, трајање или начин извршења. У светлу наведених разматрања, ЕСЈП закључује да природа дела о којему се ради заједно с тежином казне указују да се ради о кривичном поступку према садржају члана 4. Протокола бр. 7. У случају *То-масовић против Хрватске* тежина казне је утврђена, такође, позивањем на максималну могућу казну предвиђену меродавним правом. Стварна изречена казна меродавна је за одлучивање, али не може умањити важност онога што је првобитно било запрећено.

9) *Toth против Хрватске*, 49635/10, од 6. новембра 2012. године.

ЕСЈП примењује да је чланом 54. Закона о сузбијању злоупотребе опојних дрога предвиђена новчана казна од 5.000 до 20.000 ХРК, те да је на крају подносиатељици захтева изречена новчана казна од 1.700 ХРК. Суд сматра да се тако прописана новчана казна не може сматрати незнатном.¹⁰⁾

Критеријум „квалификација дела у домаћем праву“, због тешкоћа у његовој примени, бива прецизиран приступом утемељеном на „материјалном идентитету дела“, тако да ЕСЈП, од случаја *Sergey Zolotukhin против Русије*,¹¹⁾ значајно консолидује своју праксу те почиње да примењује чињенично утемељенији приступ, тј. „материјални идентитет дела“. До случаја *Sergey Zolotukhin против Русије* пракса ЕСЈП, у вези са питањем да ли су дела у вези са којим се предузима гоњење иста (*idem*), није била усклађена. Овом пресудом су напуштени неки ранији критеријуми, а суштина нових критеријума је садржана у ставу 82: „...ЕСЈП заузима став да члан 4 Протокола 7 мора да буде схваћен на начин да забрањује гоњење или суђење за друго „дело“ у мери у којој оно произлази из идентичних чињеница или чињеница које су у суштини исте.“ Према томе, утврђено чињенично стање на коме се темељи објективни идентитет јавноправних деликата, међусобно сличних по објективним обележјима, може бити основ за изрицање санкције само у једном и то најпре покренутом казненом поступку према истом окривљеном, што искључује могућност накнадног вођења другог казног поступка и суђења том лицу пред другим судом

10) Интересантно је решено питање самице тј. у којим случајевима се затворска казна продужава за време трајања самице или када остаје у истом трајању иако је изречена самица тј. да ли додавање додатних дана на већ изречену казну представља кривичну санкцију. Тако је у случају *Toth против Хрватске* разматран критеријум „тежина и врста забрањене казне“ и питање самице и истакнуто је да додавање додатних дана на већ изречену казну затвора представља казнену санкцију ЕСЈП је испитивао да ли се санкција којом се не продужује изречена затворска казна у војном или затворском контексту може сматрати „казненом“ (види *Eggs против Швајцарске*, бр. 7341/76, одлука Комисије у којој је подносиатељ био кажњен са два дана самице; *X против Швајцарске*, бр. 8778/79, одлука Комисије у којој је подносиатељ кажњен са три дана самице; *P. против Француске*, бр. 11691/85, одлука Комисије у којој је подносиатељ био кажњен са дванаест дана самице итд.). У сваком од ових предмета Комисија и Суд сматрали су да пуко погоршање услова издржавања казне затвора услед мере као што је самица, није прихватљиво за довођење конкретног дисциплинског поступка у сферу „казненог“ у смислу Конвенцијског значења овог појма. У овом предмету, подносиатељ је кажњен са двадесет и једним даном самице, што је максимум који је прописан Законом о извршавању казне затвора. Ова санкција није продужила време које ће подносиатељ провести у затвору и због тога нема за последицу додатно лишење слободе, већ само погоршање услова његовог затварања. С обзиром на наведено, у складу са горе наведеном судском праксом, Суд закључује да поступак спроведен пред управом затвора није био казнене нарави, због чега накнадна осуда подносиатеља у казненом поступку није противна начелу *ne bis in idem* израженом у чл. 4. Протокола бр. 7.

11) *Sergey Zolotukhin против Русије*, 14939/03, од 10. фебруара 2009. године.

за други деликт са сличним обележјем који је проистекао из истог догађаја.¹²⁾

У предмету *Sergey Zolotukhin против Русије* настојећи да оконча правну несигурност у погледу питању јесу ли дела за која је апликант био кривично гоњен иста, ЕСЉП је одлучио дати усаглашено тумачење појма „иста дела“ – односно елемента *idem* садржаног у принципу *ne bis in idem*. У том поступку ЕСЉП је утврдио да је апликант оглашен кривим за исти поступак према истој жртви и у исто време, како у прекршајном тако и у кривичном поступку. Уставни суд је одбио његову апелацију примењујући правну праксу која је постојала пре праксе у предмету Золотукхин. Међутим, ЕСЉП истиче да се обе одлуке односе на потпуно исти догађај и исте радње.

Исто становиште ЕСЉП потврђује у предмету *Муслија против БиХ*.¹³⁾ Апликант је „осуђен“ у прекршајном поступку који се у аутономном значењу овог термина у Конвенцији изједначава са „кривичним поступком“. Након што је ова „осуда“ постала правоснажна, он је оглашен кривим за кривично дело које се односило на исто понашање за које је кажњен у прекршајном поступку и које је обухватало у суштини исте чињенице. Уставни суд је пропустио применити принципе који су утврђени у предмету Золотукхин и тако исправити ситуацију у којој се нашао апликант. Када је посреди одговор на питање да ли је постојала двострукост поступка истиче се да је циљ члана 4. Протокола бр. 7. забрана понављања поступка који је окончан „правоснажном“ одлуком. Према Експланаторном извештају уз Протокол 7, одлука је коначна „... ако је, према традиционалном изразу, стекла снагу *res judicata*. Ово је случај када је неопозива, тј. када против ње не постоје редовни правни лекови или када су странке исцрпеле такве правне лекове или су дозволиле да истекне рок за њих, а да их нису искористиле“. Забрањено је предузимање новог гоњења за исто дело, чак и у случају када гоњење није резултирало осудом (на пример, када је донета ослобађајућа одлука).¹⁴⁾

Дакле, Уставни суд приликом процене да ли је повређено право на правну сигурност, у погледу питања да ли постоји повреда начела *ne bis in idem*, треба да утврђује: да ли су оба поступак

12) Наташа Мрвић-Петровић, „Поштовање начела *ne bis in idem* при суђењу за сличне прекршаје и кривична дела“, *Наука, безбедност и полиција – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2014, стр. 34.

13) *Муслија против БиХ*, 32042/11 од 14. јануара 2014. године.

14) Видети став 110. пресуде *Sergey Zolotukhin* и став 29. пресуде *Franz Fischer* против Аустрије, 37950/97 од 29. маја 2001. године.

по својој природи казненоправна тј. да ли се и први поступак има сматрати кривичним, да ли се ради о истим догађајима, истим делима и да ли је постојала двострукост поступка.

3. ПРАКСА УСТАВНОГ СУДА СРБИЈЕ

Када је у питању правна сигурност у кривичном праву Устав Републике Србије¹⁵⁾ у члану 34 истиче:

„Нико се не може огласити кривим за дело које, пре него што је учињено, законом или другим прописом заснованим на закону није било предвиђено као кажњиво, нити му се може изрећи казна која за то дело није била предвиђена.

Казне се одређују према пропису који је важио у време кад је дело учињено, изузев кад је каснији пропис повољнији за учиниоца. Кривична дела и кривичне санкције одређују се законом.

Свако се сматра невиним за кривично дело док се његова кривица не утврди правноснажном одлуком суда.

Нико не може бити гођен ни кажњен за кривично дело за које је правноснажном пресудом ослобођен или осуђен или за које је оптужба правноснажно одбијена или поступак правноснажно обустављен, нити судска одлука може бити измењена на штету окривљеног у поступку по ванредном правном леку. Истим забранама подлеже вођење поступка за неко друго кажњиво дело.

Изузетно, понављање поступка је допуштено у складу с казним прописима, ако се открију докази о новим чињеницама које су, да су биле познате у време суђења, могле битно да утичу на његов исход или ако је у ранијем поступку дошло до битне повреде која је могла утицати на његов исход.

Кривично гођење и извршење казне за ратни злочин, геноцид и злочин против човечности не застарева.“

Због тога се, оправдано, у нашем правном систему поставља питање да ли се паралелно или накнадно могу водити два казнена поступка према истом лицу за сличне јавноправне деликте учињене истом приликом? Уставни суд Србије је у својим предметима, уважавајући праксу и критеријуме ЕСЉП, давајући одговор

15) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

на постављено питање утврђивао следеће: прво, да ли се конкретан прекршајни поступак односио на кривичну ствар, односно да ли би евентуална осуда у конкретном прекршајном поступку, по својој природи била „кривична“; друго, да ли су дела због којих се подносилац казнено гони иста (*idem*); треће, да ли је постојала двострукост поступка (*bis*).

Препознајући реалну опасност да се у пракси казненоправна заштита важних интереса неоправдано исцрпи кажњавањем учиниоца за прекршај, а не за кривично дело, Уставни суд Републике Србије је у образложењу пресуде Уж 1285/2012 с правом указао да непостојање јасног разграничења између кривичних дела и прекршаја у српском законодавству не сме да доведе до ситуације да у судској пракси пресуђена ствар у прекршајном поступку представља сметњу за прогон учинилаца кривичних дела. Такође, суштина кривичноправне заштите темељних друштвених вредности, пре свих, живота и телесног интегритета сваког појединца би била доведена у питање када би прекршајни суд својом изреком проширио чињенични опис прекршаја и тако обухватио чињенични супстрат кривичног дела, те активирао забрану *ne bis in idem* у кривичном поступку, у случају када елементи дела из изреке прекршајне одлуке не представљају битне елементе прописане законом за конкретан прекршај, већ искључиво чине биће неког кривичног дела. Уставни суд стоји на становишту да се прекршајни судови морају ограничити на утврђивање оних чињеница које чине биће прекршаја и да препусте кривичном суду да утврђује чињенице битне за постојање кривичног дела. Конкретно, један у основи јединствен догађај, који започиње као ремећење јавног реда и мира, а завршава као повреда телесног интегритета, може се временски и садржински сагледати као две засебне целине, односно као два различита чињенична стања, једно у прекршајном а друго у кривичном поступку. У том случају учиниоцу не би у прекршајном и кривичном поступку биле стављене на терет исте чињенице, па не би дошло ни до повреде начела *ne bis in idem*.

Полazeћи од наведеног, Уставни суд сматра да специфичност и мане српског казног законодавства, те „лутања“ правосудне судске праксе не смеју довести до тога да се уским тумачењем критеријума материјалног идентитета дела из пресуде *Sergey Zolotukhin protiv Русије*, од 10. фебруара 2009. године и заштитом конвенцијског начела *ne bis in idem*, угрозе претежније конвенцијске обавезе сваке државе чланице, а то је пре свих, заштита права жртве на живот из члана 2. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, које представља највредније

људско право, те права на неповредивост телесног и душевног интегритета из члана 3. ове конвенције. Стога Уставни суд сматра да је у циљу заштите претежнијег интереса, поред утврђеног критеријума чињеничног идентитета дела, потребно у сваком конкретном случају размотрити и додатне, тзв. корективне критеријуме: а) идентитет заштићеног добра и тежине последице дела, б) идентитет санкције, како би се одговорило на питање да ли су дела због којих се подносилац уставне жалбе гони или је осуђен у различитим поступцима иста (*idem*).¹⁶⁾

Уставни суд је разматрао притужбе у вези са начелом *ne bis in idem* у пуно предмета (нпр. Уж-1285/2012,¹⁷⁾ Уж-11106/2013,¹⁸⁾

16) Из образложења пресуде Уставног суда Србије Уж 1285/2012 од 26. 3. 2014, доступно на: <http://www.sjglasnik.info/sr/45-27-04-2014/23268-odluka-ustavnog-suda-broj-uz-1285-2012>.

17) У спроведеном поступку пред Уставним судом утврђено је да је поводом истог животног догађаја против подносиоца уставне жалбе првобитно вођен прекршајни, а затим и кривични поступак, те да је у оба судска поступка подносилац уставне жалбе правоснажно оглашен кривим и осуђен на новчане казне у различитим износима. У прекршајном поступку, који је вођен по пријави Министарства унутрашњих послова Републике Србије – Полицијска испостава Медијана подносилац је правоснажно новчано кажњен због прекршаја из члана 6. став 3. Закона о јавном реду и миру, док су оспорене пресуде донете у кривичном поступку по приватној кривичној тужби М.Б. због кривичног дела лака телесна повреда из члана 122. став 1. Кривичног законика и кривичног дела увреде из члана 170. Кривичног законика. Полазећи од тога да је циљ члана 34. став 4. Устава забрана понављања поступка који је окончан одлуком која је стекла статус „*res iudicata*“, а да је Уставни суд утврдио да је подносилац уставне жалбе првобитно осуђен у прекршајном поступку који се у смислу одредаба члана 34. став 4. и члана 33. став 8. Устава изједначава са кривичним поступком, те да је након правоснажности прекршајне пресуде он оглашен кривим за кривична дела која су се односила на исто понашање за које је кажњен у прекршајном и која су обухватала у суштини исте чињенице, а за која је применено и корективних критеријума утврђено је да се ради о истом делу (*idem*), Уставни суд је закључио да је оспореним пресудама дошло до повреде начела *ne bis in idem*. С обзиром на све напред изложено, Уставни суд је утврдио да је подносиоцу уставне жалбе повређено право на правну сигурност у казненом праву, зајемчено одредбом члана 34. став 4. Устава, па је уставну жалбу усвојио.

18) Уставни суд је утврдио да је подносиоцу уставне жалбе повређено право на правну сигурност у казненом праву, зајемчено одредбом члана 34. став 4. Устава, па је уставну жалбу усвојио. У спроведеном поступку пред Уставним судом, утврђено је да је поводом истог животног догађаја против подносиоца уставне жалбе првобитно вођен прекршајни поступак због прекршаја из члана 6. став 3. Закона о јавном реду и миру, који је обустављен јер није доказано да је окривљени починио прекршај који му је захтевом стављен на терет, односно није доказано да је „нарушавао јавни ред и мир на тај начин што је приликом контроле дозволе за риболов ухватио за врат С.Т.“. Оспореним пресудама, које су донете у кривичном поступку, а који је вођен по оптужном предлогу оштећеног као тужиоца С.Т. због кривичног дела напад на овлашћено службено лице у вршењу службене дужности из члана 323. став 1. Кривичног законика, подносилац је оглашен кривим због извршења кривичног дела које му је стављено на терет, које је извршио на тај начин што је, приликом контроле од стране рибочувара С.Т, а након што је рибочувар установио да окривљени нема дозволу за риболов и након покушаја да од њега одузме прибор за пецање, подносилац физички напао рибочувара, тако што га је ухватио руком за врат и изречена му је условна осуда. Уставни суд закључује

9529/2013¹⁹⁾). Као што смо видели, Уставни суд је, поштујући праксу ЕСЈП, поставио критеријуме на основу којих врши оцену да ли је дошло до повреде начела *ne bis in idem*.

Међутим, у предмету *Миленковић против Србије*²⁰⁾ ЕСЈП усваја тужбу грађанина Србије који је претходно осуђен за прекршај из члана 6. став 3. (вређање и насиље) Закона о јавном реду и миру на 4000 динара, па потом осуђен по члану 121. став 2. Кривичног законика (тешка телесна повреда) на казну затвора од три месеца (накнадно амнестиран) и који је искористио право и на ус-

да су чињенице које су обухваћене изреком прекршајног решења којим је прекршајни поступак против подносиоца правноснажно обустављен идентичне оним чињеницама које представљају елементе кривичног дела напад на овлашћено службено лице у вршењу службене дужности, за које је подносилац уставне жалбе оглашен кривим у кривичном поступку, након што је прекршајна одлука о обустављању прекршајног поступка постала правноснажна (*res iudicata*). Уставни суд је оценио да је у конкретном случају кривично дело напад на службено лице у вршењу службене дужности консумирано наведеним прекршајем против јавног реда и мира, те да су дела због којих је у прекршајном поступку против подносиоца уставне жалбе обустављен прекршајни поступак а у кривичном поступку му изречена условна осуда – иста (*idem*). Уставни суд стоји на становишту да се у случајевима правноснажне осуде за прекршаје који су по својој тежини на самој граници са кривичним делима, за које прекршајно законодавство предвиђа и казну затвора или високе новчане казне, искључује могућност накнадног вођења кривичног поступка за тзв. „лакша“ кривична дела за која се кривичним законодавством прописује као главна новчана казна или се у кривичном поступку по правилу изричу условне осуде.

- 19) У прекршајном поступку који је вођен по захтеву Министарства унутрашњих послова Републике Србије – Полицијска управа Лесковац, пред Прекршајним судом у Лесковцу утврђено је да је подносилац уставне жалбе „дана 20. новембра 2009. године у 14,10 сати у дворишту у селу Брза вршењем насиља реметио јавни ред и мир на тај начин што је Мирослав Јовић насрнуо на В.М. и том приликом га је песницом ударио у пределу лица и повредио“. Пресудом Прекршајног суда у Лесковцу подносилац уставне жалбе је оглашен кривим због прекршаја из члана 6. став 3. Закона о јавном реду и миру и изречена му је новчана казна у износу од 5.000,00 динара. У кривичном поступку који је вођен по приватној кривичној тужби приватног тужиоца В.М. пред Основним судом у Лесковцу у предмету К. 1881/12 утврђено је да је подносилац уставне жалбе лако телесно повредио приватног тужиоца В.М. из Б, при чему је могао да схвати значај свог дела и могао да управља својим поступцима. Пресудом Основног суда у Лесковцу К. 1881/12 од 2. јула 2013. године, која је постала правноснажна 4. новембра 2013. године доношењем оспорене пресуде Апелационог суда у Нишу Кж1. 3318/13, подносилац уставне жалбе је оглашен кривим због извршења кривичног дела лака телесна повреда из члана 122. став 1. Кривичног законика и изречена му је условна осуда. Уставни суд је закључио да је оспореним пресудама дошло до повреде начела *ne bis in idem*. Уставни суд додатно указује део образложења оспорене пресуде Апелационог суда у Нишу у коме је наведено да је након изјављених жалби достављен том суду поднесак везан за повреду начела *ne bis in idem*, али да „у том правцу пресуда није оспоравана благовремено изјављеним жалбама“, те да „Апелациони суд по том основу није ни могао да размотри наводе из поменутог поднеска“. Уставни суд наглашава да повреда наведеног начела, сагласно одредби члана 438. став 1. тачка 1) Законика о кривичном поступку (*Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/2012, 32/13, 45/13 и 55/14), представља апсолутно битну повреду одредаба кривичног поступка, те да је Апелациони суд у Нишу ову околност морао да узме у обзир.

- 20) *Миленковић против Србије*, представка број 50124/13 од 01. марта 2016. године.

тавну жалбу на основу начела *ne bis in idem*, али му је иста одбијена.

Очигледно се сви судски случајеви односе на проблематичну кумулативну примену норми о прекршајима против јавног реда и мира и одговарајућих правних квалификација кривичних дела, као што су увреда, угрожавање сигурности, лаке и тешке телесне повреде, принуда, насиље у породици, насилничко понашања, насилничко понашање на спортским приредбама, ометање овлашћеног службеног лица у обављању послова безбедности или одржавања јавног реда и мира и слична.²¹⁾

Уставни суд је Миленковићу одбио уставну жалбу са образложењем да се опис радњи које су му стављене на терет разликује, будући да је у прекршајном поступку кажњен због нарушавања јавног реда и мира, док се у кривичном поступку радило о казни за телесно повређивање.²²⁾ Подносилац представке је у новембру 2012. године амнестиран. Уставни суд је у мају 2013. године одбио као неосновану уставну жалбу подносиоца изјављену због повреде права на правну сигурност у казненом праву. У испитивању овог предмета, ЕСЈП је, применом тзв. „Енгелових критеријума“ најпре ценио да ли је први, прекршајни поступак, по својој природи поступак који се тиче „кривичног“ питања у оквиру значења члана 4. Протокола број 7 и каква је природа прве казне. ЕСЈП је закључио да се оба поступка морају сматрати кривичним, у смислу члана 4. Протокола број 7 уз Конвенцију. Након тога, ЕСЈП је, применом критеријума из пресуде *Zolotukhin*, испитивао да ли су дела за која је подносилац представке кривично гоњен иста, и закључио да се чињенице које представљају два дела морају сматрати суштински истим за потребе члана 4. Протокола број 7 уз Конвенцију. Следеће питање којим се ЕСЈП бавио јесте да ли је у конкретном случају било дуплирања поступка (*bis*) и оценио да су домаћи органи дозволили да се води дупли кривични поступак, уз пуно сазнање о претходној осуди подносиоца представке за исто дело. Коначно, ЕСЈП је закључио да је подносилац представке „осуђен“ у прекршајном поступку, који се може упоредити са

21) Наташа Мрвић-Петровић, „Поштовање начела *ne bis in idem* при суђењу за сличне прекршаје и кривична дела“, нав. дело.

22) Уставни суд је 20. маја 2013. године, позивајући се на образложење Апелационог суда у Нишу као „потпуно уставноправно прихватљиво“, одбио жалбу подносиоца представке као неосновану. У погледу начела *ne bis in idem*, Апелациони суд је нашао да је утврђено да је подносилац представке крив због прекршаја против јавног реда и мира у прекршајном поступку, при чему је осуђен за кривично дело тешке телесне повреде у кривичном поступку. Према ставу суда, описи санкционисаних дела су, према томе, били јасно другачији.

„кривичним поступком“ у оквиру аутономног значења овог израза према Конвенцији. ЕСЉП је даље утврдио да је, након што је ова „осуда“ постала правоснажна и упркос жалби подносиоца на основу начела *ne bis in idem*, подносилац представке оглашен кривим за кривично дело које се односи на исто понашање и суштински исте чињенице као оне за које је кажњен у прекршајном поступку. ЕСЉП је констатовао да Уставни суд није применио начела утврђена у предмету *Zolotukhin*, а у циљу исправљања ситуације подносиоца представке. Из напред наведених разлога, ЕСЉП је утврдио повреду члана 4. Протокола број 7 уз Конвенцију. ЕСЉП у наведеној пресуди када врши поређење наведеног прекршаја и кривичног дела заузима становиште да свако позивање на „лакшу“ природу дела, само по себи, не искључује њену квалификацију као „кривичну“ у аутономном значењу Конвенције, будући да Конвенција не садржи ништа што указује да кривична природа дела, у оквиру значења Енгелових критеријума, неизоставно захтева одређени ниво озбиљности. ЕСЉП сматра да новчана казна није предвиђена као материјална накнада за штету, већ да су примарни циљеви при утврђивању дела у питању били казна и спречавање поновног извршења, који су признати као даља карактеристична својства кривичних казни. „Као што је ЕСЉП потврдио у више наврата, у друштву које се определило за владавину права, где предвиђена казна и казна која је стварно изречена подносиоцу представке подразумевају лишење слободе, постоји претпоставка да су оптужбе против подносиоца представке „кривичне“, претпоставка која се може оповргнути у потпуности само изузетно, и само ако се лишење слободе не може сматрати „значајно штетним“ с обзиром на њихову природу, трајање и начин извршења“.

Из свега изложеног јасно је да ЕСЉП занемарује аутентичност оних правних система који штите разнородне вредности различитим категоријама казних деликата. То пред нашег законодавца поставља нове задатке у погледу измене законских решења. Али и ту треба бити пажљив јер се у погледу тумачења да ли постоји „исто дело“ ЕСЉП могу ставити бројне примедбе. Наиме, и он је мењао своју праксу, па је за разлику од случаја *Марести против Хрватске*, у случају *Oliveira против Швајцарске*²³⁾ другачије пресудио. Овде је подносиатељка представке била осуђена најпре прекршајно због брзе вожње, а затим и кривично за проузроковање тешке телесне повреде из нехата. Занимљиво је да је овде урачунавање прекршајне казне у казну изречену за кривично дело искључило постојање двоструке казне за исто дело. По мишљењу суда,

23) *Oliveira против Швајцарске*, 84/1997/868/1080 од 30. јула 1998. године.

овде постоји привидни идеални стицај по основу консумпције и у том случају не постоји повреда начела *ne bis in idem* јер се може сматрати да се ради о једном делу које чине два одвојена деликта у међусобном односу консумпције, а не о истом понашању.

Сматрамо да је ова пресуда од значаја за правни систем Србије и приступ који наш законодавац има дуги низ година у члану 63. став 3. КЗ. Ипак, имајући у виду да пресуде ЕСЈП могу државу Србију пуно да коштају јер њихово извршење пада на терет буџетских средстава²⁴⁾ потребно је постојећу праксу и законску основу *de lege ferenda* кориговати прецизирањем бића казних деликата.

4. ЗАКЉУЧАК

Јасније законско разграничење прекршаја и кривичних дела, као и боља сарадња надлежних државних органа довешће до смањења повреде забране двоструког суђења у истој ствари. Питање идентитета казних деликата је једно од најтежих питања примене начела *ne bis in idem*, посебно када имамо преклапање тежих прекршајних и кривичних дела тј. када се у оба случаја могу изрећи затворске казне.

Такође, требало би размишљати да јавни тужилац буде једино надлежан да одлучује о пријави догађаја са елементима кривичног дела или прекршаја за који је предвиђена казна затвора, и да донесе одлуку о евентуалном кривичном или прекршајном гоњењу осумњиченог. Други државни органи надлежни за гоњење учинилаца прекршаја (полиција, пореска полиција, царина и сл.) не би требало да има законску могућност да гони учиниоце таквих прекршаја без писмене сагласности јавног тужиоца. Кад донесе одлуку о прекршајном гоњењу учинилаца, јавно тужилаштво би могло самостално да поднесе захтев за покретање прекршајног поступка пред надлежним прекршајним судом и да учествује као странка у прекршајном поступку, или да евентуално наложи полицији, односно органу надлежном за гоњење у тој законској области, да преузме гоњење учиниоца прекршаја за наведени догађај.²⁵⁾

24) Слично: Драгана Коларић, Саша Марковић, „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог Закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, бр.3/ 2016, стр. 249; Вања Бајовић, „Случај Миленковић-*ne bis in idem* у кривичном и прекршајном поступку“, у зборнику: *Казнена реакција у Србији VI део* (приредио: Ђорђе Игњатовић), Правни факултет-Универзитет у Београду, 2016, стр. 243.

25) Шире: Саша Марковић, „Улога полиције у сузбијању насиља у породици у прекршајном поступку“, *Наука, безбедност и полиција – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2015, стр. 211-231.

Упутство Уставног суда изречено у одлуци Уж 1285/2012 се ослања на пресуду ЕСЈП *Oliveira против Швајцарске* у којој је изражен бољи приступ него у пресуди *Марести против Хрватске*. Понављамо, Уставни суд с правом указује прво да непостојање јасног разграничења између кривичних дела и прекршаја у српском законодавству не сме да доведе до ситуације да у судској пракси пресуђена ствар у прекршајном поступку преставља сметњу за прогон учинилаца кривичних дела. И друго, Уставни суд стоји на становишту да се прекршајни судови морају ограничити на утврђивање оних чињеница које чине биће прекршаја и да препусте кривичном суду да утврђује чињенице битне за постојање кривичног дела. Заправо, ово упутство Уставног суда је усмерено на овлашћене подносиоце захтева за покретање прекршајног поступка.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајовић Вања, „Случај Миленковић-*ne bis in idem* у кривичном и прекршајном поступку“, у зборнику: *Казнена реакција у Србији VI део* (приредио: Ђорђе Игњатовић), Правни факултет-Универзитет у Београду, 2016, стр. 243-259.
- Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, *Сл. Лист СЦГ* – Међународни уговори, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005-исправка и *Службени гласник РС* – Међународни уговори бр. 12/2010.
- Коларић Драгана, Марковић Саша, „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог Закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, бр. 3/2016, стр. 231-252.
- Кривични законик – КЗ, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр. 107/2005 – испр. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014. и 94/16.
- Марковић Саша, „Улога полиције у сузбијању насиља у породици у прекршајном поступку“, *Наука, безбедност и полиција – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2015, стр. 211-231.
- Марести против Хрватске*, 55759/07, од 25. јуна 2009. године.
- Миленковић против Србије*, представка број 50124/13 од 01. марта 2016. године.
- Мрвић-Петровић Наташа, „Поштовање начела *ne bis in idem* при суђењу за сличне прекршаје и кривична дела“, *Наука, безбедност и полиција – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2014, стр. 27-39.
- Муслија против БиХ*, 32042/11 од 14. јануара 2014. године.
- Одлуке Уставног суда*: Уж-1285/2012, Уж-11106/2013, 9529/2013.

Томасовић против Хрватске, 53785/09, од 18. октобра 2011. године.

Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

Шкулић Милан, *Кривично процесно право*, Правни факултет -Универзитет у Београду, Београду, 2014.

Engel и други против Холандије, 5100/71, од 8. јуна 1976. године.

Franz Fischer против Аустрије, 37950/97 од 29. маја 2001. године.

Oliveira против Швајцарске, 84/1997/868/1080 од 30. јула 1998. године.

Sergey Zolotukhin против Русије, 14939/03, од 10. фебруара 2009. године.

Toth против Хрватске, 49635/10, од 6. новембра 2012. године.

Dragana Kolaric, Sasa M. Markovic

***NE BIS IN IDEM* PRINCIPLE IN PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF SERBIA AND THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

Resume

Taking into account the possible breach of the prohibition against repeated criminal proceedings and the practice of the European Court of Human rights, the authors point out the need of subtle delimitation of criminal offences from minor offences. Misdemeanour Courts must establish the facts that make the subject matter of minor offences, and Criminal Courts the subject matter of criminal offences. In the criminal legislation of the Republic of Serbia there is an authentic concept of multi-stage or manifold culpability. Thus, the Criminal Code of Serbia in its Article 63, paragraph 3, stipulates that a prison sentence or a fine which the offender has served or paid for a misdemeanour or commercial offence, as well as sentence or disciplinary measure of depriving of liberty which the offender has served for violation of military discipline shall be credited to the sentence pronounced for a criminal offence whose elements comprise also the elements of a misdemeanour, commercial offence or violation of military discipline. On the other hand, a reverse situation in which a criminal offence has been established may result in this most serious form of punishable behaviour to consume a less serious offence, i.e. commercial offence or misdemeanour because it is a seemingly ideal concurrence of offences. In order to prevent the activation of the *ne bis in idem* principle in the future, the legislator must delimit misdemeanours from criminal offences more precisely. Clearer legal differentiation between misdemeanours and criminal offences, as

well as better cooperation of competent state authorities would lead to reduced number of breaches of prohibition against repeated criminal proceedings. The matter of identity of punishable offences is one of the most difficult matters of implementation of the *ne bis in idem* principle, particularly when there is overlapping of more serious minor offences and criminal offences, in other words when sentence of imprisonment can be delivered in both cases.

Keywords: *ne bis in idem*, the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Serbia, minor offences, criminal offences

* Овај рад је примљен 28. фебруара 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

Дејан Павловић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

УТИЦАЈ ЕВРОПскоГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА НА ЗАШТИТУ ЉУДСКИХ ПРАВА РАДНИКА У СРБИЈИ

Сажетак

У раду се анализира домаћај утицаја јуриспруденције ЕСЉП на судску заштиту појединих људских права радника у Србији. Упркос теоријским наговештајима ефективног утицаја Европске конвенције за људска права на националне правне поретке, резултати изостају. Разматрају се институционалне слабости, правни и социо-економски контекст, и кључни проблеми са којима се радници суочавају, а потом указује на капацитет и успехе које је ЕСЉП имао у превазилажењу различитих системских проблема држава чланица Савета Европе. У раду се посебна пажња посвећује заштити права на правично суђење у разумном року и права на имовину, која представљају највећи изазов за институције у Србији. Анализа доступних индикатора функционисања правне државе, првенствено материјалних и процесних претпоставки за поштовање људских права радника, показује да реформске мере продукују минимална унапређења, уз недовољну консолидованост институција.

Кључне речи: људска права, радни спорови, Европски суд за људска права, правна држава, суђење у разумном року, извршење судских пресуда

1. УВОД

Права радника, како она из радног односа, тако и људска права, под великим су притиском на глобалном нивоу. Србија није изузетак, а поједине негативне појаве су наглашене, с обзиром на вишедеценијску социо-економску кризу и слабе институције. Цена

слома социјалистичког друштвеног поретка се у великој мери превашила на радничку класу.¹⁾ Природно је да заштиту својих права радници траже пред националним правосудним органима, али легитимно је размотрити домашај различитих корективних механизма, као у правној, тако и у политичкој сфери. Неолиберални миље одликује се скупим и временски захтевним правним поступцима у којима су судови снажно пристрасни у корист интереса владајуће елите. Правне одлуке пречесто фаворизују профит у односу на једнакост и социјалну правду.²⁾ Радници могу очекивати одређене видове подршке и заштите од националних актера (синдиката, Заштитника грађана, медија), или међународних (Међународна организација рада, Савет Европе, Европска унија). Ова врста подршке радницима углавном се своди на различите видове политичких и моралних притисака на државну власт да унапреди своје институције и нормативни оквир, али бројне реформе многим радницима нису донеле било какво задовољење. Када је у питању допринос Европске уније, људска и мањинска права представљају важан сегмент, па чак и основни мотив, њене политике проширења.³⁾

Предмет овог рада јесте позитиван утицај који могу остварити пресуде Европског суда за људска права (ЕСЉП) на заштиту појединих људских права радника у Србији. За анализу овог комплексног проблема неопходно је сагледати више међусобно повезаних феномена. Потребно је, најпре, квалитативно одредити важан аспект институционалног амбијента, који се у немачкој правној традицији уобичајено назива Правна држава (*Rechtsstaat*), док је у англоамеричкој правној традицији познајемо под именом Владавина права (*Rule of Law*). Кључно питање је да ли правосуђе у Србији поседује одговарајуће капацитете и да ли ефективно штити људска и друга права радника. Други елемент анализе односи се на правни и социо-економски положај радника у Србији. Криза привреде, структурни проблеми тржишта рада, високе стопе незапослености и слаби синдикати представљају факторе који додатно истичу значај заштите права радника. Коначно, размотрићемо улогу ЕСЉП у заштити људских права у државама чланицама Савета Европе, као и рефлексије те заштите на различита права радника.

- 1) Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, „Working Class in Post-Socialist Transformation: Serbia and Croatia Compared”, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 1, Budapest, 2010, стр. 12.
- 2) David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2005, стр. 176-177.
- 3) Мирјана С. Максимовић, „Поштовање људских и мањинских права у процесу приступања Европској унији“, *Социјална политика*, бр. 1/2015, Год. 50, Институт за политичке студије, Београд, стр. 32-33.

Нормативистички приступ налаже утврђивање шта заиста јесу људска права и да ли радничка права испуњавају те критеријуме. Општеприхваћена дефиниција људских права гласи да су то она права која припадају сви људским бићима на основу чињенице да су људска бића (Универзална декларација о људским правима, 1948). Универзална су и обавезујућа, а поседују специфичну моралну тежину. Радничка права представљају овлашћења лица које се непосредно односе на његово својство, односно улогу радника. Листа тих права обично укључује слободу избора посла, одговарајуће радне услове, правичну надокнаду за извршен посао, поштовање приватности, заштиту од арбитарног отпуштања, право да се буде члан синдиката, односно да се буде представљен од стране синдиката, као и право на штрајк.⁴⁾ Очигледно је да нека од ових права представљају индивидуална права, док су друга колективна. Из угла државе, нека представљају тзв. негативна права, јер налажу уздржавање од њиховог повређивања, док су друга позитивна, с обзиром да се очекује од државе да обезбеди одређене услове или ресурсе.

Права радника тешко могу да задовоље критеријуме из дефиниције људских права, имајући у виду да многа од њих нису заиста императивна. Примера ради, само право на рад не гарантује право на запослење, у смислу радног места, већ само право на приступ запослењу, без дискриминације.⁵⁾ Права радника нису ни универзално препозната као људска права, а ни стандарди који су им својствени нису довољно стриктни. Коначно, права радника еволуирају током времена, док су људска права универзална и у временској димензији, вечна и непроменљива, како се то наводи у природноправној традицији.⁶⁾ Право на рад представља једно комплексно и динамично право, чији су се садржај и ступњеви остварљивости мењају упоредо са друштвено-економским развојем земље.⁷⁾ Има аутора, попут Меклема (*Patrick Macklem*), који сматрају да је чињеница да су класификована као социјална права

4) Kevin Kolben, „Are Labor Rights Human Rights“, 50 *Virginia Journal of International Law* 449, 2010, стр. 453.

5) Војин Димитријевић и остали, *Међународно право људских права*, Београд, 2007, стр. 309.

6) Hugh Collins, „Theories of Rights as Justifications for Labour Law“, in: *The Idea of Labour Law* (eds. Guy Davidov, Brian Langille), Oxford University Press, Oxford, 2011, стр. 137.

7) Предраг Јовановић, „Комплексност садржине и релативизација права на рад“, *Радно и социјално право*, бр. 1/2012, Год. XVI, Удружење за радно право и социјално осигурање Србије, Београд, стр. 33.

довело радничка права у ситуацију да буду потпуно занемарена у међународном праву људских права.⁸⁾

Тешко је, са друге стране, не сложити се са Бабићевом тезом да се право на рад заснива на праву на живот, у смислу постојања права на средстава за живот, јер рад представља основно средство за живот. И то не било какав живот, већ достојанствен живот, у коме је рад један од елемената самореализације и поштовања.⁹⁾ Чини се да је императив забране рђавог поступања, нарочито мучења примењив на однос послодавац-запослени, који познајемо као забрану злостављања на раду. Лоши радни услови, угрожавање приватности, физичко, психичко и сексуално узнемиравање, минималне наднице, одсуство одмора представљају само неке од непожељних појавних облика услова рада који се често именују „модерним ropством“.¹⁰⁾

У овом раду се усредсређујемо на два људска права која се систематски крше у правном поретку Републике Србије. Реч је о праву на правично суђење у разумном року (у контексту радних спорова) и праву на мирно уживање имовине (у смислу заштите права на потраживања из радног односа).

2. СРБИЈА КАО ПРАВНА ДРЖАВА

Кључно материјално ограничење свемоћи државне власти представља постојање гаранција људских права, по могућности утемељених у највишем општем правном акту датог правног поретка, док се као кључне институционалне претпоставке остваривања и заштите тих права истичу независно судство и правични поступак.¹¹⁾ Заједно са императивом постојања слободних и фер избора, заштитом мањина, ограничењем дискреционих овлашћења на нужну меру, постојањем одговорности носилаца јавних овлашћења,

8) Patrick Macklem, „The Right to Bargain Collectively in International Law: Workers' Right, Human Right, International Right?“, in: *Labour Rights as Human Rights* (ed. Phillip Alston), Oxford University Press, Oxford, 2005, стр. 83.

9) Јован Бабић, „Радна права“, *Социолошки преглед*, вол. XLII, no. 4, 2008, стр. 497.

10) Ivan Manokha, „Modern Slavery and Fair Trade Products: Buy One and Set Someone Free“, in: *The Political Economy of New Slavery* (ed. Christien van der Anker), Palgrave, 2014, стр. 219.

11) Коста Чавошки, *Право као умеће слободе, Оглед о владавини права*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 127.

као и постојањем аутентичне демократске културе грађана чине минималан услов модерне правне државе.¹²⁾

Иако је незахвално ослањати се на квантификоване оцене квалитета институција, такав је приступ донекле нужан за сагледавање трендова у њиховом унапређењу или руинарању.

Табела 1. Извештај *Nations in Transit 2016*

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Демократско управљање	3.75	4	4	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	4
Изборни процес	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25
Цивилно друштво	2.75	2.75	2.75	2.5	2.25	2.25	2.25	2.25	2.25	2.25
Независност медија	3.5	3.75	3.75	4	4	4	4	4	4.25	4.25
Локална демократија	3.75	3.75	3.75	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5
Правосуђе	4.25	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5
Корупција	4.5	4.5	4.5	4.5	4.25	4.25	4.25	4.25	4.25	4.25
Кумулативни скор демократије	3.68	3.79	3.79	3.71	3.64	3.64	3.64	3.64	3.68	3.75

Извор: Freedom House, *Nations in Transit 2016, Serbia*, Internet, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/serbia>, 17/09/2016.

Рангирање је изведено на скали од 1 до 7, при чему оцена 1 означава највиши скор, а 7 најнижи. Државе су сходно кумулативном скору демократије сврстане у консолидоване демократије (1.00-2.99), полу-консолидоване демократије (3.00-3.99), транзиционе (хибридне) режиме (4.00-4.99), полу-консолидоване ауторитарне режиме (5.00-5.99) и консолидоване ауторитарне режиме (6.00-7.00).

Сумарна оцена годишње анализе за период 1. јануар 2015 – 31. јануар 2015. Србију сврстава у полу-консолидоване демократије. Консолидована демократија постоји када ниједан важнији

12) Радмила Васић, *Правна држава и транзиција: Теоријски модел и контекстуално условавање*, Београд: Досије, 2004, стр. 44.

национални, друштвени, економски, политички или институционални актер не улаже значајна средства у покушају да постигне своје циљеве тако што ће створити недемократски режим или прибећи насиљу (у бихевиоралном смислу); када је претежна већина становника уверена да су демократски поступак и демократске институције најпогоднији начин управљања колективним животом у друштву у коме живе, и ако је подршка антисистемским алтернативама изолована од продемократских снага (у атигудалном смислу); када се и државне и недржавне снаге на читавој територији државе, из чврсто устаљене навике, потчињавају методу решавања сукоба у оквиру конкретних закона, поступака и институција уставовљеним новим демократским процесом (у уставном смислу).¹³⁾ Квалификација Србије као полу-консолидоване демократије означава да она још није прешла праг онога што би значило да нема повратка на старо, те да тек треба успоставити поредак у коме је остварен спој демократије и конституционалног либерализма.¹⁴⁾ Србија је током 2015. наставила негативан тренд демократског развоја, чему су највише допринеле слабости исказане у области правосуђа, непримерени утицај власти на медије, корупција и прекомерна концентрација власти.

У погледу дијагнозе стања у правосудном систему Србије довољна је већ и констатација из уводног дела Националне стратегије реформе правосуђа, коју је 1. јула 2013. године усвојила Народна скупштина Републике Србије. Набројани су потпуно или тек делимично решени проблеми у систему правосуђа: реизбор судија и тужилаца је спроведен у нетранспарентном процесу, мрежа судова није процењена на одговарајући начин, капацитети кључних актера су забрињавајуће ниски, процесни закони су само делимично реформисани, тужилачка истрага није у потпуности заживела, касни се у доношењу подзаконских прописа неопходних за примену закона (критеријуми за вредновање рада судија и јавних тужилаца, критеријуми за напредовање судија и јавних тужилаца), недовољна транспарентност рада Државног већа тужилаца и Високог савета судства, недовољна доступност прописа и судске праксе, као и недовољно учешће цивилног друштва у јавним расправама у оквиру законодавног процеса. Придодајмо овом налазу и чињеницу да правосудне институције и носиоци правосудних функција нису поштеђени непримереног утицаја (првенствено извршне власти),

13) Хуан Линц, Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација – Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*, Филип Вишњић, Београд, 1998, стр. 19.

14) Илија Вујачић, „Докле смо стигли у консолидацији демократије”, *Фокус*, ЦЛДС, Београд, 2009, стр. 11.

да се по предметима не поступа и пресуђује у разумним роковима, а да постоје значајни пропусти у поштовању зајемчених људских и мањинских права.¹⁵⁾

Приступ правди је у Србији веома отежан. Према годишњем извештају Врховног касационог суда о анализи рада судова, у свим судовима у Србији на почетку 2015. године било је укупно 2.837.468 нерешених предмета, а у току извештајног периода примљено је 2.136.483 предмета, што значи да је укупан број предмета у раду био 4.973.951. На крају 2015. године остало је нерешено 2.886.619 предмета. Чињеница је да број нерешених предмета на крају године и даље не показује тренд опадања, упркос бројним реформским мерама, укључујући и повећање броја поступајућих судија.

Табела 2. Укупан број нерешених предмета, са извршењима, у свим судовима у РС у периоду 2012-2015

2012		2013		2014		2015	
Приказ броја нерешених предмета у свим судовима у РС							
Број судија	Укупно решено предмета	Број судија	Укупно решено предмета	Број судија	Укупно решено предмета	Број судија	Укупно решено предмета
2.380	3.158.400	2.652	2.874.782	2.595	2.849.360	2.522	2.886.619

Извор: *Врховни касациони суд РС*, Internet, <http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Analiza%20rada%20svih%20%20sudova%20u%20Republici%20Srbiji%20za%202015.%20godinu.pdf>, 20/09/2016.

Преглед одабраних индикатора квалитета правне државе наводи на закључак да Србија не напредује. Што се тиче разлога, односно узрока, зашто Србија није правна држава, најближи смо ставу Вуковића, који указује на чињеницу да политичке и економске елите немају за то интерес, јер би им институције правне државе сметале у процесима прерасподеле државних ресурса, као што су приватизација, економско реструктурирање и друге економске политике.¹⁶⁾

Наредни чинилац наше анализе састоји се у оцени правног и социо-економског положаја радника у Србији. Иако према *ITUC (International Trade Union Confederation)* индексу глобалних права

15) Данило Вуковић, „Друштвене основе правне државе: пример Србије“, *Социолошки преглед*, вол. XLV, 2011, бр. 3, стр. 433.

16) Исто, стр. 433.

(радника) за 2016. годину не спада у десет држава најгорих по раднике на свету,¹⁷⁾ Србија је на скали од 1 (највиши ниво поштовања радничких права) до 5 (радници су најобесправљенији) оцењена са 4 (означава да постоји систематско кршење права радника), што је најслабија оцена међу државама у региону.

Додатни проблем у сфери заштите радника представљају слаби и политизовани синдикати, који би, по својој природној функцији, требали да штите основна социјална и економска права својих чланова, али су они системски, нормативно и фактички маргинализовани.¹⁸⁾ Њихови фрагментирани покушаји утицаја на област радних и социјалних права имали су ниске домете, а на политичкој сцени преовладава игнорантски став власти према цивилном сектору, па чак и према социјалним партнерима који имају законом загарантовану преговарачку позицију.¹⁹⁾

На додатну комплексност наилазимо увидом у положај особа са инвалидитетом у области радних односа. Оне се суочавају са бројним препрекама и неуспесима када је у питању трајно запошљавање, а значајна одговорност лежи на држави да право на запошљавање и достојанствен рад особа са инвалидитетом учини потпуно доступним у пракси.²⁰⁾

Специфично место у анализи правног и социо-економског положаја у Србији заузима мобинг, односно злостављање на раду, који представља повреду више социјалних права, као и повреду права приватности и достојанства на раду. Мобингом се повређују још и право на заштиту здравља и безбедности на раду, јер мобинг узрокује продужени стрес.²¹⁾ У сфери нормирања, Србија се, усвајањем Закона о забрани дискриминације 2009. године и Закона о спречавању злостављања на раду 2010. године, сврстала у ред

17) Десет држава у којима су радници најобесправљенији су: Белорусија, Камбоџа, Кина, Колумбија, Гватемала, Индија, Иран, Катар, Турска и УАЕ; Извор: International Trade Union Confederation, *Global Rights Index 2016*, Internet, <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-rights-index-2016?lang=en>, 18/09/2016.

18) Нада Новаковић, „Штрајкови, Синдикати и Приватизација у Србији“, *Социолошки преглед*, вол. XLVII no. 1, стр. 24.

19) Марија Мартинић, „Цивилно друштво у Србији: Партнерство за демократске промене као успешан пример обједињавања социјалне енергије“, у зборнику: *Синдикат и цивилно друштво* (приредио: Срећко Михајловић), Дан Граф – Данас и Центар за развој синдикализма, 2014, стр. 185.

20) Мирослав Љ. Бркић, Марко Д. Милановић, „У потрази за сигурношћу“, *Социјална политика*, бр. 2/2015, Год. 50, Институт за политичке студије, Београд, стр. 62-63.

21) Бранко Лубарда, „Мобинг/Булинг на раду*Злостављање/заstraшивање на раду – правни аспекти, уз осврт на медицинске, психо-социјалне и економске аспекте“, *ABC-часопис ургентне медицине*, вол. 8, бр. 3, 2008, стр. 139.

малог броја земаља које су, поред дискриминације, посебним законом уредиле и област злостављања на раду.²²⁾ Новина је да се након ових интервенција законодавца поступци заштите од мобинга чешће покрећу пред Републичком агенцијом за мирно решавање спорова, него пред судовима, а у пракси постоји много процесних проблема.²³⁾

Прегледом најважнијих чинилаца који утичу на правни и социо-економски положај радника у Србији можемо закључити да овај слој друштва живи у стању велике неизвесности, дубоко осиромашен, са доминантно израженим страхом од губитка посла, а са ниским степеном уверења да се могу ослонити на синдикате или судове у процесима, односно поступцима заштите својих права. Ову појаву неки аутори називају и прекаријатом, који треба да укаже на специфичну друштвену фрустрацију узроковану нестабилношћу радног односа и права која из њега произилазе.²⁴⁾ Према Стендингу (*Guy Standing*), прекаријат се може дефинисати као класа у настајању, коју одликују привременост запослења и одсуство седам облика радне сигурности: сигурност на тржишту рада, сигурност радног односа, сигурност посла, сигурност на раду, сигурност струке, сигурност прихода и сигурност представљености.²⁵⁾ Прекарни рад доживљава експанзију током 1970-их, након три деценије релативне сигурности рада након Другог светског рата, а превасходно се огледа у неизвесном и ризичном запослењу из угла запосленог.²⁶⁾ Овакве форме запошљавања и рада само су један од аспеката савременог доба, које се одликује бројним ризицима. Према Улриху Беку (*Ulrich Beck*), ризик се може дефинисати као систематичан начин одношења према опасностима и несигурностима које доноси модернизација, а поред ризика у сфери радних односа, он истиче загађење и технолошке ризике.²⁷⁾ Прекарни рад се јавља као једна од негативних нуспојава индивидуализације

22) Александра Петровић, „Проблем разликовања дискриминације и злостављања на раду у правној теорији и пракси Републике Србије“, *Правни вјесник*, год. 30, бр. 2, 2014, стр. 80.

23) Бојан Урдаревић, Зоран Радуловић, „Посебни облици заштите запослених од злостављања на раду“, *Српска политичка мисао*, Бр. 4/2016, Год. XXIII, свеска 54, Институт за политичке студије, Београд, стр. 360-361.

24) Мирослав Ружица, „Прекаријација и прекаријат у Европи“, у зборнику: *Од новинара до надничара. Прекаријација рада и живота* (приредио: Срећко Михајловић), Београд, 2015, стр. 21.

25) Guy Standing, *Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, 2011, стр. 10.

26) Arne Kalleberg, „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition“, *American Sociological Review*, Vol. 74, 2009, стр. 2.

27) Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, SAGE Publications, 1992, стр. 21.

друштвене неједнакости, где појединац жели пуну контролу над својим новцем, временом, телом и животним простором, али га тржиште рада доводи у ситуацију да се суочава са губитком запослења и радикалном променом животног стила.²⁸⁾ Чињеница да постоји знатан вишак радника у односу на број расположивих радних места омогућава послодавцу да селектира раднике по својој вољи, а да заузврат нуди лоше услове рада и минималне наднице.²⁹⁾ Зарад ефикасности економске политике социјална права су препуштена слободном тржишту, а последица је повећање броја сиромашних, незапослених и искључених.³⁰⁾

3. ПОШТОВАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА И ПРЕСУДА

Важно прелиминарно теоријско питање гласи зашто државе поштују међународно право. Овај феномен свакако заслужује интердисциплинарни приступ, јер га је могуће изучавати из угла филозофа, правника, антрополога, социолога или психолога.³¹⁾ Мотивација да се на националном нивоу поштују међународно преузете обавезе кључна је и за наше сагледавање утицаја ЕКЉП на правни поредак Републике Србије. Емпиријска истраживања показују да „већина нација поштује скоро све принципе и обавезе међународног права скоро увек“.³²⁾ Међу бројним теоријским покушајима објашњења високог степена дисциплине у саображавању међународноправним нормама издвојићемо три које сматрамо најкохерентнијим и најубедљивијим. Према теорији легитимитета Томаса Френка (*Thomas Franck*), објашњење за поштовање међународног права треба тражити у правичности самих правила међународног права.³³⁾ Он легитимитет схвата као својство правила, или институције која то правило ствара, да своје адресате нагони да правило поштују на основу сопственог уверења да то правило, односно ин-

28) Исто, стр. 92-93.

29) Срећко Михаиловић, *Прекарност радника Србије – истраживање Центра за развој синдикализма*, Београд, 2015, стр. 3.

30) Бојан Урдаревић, Зоран Радуловић, „Глобализација и концепт социјалних права“, *Српска политичка мисао*, Бр. 1/2012, Год. XIX, свеска 35, Институт за политичке студије, Београд, стр. 183.

31) Herbert Hart, *The Concept of Law*, Clarendon Press, 1961, стр. 80-88.

32) Louis Henkin, *How Nations Behave: Law and Foreign Relations*, 2nd edition, Columbia University Press, New York, 1979, стр. 47.

33) Thomas Franck, *Fairness in International Law and Institutions*, Clarendon Press, Gloucestershire, 1995, стр. 12.

ституција, дејствују у складу са општеприхваћеним принципима исправног поступања. Неопходно је да се држава добровољно самообавезе да ће извршавати налоге међународног права.³⁴⁾ До тога заиста и долази након Другог светског рата, када се упоредно трансформишу и међународно право и схватање државне суверености. Ако државе доживљавају правила међународног права правичним, вероватније је да ће их поштовати.

Друго могуће објашњење распрострањеног поштовања наднационалног права од стране држава засновано је на теорији рационалног избора, према којој се државе повинују овим правилима зарад сопствених краткорочних или дугорочних интереса.³⁵⁾ Упростијено објашњење овог модела своди се на тврдњу да се државе ослањају на калкулацију трошкова и добити од поштовања, односно непоштовања, међународноправних норми и делају у складу са резултатима те својеврсне *cost-benefit* анализе.

Трећа теорија која претендује да објасни зашто државе поштују и у доброј вери примењују међународно право заснована је на тези да се државе подвргавају међународном праву зато што су уверене да треба да се понашају у складу са уговорним режимом чији су део, а не зато што им је забрањено некаквим санкцијама за кршење међународноправних норми. Државе су саставни део дискурзивног процеса и то их наводи на поштовање правила. Ово је тзв. „управљачки модел“, који заговарају Абрам и Антониа Хендлер Чејс (*Abram Chayes, Antonia Handler Chayes*) у својој утицајној књизи *The New Sovereignty*. Они заснивају свој модел на три елемента: ефикасности, националном интересу и уговорном режиму, који у садејству доводе до поштовања међународноправних норми у националним правним.³⁶⁾ Сувереност државе се више не схвата као слобода од спољашњих утицаја, већ као слобода укључивања у међународне односе, као пуноправна чланица међународних уговорних режима.³⁷⁾

Чини се да су све три описане теорије комплементарне, а заједничко им је да се не задовољавају реалистичким гледиштем да државе поштују преузете међународне обавезе, укључујући и пресуде наднационалних судова, зато што зазиру од евентуалних санкција. У случају Републике Србије најближи смо теорији

34) Исто, стр. 24.

35) Duncan Snidal, „Coordination Versus Prisoners’ Dilemma: Implications for International Cooperation and Regimes“, *79 American Political Science Review* 923, 1985, стр. 930.

36) Abram Chayes, Antonia Handler Chayes, *The New Sovereignty*, Harvard University Press, Cambridge, 1995, стр. 22

37) Исто, стр. 123.

рационалног избора. Поштовање Конвенције и одлука ЕСЉП се спроводи у оној мери у којој је то нужно да би се избегла пажња и политичка осуда надлежних институција Савета Европе. Неимплементација пресуда може имати значајне негативне последице и на процес приступања државе Европској унији, у смислу преузетих обавеза у домену поштовања принципа Владавине права. С друге стране, очигледно је да у држави нема довољно политичке воље да се плати висока цена дубинске реформе правосудног система.

4. ЕСЉП И ЗАШТИТА ПРАВА РАДНИКА

У трећем делу овог рада анализираћемо конкретне мере, односно одлуке, ЕСЉП и њихов непосредан утицај на унапређење правне заштите. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (надаље: Конвенција) је специфичан међународни уговор, опремљен сопственим механизмом за контролу поштовања права и слобода који су њоме гарантовани (ЕСЉП), и контролу имплементације одлука ЕСЉП (Комитет министара Савета Европе). За ову анализу пресудан значај имају одредбе које се односе на заштиту права на правично суђење, заштиту имовинских права, слободу удруживања и забрану дискриминације.

Утицај који је предмет анализе није у потпуности могуће разлучити од симултаних и, врло често, комплементарних утицаја процеса Европских интеграција, који је формализован и интензиван од јануара 2011, када је Европски парламент ратификовао Споразум о стабилизацији и придруживању између Европске уније и Србије. Србија је од 1. марта 2012. године кандидат за чланство, а до данас су отворена четири, од тридесет пет поглавља. За унапређење права радника нарочито значајно је Поглавље 23 (Правосуђе и основна права), а важни су и Поглавље 2 (Слобода кретања радника) и Поглавље 19 (Запошљавање и социјална политика).

ЕСЉП је настала као део ширег међународног покрета утемељења људских права, с Универзалном декларацијом о људским правима (1948) као првом у низу. Највећим домашјима Конвенције сматрају се успостављање обавезне надлежности Суда и право грађана да подносе индивидуалне представке Суду против држава чланица Савета Европе. Држава која ратификује Конвенцију, преузима обавезу да усагласи своје унутрашње законодавство и управну праксу с одредбама Конвенције, а када Европски суд за људска права утврди постојање прекршаја гарантованих људских права и слобода, држава је обавезна да предузме све неопходне

мере да поправи стање, обезбеди задовољење оштећеној страни, а ако треба, усвоји неопходне корективне законе.³⁸⁾ За обавезни карактер одредаба Конвенције нарочито је значајна чињеница што су те одредбе непосредно применљиве на националном плану, иако се ради о нормама међународног права. Вредно је истаћи и још један аспект утицаја Конвенције на правне системе држава чланица – тзв. меки утицај њених одредаба на судску праксу и законодавство.³⁹⁾ Постоје бројни примери суштинског утицаја Конвенције на 47 држава чланица Савета Европе и ми ћемо на овом месту указати на најважније.⁴⁰⁾ Треба напоменути да државе уживају одређено дискреционо право у погледу начина на који ће обезбедити ефекте садржане у пресудама ЕСЉП. Потребне мере могу узети облик уставних и законодавних амандмана, административних реформи или прилагођавања судске праксе највиших судских инстанци.

У Албанији је поводом пресуда ЕСЉП дошло до значајног унапређења услова у притворским јединицама. У Јерменији је дошло је до декриминализације одбијања да се служи војни рок по основу приговора савести. Аустрија је морала да изједначи могућности усвајања хетеросексуалних и хомосексуалних невенчаних парова. Потреба за имплементацијом пресуда ЕСЉП довела је до реформе Белгијског грађанског законика у смислу изједначавања права наслеђивања деце рођене у браку и ванбрачне деце. Босна и Херцеговина је принуђена да спроведе враћање „старе девизне штедње“ усвајањем Закона о измирењу обавеза насталих поводом старе девизне штедње.

У Немачкој је реформисан грађански поступак у смислу предугог трајања поступака, тако што су уведене мере убрзања поступка и компензација за оштећена лица. У Грчкој од 2016. године истополна партнерства су добила правно признање, а у Ирској је 1993. године дошло до декриминализације хомосексуалности.

У Италији је, поводом серије случајева пред ЕСЉП, спроведена једна од познатијих реформи правосудног система, у циљу превазилажења проблема предугог трајања судских поступака. Усвојен је тзв. Пинтов закон, који је послужио и као модел за сличан

38) Robert Blackburn, „The Institutions and Processes of the Convention“, in: *The Foundational Rights in Europe* (eds. Robert Blackburn, Jorg Polakiewicz), Oxford University Press, Oxford, 2001, стр. 11.

39) Драгољуб Поповић, *Европско право људских права*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 44.

40) Детаљан преглед оствареног утицаја периодично припрема парламентарна скупштина Савета Европе; Види детаљно на: Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Impact of the European Convention on Human Rights in States Parties: selected examples*, Internet, <http://website-pace.net/documents/19838/419003/AS-JUR-INF-2016-04-EN.pdf/12d802b0-5f09-463f-8145-b084a095e895>, 18/11/2016.

подухват у правосудном систему Србије.⁴¹⁾ Треба напоменути да последње анализе указују да спроведене реформе, упркос високим трошковима, нису значајно допринеле унапређењу експедитивности у судским поступцима.⁴²⁾ Словенија је 2013. године специјалним законом омогућила компензацију лица која су избрисана из регистра држављана (тзв. „Избрисани“). Реч је о око 25.000 држављана бивше СФРЈ и њихових потомака, који су након распада државе избрисани из званичних регистра.

Као пример далекосежних ефеката одлука ЕСЉП често се наводи пример серије пресуда везаних за последице промене источне границе Пољске после Другог светског рата. Наиме, значајан број Пољака се нашао изван граница своје државе, а више од милион људи је репатрирано, оставивши своја имања. Пољска је имала обавезу да тим лицима обезбеди непокретности на својој територији, али су пракси није било правичног задовољења. ЕСЉП је наложио Пољској да предузме опште мере и тако превазиђе системски проблем кршења права на мирно уживање имовине. Проблем је решен моделом пријатељског поравнања и сматра се одличним примером исправног вршења субсидијерне улоге ЕСЉП.⁴³⁾

Након краћег прегледа утицаја ЕСЉП на уставне и законодавне реформе, као и на праксу државних власти у државама чланицама Савета Европе приступићемо анализи његовог односа према заштити права радника. Европска конвенција о људским правима није усвојена да би служила као некаква повеља о социјалним правима, а свакако не да би гарантовала радничка права. Примарна улога ЕСЉП јесте да се стара о примени Конвенције, односно води рачуна о заштити политичких и грађанских права, док је за питања економских и социјална права у оквиру Савета Европе усвојена Европска социјална повеља (1961), као пандан ЕСЉП, којом ће се гарантовати темељна права из области запошљавања, становања, образовања, социјалне и здравствене заштите. Већина радничких права јесте заштићена Повељом. То, ипак, не значи да је „глува и нема“ за питања рада и радника. Експлицитно забрањује принудни рад, а имплицитно се односи на раднике у члану 11, који, између

41) Драгољуб Поповић, *Европско право људских права*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 44.

42) Serena Sileoni, „Between Political Inertia and Timid Judicial Activism: the Attempts to Overcome the Italian ‘Implementation Failure‘“, in: *The European Court of Human Rights: Implementing Strasbourg Judgements on Domestic Policy* (ed. Dia Anagnostou), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013, стр. 50.

43) Philip Leach, Helen Hardman, Svetlana Stephenson, „Can the European Court’s Pilot Judgement Procedure Help Resolve Systemic Human Rights Violations? Burdov and the Failure to Implement Domestic Court Decisions in Russia“, *Human Rights Law Review* 10, 2010, стр. 348.

осталог, гарантује право да се оснује синдикат или се у њега учлани.

Иако је ЕСЉП у одређеним случајевима показивао спремност да прошири свој оквир деловања и изван грађанских и политичких права, тако да обухвати и радничка права, у неким другим приликама је показивао више оклевања, што се могло видети и из образложења и из самих исхода одлука. Изричита заштита социјалних права у Конвенцији постоји у случају у забране ропства и принудног рада (члан 4), као и права да се оснује синдикат или да му се приступи ради заштите својих интереса (члан 11). ЕСЉП је у серији случајева током седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година држао позицију да се одређено право може класификовати као социјално право, и када оно већ ужива заштиту Европске социјалне повеље или неких инструмената МОР-а, оно не може уживати заштиту Конвенције. На тај начин је, рецимо, одбачена представка Суду за људска права која се заснивала на ставу да право на штрајк произилази из права да се оснива и буде члан синдиката.⁴⁴⁾ Овакав приступ ЕСЉП се назива „ексклузивни“, због искључивања социјалних и радничких права из поља деловања ЕСЉП.⁴⁵⁾

Упркос констатацији да заштита права радника нису у фокусу Конвенције, може се тврдити да јуриспруденција ЕСЉП обилује одлукама које се непосредно односе на радничка права, како у смислу пружања заштите, тако и у смислу толерисања државних мера којима се права ограничавају, зарад остварења неког другог, легитимног циља. ЕСЉП води и своју листу преседана у погледу права која се односе на рад.⁴⁶⁾

У пракси ЕСЉП разматрана су бројна питања од суштинског значаја за положај радника. Тако је, на пример, проблематизовано питање полагања религијске заклетве као предуслова за рад у Грчкој, што се може косити са слободом мисли, савести и вероисповести, јер лице има право да не обелодани своја религијска уверења. У Грчкој је био распрострањен и проблем неприменог религијског утицања војних старешина на своје потчињене.⁴⁷⁾ Комплексна су и питања односа верских слобода и радноправних оба-

44) Michael Forde, „The European Convention on Human Rights and Labor Law“, *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 31, No. 2, 1983, стр. 307.

45) Virginia Mantouvalou, „Are Labour Rights Human Rights“, 3 *European Journal of Labour Law*, 2013, стр. 153.

46) European Court for Human Rights, Press Unit, *Factsheet – Work-Related Rights*, Internet, http://www.echr.coe.int/documents/fs_work_eng.pdf, 15/11/2016.

47) Brett Scharffs, „The Freedom of Religion and Belief Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Legal, Moral, Political and Religious Perspectives“, *Journal of Law and Religion*, Vol. 26, No. 1, 2010, стр. 258.

веза муслиманки које желе да носе мараме на радном месту.⁴⁸⁾ У серији случајева поводом мера штедње које је владе Грчке и Португалије увеле услед тешке економске кризе ЕСЉП је био позван да оцени да ли тај сет мера представља кршење права на неометано уживање своје имовине, гарантованог чланом 1 Протокола бр. 1 уз Конвенцију, а слично је и питање привременог смањења пензија. ЕСЉП је признао властима у Грчкој и Португалији да имају право на одговарајуће поље слободне процене у утврђивању адекватних мера за постизање финансијске консолидације.

ЕСЉП је од 19. септембра 2006. године, када је донео прву пресуду против Србије, до сада донео укупно 146 пресуда против Србије. Највећи број предмета односио се на повреду права на суђење у разумном року и право на имовину, а бројни подносиоци представки били су радници који пред националним судовима нису успевали да заштите своја права. Наиме, запослени чије је право повређено ужива право да непосредно, или преко синдиката чији је члан, тражи судску заштиту пред надлежним судом, а тај поступак би требао да буде окончан у року од шест месеци, што у судској пракси најчешће није случај.⁴⁹⁾ Оштећени су у многим случајевима остварили правоснажне пресуде пред домаћим судовима, али те пресуде нису биле извршене, чиме је тим лицима ефективно онемогућен приступ правди.

5. ЗАКЉУЧАК

Угроженост људских права радника представља константу током читавог периода транзиције у Србији. Аура легитимности Конвенције и ЕСЉП, процес европских интеграција Србије и репутациона штета коју узрокује неадекватан третман лица у радном односу и поводом радног односа ни у својој синергији не успевају да поправе однос државних институција према описаним проблемима. Иако теорија легитимности, теорија рационалног избора и управљачка теорија имају очигледан потенцијал да објасне и предвиде ефективност позитивног утицаја наднационалног права, нарочито Конвенције, на поштовање људских права радника, напредак изостаје.

48) Katayoun Alidadi, „Reasonable Accommodations for Religion and Belief: Adding Value to Article 9 ECHR and the European Union’s Anti-Discrimination Approach to Employment?” *European Law Review*, 2012, стр. 694.

49) Борисав Чолић, „Заштита права запослених: прописи, надзор и пракса“, *Радно и социјално право*, бр. 2/2012, Год. XVI, Удружење за радно право и социјално осигурање Србије, Београд, стр. стр. 230.

Чињеница је да пресуде ЕСЈП против Србије, засноване на сличном чињеничном склопу и истим правним начелима, и даље пристижу указује на постојање одређених системских проблема. Они се огледају у неспремности или немогућности државе да обезбеди извршење правоснажних судских пресуда, као и у неоснованом одбијању да прихвати одговорност за дугове предузећа над којима је имала ефективну контролу. Србија је и даље устројена на релативно слабијим институцијама, које својим грађанима не обезбеђују адекватну и ефективну правну правду. У Србији се вредности правне државе не баштине у правој мери, упркос номиналним реформским подухватима, надзору који врше бројне регионалне и глобалне међународне организације и свести о негативним последицама таквог амбијента. То је нарочито проблематично када се посматра у светлости забрињавајућих социо-економских показатеља. Радници који воде своје спорове пред судовима се налазе у тешкој ситуацији, јер се ти спорови најчешће односе на имовинско-правна потраживања из радног односа, а ти спорови трају веома дуго, упркос чињеници да се формалноправно квалификују као хитни. ЕСЈП доследно указује на кршења права гарантованих Конвенцијом и додељује одговарајућа правична задовољења у појединачним случајевима. Оно што изостаје јесу системска решења, јер смисао Суда у Стразбуру није да буде четврта инстанца националним судовима. Милиони предмета који чекају на разрешење и десетине хиљада застарелих предмета су опомена за правни систем. С друге стране, предвиђамо да ће Србија боље проћи пред ЕСЈП у хиљадама најављених спорова у вези са умањењима плата и пензија запослених у јавном сектору, на основу Закона о умањењу нето прихода лица запослених у јавном сектору и Закона о привременом уређивању начина исплата пензија. Показало се у сличним споровима у Португалији и Грчкој да је ЕСЈП признао туженим државама да имају право на одговарајуће поље слободне процене у утврђивању адекватних мера за постизање легитимног циља – финансијске консолидације.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Јован, „Радна права“, *Социолошки преглед*, вол. XLII, бр. 4, 2008, стр. 479-507.
- Бркић Мирослав, Милановић Марко, „У потрази за сигурношћу“, *Социјална политика*, бр. 2/2015, Год. 50, Институт за политичке студије, Београд, стр. 49-64.
- Васић Радмила, *Правна држава и транзиција: Теоријски модел и контекстуално условљавање*, Београд: Досије, 2004.

- Врховни касациони суд РС, Internet, <http://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Analiza%20rada%20svih%20%20sudova%20u%20Republici%20Srbiji%20za%202015.%20godinu.pdf>, 20/09/2016.
- Вујачић Илија, „Докле смо стигли у консолидацији демократије”, *Фокус*, ЦЛДС, Београд, 2009, стр. 10-15.
- Вуковић Данило, „Друштвене основе правне државе: пример Србије“, *Социолошки преглед*, вол. XLV (2011), no. 3, 2011, стр. 421-451.
- Димитријевић Војин и остали, *Међународно право људских права*, Београд, 2007.
- Јовановић Предраг, „Комплексност садржине и релативизација права на рад“, *Радно и социјално право*, Бр. 1/2012, Год. XVI, Удружење за радно право и социјално осигурање Србије, Београд, стр. 15-34.
- Линц Хуан, Степан Алфред, *Демократска транзиција и консолидација – Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*, Филип Вишњић, 1998.
- Лубарда Бранко, „Мобинг/Булинг на раду*Злостављање/заstraшивање на раду – правни аспекти, уз осврт на медицинске, психо-социјалне и економске аспекте“, *ABC-часопис ургентне медицине*, вол. 8, бр. 3, 2008, стр. 133-142
- Максимовић Мирјана, „Поштовање људских и мањинских права у процесу приступања Европској унији“, *Социјална политика*, бр. 1/2015 Год. 50, Институт за политичке студије, Београд, стр. 29-43.
- Мартинић Марија, „Цивилно друштво у Србији: Партнерство за демократске промене као успешан пример обједињавања социјалне енергије“, у зборнику: *Синдикат и цивилно друштво* (приредио: Михајловић Срећко), Дан Граф – Данас и Центар за развој синдикализма, 2014, стр. 180-198.
- Михаиловић Срећко, *Прекарност радника Србије – истраживање Центра за развој синдикализма*, Београд, 2015.
- Новаковић Нада, „Штрајкови, Синдикати и Приватизација у Србији“, *Социолошки преглед*, вол. XLVII, no. 1, 2013, стр. 23-52.
- Петровић Александра, „Проблем разликовања дискриминације и злостављања на раду у правној теорији и пракси Републике Србије“, *Правни вјесник*, год. 30, бр. 2, 2014, стр. 77-85.
- Поповић Драгољуб, *Европско право људских права*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Ружица Мирослав, „Прекаризација и прекаријат у Европи“, у зборнику: *Од новинара до надничара. Прекаризација рада и живота* (приредио: Срећко Михаиловић), Београд, 2015.
- Урдаревић Бојан, Радуловић Зоран, „Глобализација и концепт социјалних права“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Год. XIX, свеска 35, Институт за политичке студије, Београд, стр. 169-186.
- Урдаревић Бојан, Радуловић Зоран, „Посебни облици заштите запослених од злостављања на раду“, *Српска политичка мисао*, бр. 4/2016, Год. XXIII, свеска 54, Институт за политичке студије, Београд, стр. 360-361.

- Чавошки Коста, *Право као умеће слободe, Оглед о владавини права*, Службени гласник, Београд, 2005.
- Чолић Борисав, „Заштита права запослених: прописи, надзор и пракса“, *Радно и социјално право*, Бр. 2/2012, Год. XVI, Удружење за радно право и социјално осигурање Србије, Београд, стр. 221-242.
- Alidadi Katayoun, ‘Reasonable Accommodations for Religion and Belief: Adding Value to Article 9 ECHR and the European Union’s Anti-Discrimination Approach to Employment?’ *37 European Law Review*, 2012, стр. 693-715.
- Beck Ulrich, *Risk Society: Towards a New Modernity*, SAGE Publications, 1992.
- Blackburn Robert, „The Institutions and Processes of the Convention“, in: *The Fundamental Rights in Europe* (eds.: Robert Blackburn, Jorg Polakiewicz), Oxford University Press, 2001.
- Chayes Abra, Chayes Antonia Handler, *The New Sovereignty*, Harvard University Press, 1995.
- Collins Hugh, „Theories of Rights as Justifications for Labour Law“, in: *The Idea of Labour Law* (eds. Guy Davidov, Brian Langille), Oxford University Press, 2011.
- European Court for Human Rights, Press Unit, *Factsheet – Work-Related Rights*, Internet, http://www.echr.coe.int/documents/fs_work_eng.pdf, 15/11/2016.
- Forde Michael, ‘The European Convention on Human Rights and Labor Law’, *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 31, No. 2, 1983.
- Franck Thomas, *Fairness in International Law and Institutions*, Clarendon Press, 1995.
- Freedom House, *Nations in Transit 2016, Serbia*, Internet, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/serbia>, 17/09/2016.
- Hart Herbert Lionel Adolphus, *The Concept of Law*, Clarendon Press, 1961.
- Harvey David, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, 2005.
- Henkin Louis, *How Nations Behave: Law and Foreign Relations*, 2nd edition, Columbia University Press, 1979.
- International Trade Union Confederation, *Global Rights Index 2016*, Internet, <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-rights-index-2016?lang=en>, 18/09/2016.
- Kalleberg Arne, „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition“, *American Sociological Review*, Vol. 74, 2009, стр. 1-22.
- Kolben Kevin „Are Labor Rights Human Rights“, *50 Virginia Journal of International Law* 449, 2010.
- Lazić Mladen, Cvejić Slobodan, „Working Class in Post-Socialist Transformation: Serbia and Croatia Compared“, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 1, 2010, стр. 3-29.
- Leach Philip, Hardman Helen, Stephenson Svetlana, „Can the European Court’s Pilot Judgement Procedure Help Resolve Systemic Human Rights Violations? Burdov and the Failure to Implement Domestic Court Decisions in Russia“, *Human Rights Law Review* 10, 2010.

- Macklem Patrick, „The Right to Bargain Collectively in International Law: Workers’ Right, Human Right, International Right?“, in: *Labour Rights as Human Rights* (ed. Phillip Alston), Oxford University Press, 2005.
- Manokha Ivan „Modern Slavery and Fair Trade Products: Buy One and Set Someone Free“, in: *The Political Economy of New Slavery* (ed. Christien van der Anker), Palgrave, 2004.
- Mantouvalou Virginia, „Are Labour Rights Human Rights“, 3 *European Journal of Labour Law*, 2012, стр. 151-172
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Impact of the European Convention on Human Rights in States Parties: selected examples*, Internet, <http://website-pace.net/documents/19838/419003/AS-JUR-INF-2016-04-EN.pdf/12d802b0-5f09-463f-8145-b084a095e895>, 18/11/2016.
- Scharffs Brett, „The Freedom of Religion and Belief Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Legal, Moral, Political and Religious Perspectives“, *Journal of Law and Religion*, Vol. 26, No. 1, 2010.
- Sileoni Serena, „Between Political Inertia and Timid Judicial Activism: the Attempts to Overcome the Italian ‘Implementation Failure‘“, in: *The European Court of Human Rights: Implementing Strasbourg Judgements on Domestic Policy* (ed. Dia Anagnostou), Edinburgh University Press, 2013.
- Snidal Duncan, „Coordination Versus Prisoners’ Dilemma: Implications for International Cooperation and Regimes“, 79 *American Political Science Review* 923, 1985, стр. 923-942.
- Standing Guy, *Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, 2011.

Dejan Pavlovic

THE IMPACT OF THE EUROPEAN COURT FOR HUMAN RIGHTS ON PROTECTION OF HUMAN RIGHTS OF WORKERS IN SERBIA

Resume

This paper presents the analysis of the impact of the ECHR jurisprudence on the judicial protection of workers’ human rights in Serbia. There are considerations of the institutional deficiencies, legal and socio-economic context, and the fundamental problems the workers face with. The analysis is followed by pointing out the capacity and success of the ECHR in overcoming the systemic problems of the Council of Europe member states. The focal points are the right to fair trial in a reasonable time and right to property, as the greatest challenges before the Serbian institutions. Assessment of the available Rule of Law indicators, primarily material and procedural preconditions for respect of the workers’ human rights, leads to conclusion that existing reform

measures produce limited effects, with insufficient consolidation of the institutions.

ECHR has considerable potential to positively influence the level of respect for workers' rights, particularly those affiliated to the human rights guaranteed by the Convention. The paper provides the overview of the most notable achievements in member states of the Council of Europe. There are theoretical foundations for the impact of ECHR as supranational law to the national legal order of Serbia, in line with the Fairness doctrine, rational choice or managerial model. However, the conclusion is that we can not verify such an impact in practice, due to systemic problems in the realm of the Rule of Law.

Keywords: human rights, labour disputes, European court for human rights, rule of law, reasonable length of the judicial proceedings

* Овај рад је примљен 28. априла 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 22. маја 2017. године.

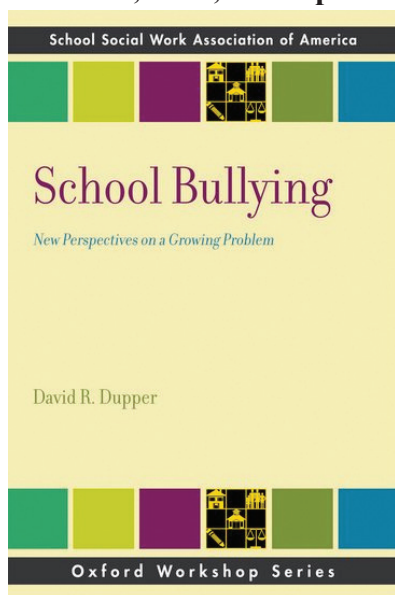
ПРИКАЗИ

УДК 316.624-057.874(049.3)

Адријана Грмуша

*Институт за политичке
студије, Београд*

David R. Dupper, *School Bullying: New Perspectives on a Growing Problem*, Oxford University Press, New York, 2013, 136 стр.

„Вршњачко насиље: Нове перспективе растућег проблема“ (*School Bullying: New Perspectives on a Growing Problem*) је нова књига Дејвида Дупера

(*David Dupper*), професора социологије на Универзитету Тенеси у Ноксвилу (*University of Tennessee, Knoxville*), која је настала као плод његовог вишегодишњег континуираног рада на овом социјеталном проблему. Основно теоријско утемељење у проучавању вршњачког насиља, као и мера за његову превенцију и сузбијање, је еколошки приступ, при чему се узима у обзир цео еколошки систем унутар којег се насилна вршњачка интеракција испољава. Сходно томе, дело пружа свеобухватан увид у комплексну природу „најраспрострањенијег и најлукавијег“ облика школског насиља данашњице.

У првом поглављу аутор поставља теоријску основу и контекст на којима почива даља анализа и придаје им значајну аналитичку и практичну применљивост у превенцији и сузбијању вршњачког насиља. Наиме, у разумевању вршњачког насиља полази се од еколошког приступа који се заснива на претпоставци да низ контекстуалних фактора утиче на социјализацију ученика. У складу с тим, Дупер наводи да се вршњачко

насиље испољава као исход како индивидуалних особина ученика, тако и интеракција ученика и различитих подсистема екосистема унутар којих се ученици „крећу“ и испољавају насилно понашање. Анализирајући вршњачко насиље као групни феномен, аутор сматра да групне норме унутар породице, вршњачке групе, школе, локалне заједнице и ширег друштвеног контекста имају снажан утицај на испољавање вршњачког насилног понашања, као и на право-времено реаговање и примену мера за његову превенцију и сузбијање. Услед тога, он заступа схватање да је вршњачко насиље у школама одраз културе или поткултуре у којој ученици живе, што укључује културне вредности, обичаје и законе карактеристичне за једно друштво. Аналогно томе, „култура школе“, схваћена кроз позитивну школску климу, има снажан утицај на испољавање вршњачког насиља у школама и значајно доприноси његовој превенцији и сузбијању.

Друго поглавље садржи појмовно одређење и класификацију вршњачког насиља, као и идентификацију и анализу индивидуалних и контекстуалних фактора који доприносе испољавању вршњачког насиља у школама. Под вршњачким насиљем Дапре подразумева свако репетитивно, дуготрајно

насилно понашање, при чему једна или више особа намерно физички, вербално или психолошки повређује другу особу која није у стању да се адекватно супротстави. Три важна елемента која омогућавају да се у омеђивању вршњачког насиља искључе други облици насиља међу ученицима су: 1) намера да се друга особа повреди, узнемири или изазове да се осећа лоше; 2) репетитивност у испољавању; и 3) асиметрија моћи између насилника и жртве. Према начину испољавања насиља аутор разликује физичко, вербално, релационо, електронско, сексуално и дискриминационо насиље међу вршњацима. Након тога, ослањајући се на богату истраживачку праксу у овој области, аутор закључује се да су кључне индивидуалне карактеристике ученика који показују већи степен укључености у насилну вршњачку интеракцију: пол, узраст, темперамент, телесна маса и грађа, школски успех и ставови према насиљу. Следећи основне принципе еколошког приступа, Дапер посебно наглашава да су фактори породичног и школског окружења кључни контекстуални фактори који доприносе испољавању вршњачког насиља. У вези са породичним факторима, најзначајнији су породично функционисање, бихејвиорални проблеми родитеља и злостављање и занемаривање деце, док су

школска клима, перцепција ученика о безбедности школе и ефикасност наставничке реакције у случајевима вршњачког насиља најважнији контекстуални фактори.

Треће поглавље књиге посвећено је појмовном одређењу електронског вршњачког насиља, као и његовим специфичностима у односу на традиционално вршњачко насиље. Аутор дефинише електронско вршњачко насиље као облик вршњачког насиља које се одвија путем информационо-комуникационих технологија и сматра да је насилна вршњачка интеракција у виртуелном свету окрутнија у односу на насиље које се одвија у реалном свету. Анализирајући његове специфичности, које га чине потенцијално врло опасним, Дапер посебно наглашава две карактеристике које се јављају као последица особина сајбер простора, а то су: 1) анонимност насилника; и 2) доступност жртве. Специфичности дигитално-комуникационих технологија насилнику пружају могућност и охрабрење да, кријући свој идентитет иза виртуелног надимка, чешће повређује и малтретира жртву него што би то радио под својим именом и контактом „лицем у лице. Такође, услед постојане природе дигиталне комуникације, жртва је у виртуелном свету константно изложена малтретирању што је

чини додатно беспомоћном и угроженом. Након тога, имајући у виду еколошки приступ, аутор уочава да школско окружење, као и шири друштвени контекст имају кључну улогу у његовој превенцији и сузбијању, која је изазовнија и захтевнија у односу на традиционално вршњачко насиље. Као добар пример стратегије ширег друштвеног контекста, он наводи да је више од половине америчких држава, које су законом дефинисале заштиту ученика од вршњачког насиља, посебно дефинисала и заштиту ученика од електронског вршњачког насиља.

Четврто и пето поглавље разрађују теже препознатљиве облике вршњачког насиља који подразумевају сваки вид намерног директног или индиректног наношења штете другој особи у реалном или виртуелном свету због њеног верског или политичког убеђења, пола, родног идентитета и сексуалне оријентације и друго. Упоређујући резултате различитих истраживања која су реализована у америчким школама, аутор закључује да је вршњачко насиље засновано на полу, сексуалној оријентацији и верском убеђењу присутно у америчким основним и средњим школама и да представља један од све чешћих видова вршњачког насиља. Услед деструктивне моћи коју ови облици вршњачког насиља имају, Дапер сматра

да неопходност освешћивања школског окружења, али и шире јавности о постојању и специфичним проблемима ове групе ученика представља основу за развијање стратегије за његову превенцију и сузбијање.

Ослањајући се на еколошки приступ, аутор се у шестом поглављу књиге фокусира на оне факторе школског окружења који могу да допринесу превенцији и сузбијању вршњачког насиља, а на које школа може да има утицаја. У складу с тим, а имајући у виду препоруке из добре праксе у овој области, даје се опсежан преглед мера на нивоу ученика, одељења и школа, које су намењене превенцији и сузбијању вршњачког насиља.

Тема књиге Дејвида Дапера је врло актуелна, а угао из кога је представљена представља значајан допринос Теорији еколошких система, посебно проучавању примене целовитог приступа еколошког система школе у превенцији и сузбијању вршњачког насиља. Стога се може очекивати да ће као таква, пробудити интересовање социолога, психолога и стручњака из других дисциплина који се баве том проблематиком. На практичном нивоу, ово дело, проучавајући вршњачко насиље у америчким школама, може да буде полазиште за проналажење нових друштвених одговора и адекватних видова реаговања на вршњачко насиље

у основним и средњим школама у Србији, односно да буде полазиште за успостављање одговарајућих мера за превенцију и сузбијање вршњачког насиља и као такво помогне школама у изградњи безбедног школског амбијента. Књига даје основне информације о комплексној природи вршњачког насиља, али и о скривеним и теже препознатљивим видовима овог феномена што је чини другачијом у односу на књиге које се баве сличном проблематиком. Такође, писана је јасним и питким језиком и стилем, што је од посебног значаја за њену приступачност ширем кругу читалаца, укључујући све актере еколошког система школе – ученике, наставнике, родитеље и шире друштвено окружење.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Српска политичка мисао* прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта **12**, са увученим пасусима и проредом **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - *Bold* (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима *Bold* (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту *Times New Roman*, величина слова **10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- **приликом навођења монографије/књиге фуснота мора садржати:**
 - Име и презиме аутора, наслов рада курсивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
- **приликом навођења чланака из часописа:**
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курсивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излагања и број стране.
 - **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.
- **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**
 - Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курсивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.
 - **Пример:** Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.
- **приликом навођења извора са Интернета (не смеју прећи више од 10% коришћене литературе):**
 - Име и презиме аутора, наслов чланка курсивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.
 - **Пример:** Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013
- **приликом навођења архивске грађе:**
 - мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.
- **приликом навођења прописа/закона:**
 - Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.
 - **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.
- **приликом навођења публикација у новинама:**
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања
 - **Пример:** Слободан Кљакић, „Черчилов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.
- **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**
 - Исто, број стране
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55
- **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:**
 - Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикана користити:

Изнад табеле/графикана центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикана пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - ***Bold*** (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - ***Bold*** (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: **1. фебруар, 1. мај, 1. август, 1. новембар.**

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа, www.spmbeograd.rs.

Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) -. - Београд (Светозара Марковића
36): Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-3108. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)
COBISS.SR ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXIV vol. 56. број 2/2017.

9 770354 598003